

А. КАЮМОВ, И. САФАРОВ, М. ТИЛЛАБАЕВА, В. ФЕДОРКО

ГЕОГРАФИЯ

ДҮЙНӨНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК- СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

Ўзбекистан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги жалпы орто билим берүүчү мектептердин 9-класс
окуучулары үчүн окуу китеби катарында сунуш кылган

Кайра иштелген жана толукталган бешинчи басылышы

ТАШКЕНТ – «O‘ZBEKISTON» – 2019

УЎК 33.91(100) (075)

КБК 65.04я721

К 33

Рецензенттер:

- П. Гуламов** – география илимдеринин кандидаты, доцент;
Х. Инагамов – Өзбекстан Эл мугалими;
Р. Кадыров – Андижан мамлекеттик университетинин география кафедрасынын башчысы, география илимдеринин кандидаты, доцент;
С. Бердиева – Ташкент шаары, Мирабад районундагы 213-мектептин мугалими;
М. Аvezов – Ташкент шаары, Алмазар районундагы 278-мектептин мугалими;
Ж. Исмагов – Өзбекстан Республикасы ички иштер министрлигинин адистештирилген мектеп-интернатынын география мугалими, Элге билим берүүнүн мыктысы.

Шарттуу белгилер:

– Таяныч түшүнүк жана географиялык аталыштар

– Суроо жана тапшырмалар

А. Каюмов жана башк. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 9-класс окуучулары үчүн окуу китеби. (А. Каюмов, И. Сафаров, М. Тиллабаева. В. Федорко) – Т.: «O‘zbekiston», 2019 – 176 б.

1.2 Автордош

ISBN 978-9943-01-585-2

УЎК 33.91(100)(075)
КБК 65.04я 721

**Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары
эсебинен ижара үчүн басылды.**

ISBN 978-9943-01-585-2

© А. Каюмов жана башк., 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.
© «O‘ZBEKISTON» БПЧУ, 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

Киришүү

Силер төмөнкү класстарда «Табигый географиянын башталгыч курсу», «Материк жана океандардын табигый географиясы», «Орто Азия жана Өзбекстандын табигый географиясы» жана «Өзбекстандын экономикалык жана социалдык географиясы» курстарында география предметине таандык түрдүү маалыматтар менен таанышып чыктыңар. 9-класста окутула турган «Дүйнөнүн экономикалык-социалдык географиясы» курсу экономикага, саясатка, экологияга, маданиятка, кыскача айтканда турмуштун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө белгилүү даражада катышы бар. Бул предмет окуучуларга дүйнө жүзүндө жана анын айрым бөлүктөрүнө тиешелүү болгон кайталангыс өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп бериши, социалдык-экономикалык өнүгүү жараяны жана мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндө толук маалымат берүүсү менен маанилүү.

Окуу китебинин негизги максаты – силерге дүйнөнүн жана анын ири өлкөлөрүнүн экономикалык жана социалдык географиясына карата заманбап билим берүүдөн, өз алдынча билим алууга жана аны практикада колдонууга үйрөтүүдөн турат.

Окуу китеби эки – «Дүйнөнүн жалпы мүнөздөмөсү» жана «Дүйнөнүн регионалдык мүнөздөмөсү» бөлүмдөрүнөн турат. Жалпы бөлүмдүн негизги милдеттери дүйнөнүн саясий картасы, табигый ресурстары, калкы жана чарбасы жөнүндөгү жалпы илимий сүрөттөөнү калыптандыруудан турат. Окуу китебинин дээрлик 2/3 бөлүгүн ээлеген аймактык бөлүгүндө дүйнөнүн ири алкактары – Европа, Азия, Африка, Америка жана Австралиянын саясий картасы, табигый ресурстары, калкы жана экономикасынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү ачып берилген. Ошондой эле, бардык континенттердеги таяныч, б.а. ар тараптуу көңүл бурууга ылайык мамлекеттердин географиялык мүнөздөмөлөрүнө арналган темалар да ушул бөлүмдөн орун алган. Республикабыз жайгашкан Азия континентинин өлкөлөрүнө эң чоң көңүл каратылган. Айрым өлкөлөрдүн экономикалык-географиялык мүнөздөмөсү ушул предметте кабыл алынган жана сыналган усулдук жандашуудан пайдаланган абалда аткарылды. Мында, географиялык орун, табигый шарт жана ресурстар, калктын чарбачылыктагы мааниси жагынан бааланат.

Окуу китепти жазууда авторлор Бириккен Улуттар Уюму, Дүйнөлүк банк, чет мамлекеттеринин статистикалык башкармаларынын расмий маалыматтары, Россия Федерациясы, АКШ, Европа өлкөлөрүндө басылып чыккан маалыматтар, статистикалык жыйнактар, географиялык атластар жана башка илимий-усулдук материалдардан пайдаланышты.

I БӨЛҮМ. ДҮЙНӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

1-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН САЯСИЙ КАРТАСЫ

1-§. Дүйнөнүн саясий картасы

Саясий карта, мамлекет, Бириккен Улуттар Уюму (БУУ), эң ири жана «кичи» мамлекеттер, арал мамлекеттер, жарым арал мамлекеттер, ички континенттик мамлекеттер, эгемендүү мамлекеттер.

Дүйнөнүн саясий картасында, 2018-жылдагы абалына көрө, дүйнө коомчулугу тарабынан эгемендүүлүгү расмий тан алынган 194 суверендүү мамлекет бар. Булардан 193ү БУУнун иш-аракетинде мүчө мамлекеттер иретинде, 1өөсү (Ватикан) болсо күзөтүүчү-мамлекет болуп катышууда.

Мамлекеттер бири-биринен түрдүү өзгөчөлүктөрү менен ажыралып турат. Мындай маанилүү жактарынан бири аймактын чоңдугу эсептелет. Дүйнөдөгү 29 эгемендүү мамлекеттин аянты 1 млн. км² ден чоң болуп, анын ичинен 12синин аймагы 2 млн. км²ден, алтоосунун аянты 5 млн. км² ден чоң. Ошону менен бирге дүйнөдөгү мамлекеттердин ичинде бир топ аймагынын чоңдугу жагынан майда, же «кичи» мамлекеттер да көңүлдү өзүнө каратат (1-жадыбалга карагыла). Дүйнөнүн саясий картасында аянты 1 миң км² ге жетпеген 24 эгемендүү мамлекет бар. Мындай мамлекеттер түрдүү континенттерде, өзгөчө Европада (Ватикан, Монако, Сан-Марино, Лихтенштейн ж.б.). Азияда (Мальдив Республикасы, Сингапур, Бахрейн), Америкада (Сент-Китс жана Невис, Гренада, Барбадос ж.б.), Океанияда (Науру, Тувалу, Маршалл аралдары ж.б.) жайгашкан.

Мамлекеттер географиялык орду жагынан биринчи кезекте, деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана мындай мүмкүнчүлүгү жок мамлекеттерге бөлүнөт. Деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгү бар мамлекеттер арал, жарым арал жана деңиз бою континенттик мамлекеттерге бөлүнөт.

Арал мамлекеттер катарына Индонезия, Филиппин, Япония, Шри-Ланка сыяктуу Азия; Улуу Британия, Ирландия, Исландия сыяктуу Европа; Мадагаскар, Кабо-Верде, Комор аралдары сыяктуу Африка; Куба, Гаити, Ямайка сыңары Америка мамлекеттери жана Океаниядагы

Папуа-Жаңы Гвинея, Жаңы Зеландия, Фижи ж.б. кирет. Сауд Арабиясы, Испания, Италия, Норвегия, Корея Республикасы, Вьетнам сыяктуу мамлекеттерди жарым арал мамлекеттеринин мисалдары катарында келтирүү мүмкүн. Деңиз боюндагы континенттик мамлекеттер болсо материктердин негизги бөлүгүндө жайгашып, деңизге чыгуу жолдоруна ээ. Мындай мамлекеттер дүйнөдө көп (Франция, Германия, Польша, Кытай, Египет, АКШ ж.б.).

1-жадыбал

Дүйнөнүн 10 эң ири жана 10 эң кичи мамлекеттери

№	Мамлекеттер	Аймагы (млн. км ²)	№	Мамлекеттер	Аймагы (млн. км ²)
1	Россия	17075	185	Мальта	0,32
2	Канада	9976	186	Мальдив Республикасы	0,3
3	Кытай	9599	187	Сент-Китз жана Невис	0,26
4	Америка Кошмо Штаттары	9519,4	188	Маршалл аралдары	0,18
5	Бразилия	8515,7	189	Лихтенштейн	0,16
6	Австралия	7692,0	190	Сан-Марино	0,06
7	Индия	3287,2	191	Тувалу	0,02
8	Аргентина	2780,4	192	Науру	0,02
9	Казакстан	2724,9	193	Монако	0,002
10	Алжир	2381,7	194	Ватикан	0,0004

Дүйнө океаны жана анын деңиздерине түздөн-түз туташ болбогон мамлекеттер ички континенттик мамлекеттер тобун түзөт. Мындай географиялык жайгашууга ээ болгон мамлекеттер дүйнөнүн саясий картасында 44. Өзбекстан Республикасы да ички континенттик мамлекеттерге кирет.

Дүйнөнүн азыркы саясий картасы түрдүү тарыхый жараяндардын таасиринде калыптанган. Ошолордун ичинде Биринчи жана Экинчи дүйнөлүк согуштар, колониялык системасынын жемирилиши, социалисттик системанын кыйрашы өзүнчө көңүл бөлүүгө ылайык. Ушул тарыхый окуялардын таасиринде XX жана XXI кылымдарда дүйнөдө эгемендүү мамлекеттердин саны токтоосуз көбөйүп келди (2-жадыбал).

**Дүйнө жүзүндөгү жана континенттерде эгемендүү
мамлекеттер санынын өзгөрүүсү**

Аймактар	Эгемендүү мамлекеттер саны				
	1900-ж.	1945-ж.	1990-ж.	2000-ж.	2018-ж.
Европа	24	31	33	43	44
Азия	9	18	40	47	48
Африка	4	3	52	53	54
Америка	20	22	35	35	35
Австралия жана Океания	0	2	12	13	13
Дүйнө жүзү	57	76	172	191	194

Дүйнөнүн саясий картасында заманбап тарыхый доордо эң чон өзгөрүүлөрдү келтирип чыгарган окуя – 1991-жылы мурдагы Советтер Союзунун жоюлушу болду. Мунун натыйжасында 15 жаңы эгемендүү мамлекет келип чыкты: Россия, Украина, Беларусь, Молдова, Литва, Латвия, Эстония, Грузия, Армения, Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан.

Европада 1991–1992-жылдарда Югославиянын бөлүнүп кетишинин натыйжасында Словения, Хорватия, Босния жана Герцеговина, Македония эгемендүү болушту. Югославиянын курамында Сербия менен Черногория гана калган. 2006-жылы Черногория Сербиядан бөлүнүп чыгып, эгемендүү мамлекетке айланды.

1993-жылы 1-январдан Чехословакия мамлекетинин ордуна Чехия жана Словакия эгемендүү республикалары түзүлдү.

Дүйнөнүн саясий картасындагы бул өзгөрүштөр эл аралык социалисттик системанын жоюлушу менен байланыштуу болду. Ошондой эле, ушул жараян менен байланыштуу түрдө 1990-жылы Европада эки немис мамлекети (Германия Федеративдик Республикасы жана Германия Демократиялык Республикасы) кошулуп, бирдиктүү Германия Федеративдик Республикасы, Азияда Йемен Араб Республикасы жана Йемен Эл Демократиялык Республикасы биригип, бирдиктүү Йемен Республикасы түзүлдү.

Башка саясий жараяндардын таасиринде да дүйнөнүн саясий картасында жаңы суверендүү мамлекеттердин пайда болуусу улантылды. Африкада 1993-жылы көп жылдык согуштун натыйжасын-

да Эритрея Эфиопиянын курамынан бөлүнүп, суверендүү мамлекет статусуна ээ болду. Океанияда 1994-жылы Палау мамлекети АКШ-нын көзөмөлү астындагы аймактан эгемендүү мамлекетке айланды. Түштүк-чыгыш Азияда 2002-жылы Чыгыш Тимор эгемендүү мамлекеттер катарын толтурду. Африка континентинде 2011-жылы 9-июлда референдумдун натыйжалары боюнча, Судандын курамынан Түштүк Судан мамлекети бөлүнүп чыкты.

1. Дүйнөнүн саясий картасындагы XX жана XXI кылымдардагы өзгөрүштөр негизинен кандай тарыхый окуя жана жараяндар менен байланыштуу болду?
2. Советтер Союзунун таркалышынын натыйжасында кайсы мамлекеттер эгемендүүлүккө жетишишти?
3. Атлантагы дүйнөнүн саясий картасынын жардамында бир чоң аралда жана ири аралдар топторунда жайгашкан мамлекеттерди аныктагыла.

2-§. Дүйнө өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча мүнөздөмөсү

Социалдык-экономикалык өнүгүү, жалпы ички дүң өнүм (ИДӨ), өнүккөн өлкөлөр, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, «Чоң жетилик» тобу.

Дүйнө өлкөлөрүнүн эң маанилүү белгилеринин бири – алардын социалдык-экономикалык өнүгүү даражасы. Мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүккөндүгүн баалоо үчүн бир нече критерийлер колдонулат. Бул критерийлердин негизгилери:

- жалпы ички дүң өнүмүнүн (ИДӨ) жалпы жана калктын жан башына туура келүүчү көлөмү;
- улуттук экономика тармактарынын курамы;
- экспорттун товар курамы жана өлкөнүн эл аралык адистешүүсү;
- түрдүү көрсөткүчтөр менен белгиленүүчү калктын турмуш даражасы.

Дүйнө өлкөлөрү ушул критерийлер негизинде БУУ тарабынан 3 ири блокко бөлүнөт: *өнүккөн, өнүгүп келе жаткан жана экономикасы өтмө жолундагы өлкөлөр.*

Өнүккөн өлкөлөрдүн катарына, Европадагы көптөгөн мамлекеттер (Чыгыш Европадан тышкары), АКШ, Канада, Япония, Австралия, Жаңы Зеландия, Израиль жана Түштүк Африка Республикасы сыяк-

туу мамлекеттер кирет. Ошону менен бирге акыркы жылдарда Корея Республикасы менен Сингапур да өнүккөн өлкөлөр катарына кирет. Өнүккөн өлкөлөр ИДӨнүн калктын жан башына көлөмү 25 000 АКШ долларынан ашкандыгы, заманбап технологияларга негизденген кайра иштөөчү өнөр жайдын жогору даражада өнүккөндүгү, экспорт курамында даяр өнүмдөрдүн жетекчилик кылышы, калктын саламаттыгы жана билимдүүлүк даражасынын жогорулугу менен ажыралып турат.

Өнүккөн мамлекеттердин арасында чоң экономикалык деңгээлинин өндүрүү көлөмү менен *«Чоң жетилик»* тобун түзүүчү мамлекеттер өзүнчө ажыралып турат. Ушул топко АКШ, Канада, Япония, Германия, Франция, Улуу Британия, Италия кирет. Бул өлкөлөр эл аралык экономикалык жана саясий мамилелер системасында өзгөчө орунду ээлейт.

Европадагы Австрия, Бельгия, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Швеция, Финляндия, Швейцария ж.б. бир катар *«Чоң жетилик»* тобуна кирбей турган мамлекеттер *кичи өнүккөн мамлекеттер* тобун түзөт.

Социалдык-экономикалык жана саясий системасы түрдүү мамлекеттерде Европадан көчүп келген калкы тарабынан калыптандырылган жана азыркы күндө өнүгүүнүн жогорку көрсөткүчтөрү менен мүнөздөлүүчү Австралия, Жаңы Зеландия, Израиль, ТАР сыяктуу мамлекеттер *«көчүрүлгөн» капитализм өлкөлөрү* тобу катарында ажыратылат.

Азия, Африка, Америка жана Океаниянын көпчүлүк мамлекеттери өнүгүп келе жаткан өлкөлөр блогуна киргизилет. Дүйнө калкынын эң чоң бөлүгү (2018-жыл маалыматтары боюнча 6 млрд. киши) жашоочу бул мамлекеттер социалдык-экономикалык өнүгүү даражасы жана өзгөчөлүктөрү менен бири-биринен кыйла айырмаланат. Ошондуктан өнүгүп келе жаткан өлкөлөр бир нече топторго бөлүнөт. Анын ичинен, чоң табигый-ресурстук, демографиялык жана экономикалык деңгээлге ээ Кытай, Индия, Бразилия жана Мексика *өнүгүп келе жаткан таяныч өлкөлөр* тобун түзөт.

Сауд Арабиясы, БАЭ, Катар, Кувейт, Бахрейн, Оман, Бруней мамлекеттери *нефтини экспорттоочу мамлекеттер* тобу катарына кирет. Бул өлкөлөрдө ИДӨнүн калктын жан башына туура келүүчү көлөмү кыйла жогору (мисалы, 2017-жылдагы абалы боюнча, Катар бул көрсөткүчтөр боюнча дүйнөдө 1-орунду ээлеген – 124 740 АКШ дол.), бирок алардын экономикасы чийки зат (сырьё) ресурстарына негизденгендиги себептүү, бул мамлекеттер өнүккөн өлкөлөр катарына адатта киргизилбейт.

Табигый ресурстардын ар түрдүү жана чоң запастары, калкы жана эмгек ресурстарынын деңгээли, өнөр жай, айыл чарба тармактарында жогору натыйжаларга жетишкен Түркия, Иран, Пакистан, Индонезия, Аргентина ж.б. мамлекеттерден турган ири *индустриалдык-агрардык өлкөлөр* тобу калыптанууда.

Кариб деңизи менен Океаниядагы айрым арал өлкөлөр *эл аралык туризмге адистешип*, калкынын турмуш даражасы салыштырмалуу жогору көрсөткүчтөрү менен ажыралып туруучу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн өзүнчө тобун түзөт.

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр ичинде эң оор социалдык-экономикалык абал *эң төмөн өнүккөн өлкөлөр* тобуна тийиштүү. Бул топтун курамына БУУ тарабынан азыркы убакта 48 мамлекет киргизилип, алардын 34ү Африкада, 9 у Азияда, 4 өө Океанияда, 1өөсү Америкада жайгашкан.

Мурдагы Союздук республикалар, 1990-жылдарга чейин социалисттик система негизинде өнүккөн, кийинчерээк андан баш тарткан Чыгыш Европа мамлекеттери (Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Болгария ж.б.) жана Монголия БУУ тарабынан өзүнчө *өтмө экономикасындагы мамлекеттер* блогуна бириктирилет. Өзбекстан да өтмө экономикасындагы мамлекеттердин бири болуп эсептелет.

1. Дүйнө өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык өнүккөндүгү кандай критерийлер негизинде бааланат?
2. Экономикалык өнүккөн мамлекеттер кандай топторго бөлүнөт?
3. «Чоң жетилик» мамлекеттери, «көчүрүлгөн» капиталисттик өлкөлөр жана өнүгүп келе жаткан таяныч өлкөлөр жана алардын борборлорун жазуусуз картада белгилегиле.

3-§. Өлкөлөрдүн башкаруу формасы жана мамлекеттик түзүлүшү

Башкаруу формасы, республика, президенттик республика, парламенттик республика, монархия, конституциялык монархия, абсолюттук монархия, мамлекеттик түзүлүш, унитардык мамлекет, федеративдик мамлекет.

Саясий башкаруунун эки негизги – *республикалык жана монархиялык* формасы болуп айырмаланат. Бул эки башкаруу формасы, биринчи кезекте, жогорку мамлекеттик бийликти калыптандыруу жана узатуу усулдары менен айырмаланат.

Республикалык формасы Байыркы Рим доорунан белгилүү болсо да, анын кеңири таралышы XX кылымдын экинчи жарымына туура келет. 2018-жылдагы абалы менен алганда, дүйнөнүн саясий карта-сында 150 республикалык мамлекет бар. Республикалар негизинен 3 түргө бөлүнөт: *президенттик, парламенттик, аралаш*. Президенттик республикаларда бийликтин негизги укуктары президенттин колунда болот. Өкмөттүн (министрлер кабинети) курамын мамлекет башчысы түзөт. Кээ бир мамлекеттерде президент мамлекет жана өкмөт башчысы кызматтарын ээлейт. Президенттик республикаларга АКШ, Мексика, Бразилия, Аргентина, Индонезия, Афганстан, Беларусь, Казакстан, Өзбекстан сыяктуу өлкөлөр мисал боло алат. Президенттик республиканын формасы Африка жана Америка континенттеринде эң көп таралган.

Парламенттик республикаларда өкмөттүн курамы парламент шайлоолорунун натыйжалары негизинде саясий партиялар тарабынан түзүлөт, президенттин функциялары чектелген болот. Германия, Австрия, Италия, Болгария, Латвия, Эстония, Греция, Израиль, Индия, Түштүк Африка Республикасы жана башкалар ушундай мамлекеттердин катарына кирет (тиркемеге карагыла). Парламенттик республикалар көбүрөөк Европада жайгашкан.

Аралаш республикаларда президент жана парламент биргеликте өкмөт курамын түзүшөт жана анын иш-аракетин көзөмөл кылышат. Мындай республикалардын катарына Россия, Португалия, Украина, Хорватия, Франция, Алжир, Египет жана башка өлкөлөр кирет.

Азыркы учурда дүйнөдө 44 монархиялык мамлекеттер бар, алар *конституциялык* жана *абсолюттук* монархияларга бөлүнөт (1-сүрөт). Конституциялык монархияларда мамлекет башчысы (король, эмир, князь ж.б.) саясий укуктары белгилүү даражада чектелип, мамлекеттик башкарууда парламент жана өкмөттүн орду маанилүү болуп эсептелет. Абсолюттук монархия башкаруу формасына ээ болгон мамлекеттерде монархтын укуктары чектелбеген болот.

Азыркы күндө монархия мамлекеттеринин көпчүлүгү (39 у) конституциялык монархия. Мындай мамлекеттер Европада 11, Азияда 9, Африкада 3, Америкада 10, Австралия жана Океанияда 6 жайгашкан. Конституциялык монархиялардан 15и *Британия Ынтымакташтыгынын королдуктары*, аларда расмий түрдө мамлекет башчысы Улуу Британия монархы (король же королева) эсептелип, иш-жүзүндө бул

мамлекеттердин саясий системасында негизги ролду премьер министр ойнойт. Ушул категориядагы мамлекеттерге Канада, Австралия, Жаңы Зеландия, Папуа-Жаңы Гвинея ж.б. тиешелүү.

1-сүрөт. Айрым мамлекеттердин монархтары (солдон оңго): Дания королевасы Маргрете II, Лесото королу Лецие III, Оман султаны Кобус.

Абсолюттук монархиялардын жалпы саны 5 болуп, алардан Азияда 4 (Сауд Арабиясы, Оман, Катар, Бруней), Европада 1 өө (Ватикан) жайгашкан. Сауд Арабиясы жана Ватикан мамлекеттери *абсолюттук теократиялык монархиялар* болуп саналат, себеби бул эки мамлекетте монарх диний жетекчи милдетин да аткарат.

Администрациялык-аймактык түзүлүшү (мамлекеттик түзүлүшүнүн формасы) жагынан дүйнө өлкөлөрү эки түргө, б.а. *унитардык* жана *федеративдик* мамлекеттерге бөлүнөт. Унитардык мамлекеттерде бүткүл мамлекеттин аймагында жеке мыйзамчылык системасы амал кылат, саясий башкаруу борборлошкон абалда ишке ашырылат. Дүйнө өлкөлөрүнүн көпчүлүгү (166) унитардык мамлекет болуп саналат.

Мамлекеттик түзүлүштүн бир кыйла татаал формасы – бул федерация. Мындай мамлекеттерде мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин борбордук (федералдык), аймактык (штаттар, провинциялар, республикалар ж.б. тегерегинде) даражалардан түзүлөт. Федеративдик мамлекеттердин саны, 2018-жылы 28 болуп, анын ичинен, Европада 6, Азияда 7, Африкада 6, Америкада 7, Австралия жана Океанияда 2 федерациялар жайгашкан.

Федеративдик мамлекеттерди түзүүдө алардын тарыхый өнүгүү өзгөчөлүктөрү (АКШ, Германия, Австрия, БАЭ ж.б.), аймактын өтө чоңдугу (Канада, Австралия, Бразилия) же болбосо аймактын чачылып кеткендиги (Микронезия Федеративдик штаттары, Комор аралдары ж.б.) же калкынын көп улуттуулугу (Индия, Нигерия, Босния жана Герцеговина ж.б.) жана башка себептер эсепке алынган.

Азыркы учурда да айрым мамлекеттерде башкаруу жана мамлекеттик түзүлүшүнүн формасын өзгөртүү абалдары учурайт. Мисалы, 2008-жылда Непалда монархиядан баш тартып, республика башкаруу формасына өтүлдү. 2017-жылы Түркия парламенттик республикадан президенттик республикасына айланды. Ошондой эле, соңку жылдарда федеративдик мамлекеттердин катары Ирак, Непал, Судан, Түштүк Судан эсебинен көбөйдү.

1. Президенттик жана парламенттик республикалардын негизги айырмасын мүнөздөгүлө. Республикалардын түрдүү типтери кайсы континенттерде көбүрөөк таралган?
2. Федеративдик формадагы мамлекеттик түзүлүш кандай факторлордун таасиринде калыптанат?
3. Тиркемедеги маалыматтардан пайдаланып, дептерде Европа жана Азиядагы монархиялык мамлекеттердин тизмесин түзгүлө.

2-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАРЫ

4-§. Дүйнөнүн табигый ресурстары

Табигый ресурстар, түгөнбөөчү жана түгөнүүчү табигый ресурстар, калыбына келүүчү жана калыбына келбөөчү табигый ресурстар, табигый ресурстардын аймактык бирикмеси, ресурстар менен камсыздалгандык.

Адамзат өзүнүн жашоосу жана коомдук иш-аракетинде түрдүү табигый байлык(ресурс)тардан пайдаланат. Адамдын жашоосу жана иш-аракетинде түздөн-түз пайдалана турган бардык түрдөгү табият жемиштери *табигый ресурстар* деп айтылат. Жер шары өтө көп жана түрдүү табигый ресурстарга ээ. Табигый ресурстардын арасында, *жер, суу, биологиялык жана климаттык* ресурстардын экономикалык мааниси жогору.

Табигый ресурстар *түгөнүүчү* жана *түгөнбөөчү* топторго бөлүнөт. Жер, суу, минералдык, биологиялык ресурстар түгөнүүчү табигый ресурстар катарына кирет. Алар өз кезегинде, *калыбына келүүчү* жана *калыбына келбөөчү топторго* бөлүнөт. Калыбына келтирүү өзгөчөлүгүнө жер, суу жана биологиялык ресурстар кирет. Минерал-

дык ресурстар, б.а. пайдалуу казылмалар калыбына келбөөчү табигый байлык болуп саналат.

Түгөнбөөчү табигый ресурстар Күн энергиясы (гелиоресурстар), шамал, деңиз калкышы жана агымдары энергиясы, Жердин ички энергиясы (геотермалдык ресурстар), агроклиматтык ресурстардан турат.

Кээде түрдүү табигый ресурстар бир аймакта учурайт жана бул абал өндүрүштүн өнүгүшүнө абдан ыңгайлуу болот. Салыштырмалуу кичи аймак чөйрөсүндө түрдүү табигый ресурстардын бар экендиги *табигый ресурстардын аймактык бирикмеси* деп аталат. Мисалы, темир рудасы жана таш көмүрдүн аймактык бирикмеси же түстүү металлдардын рудалары жана гидроэнергия ресурстарынын аймактык бирикмелери экономика үчүн кыйла жогору баага ээ. Бул болсо кара жана түстүү металлургияга адистешкен өнөр жай райондорунун калыптанышында ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Табигый ресурстар жана алардын аймактык бирикмелери жер бетинде бир кылка жайгашкан эмес. Мунун себептери жер кыртышынын геологиялык түзүлүшү жана өнүгүү тарыхы, климаттык жана биологиялык шартынын түрдүүлүгү.

Ошол себептүү, түрдүү материктер, өлкөлөр, аймактар табигый ресурстар менен ар түрдүү камсыз кылынган. Бул абал менен байланыштуу түрдө *ресурстар менен камсыздалгандык* түшүнүгү иштетилет. Табигый ресурстар менен камсыздалгандык дегенде табигый ресурстардын жалпы запастарынын көрсөткүчтөрү менен алардын пайдалануу өлчөмүнүн ортосундагы катышты түшүнөбүз. Ал табигый ресурстун канча жылдарга чейин жетиши же ресурс запасынын калктын жан башына канчадан туура келүүсүнүн көрсөткүчтөрү менен туюнтулат.

Табигый ресурстар менен камсыздалгандык даражасы боюнча дүйнө өлкөлөрү үч топко бөлүнөт:

- 1) табигый ресурстардын көп түрлөрү менен жакшы камсыз болгон өлкөлөр;
- 2) табигый ресурстардын айрым түрлөрү менен жакшы камсыз болгон өлкөлөр;
- 3) табигый ресурстар менен камсыз болбогон өлкөлөр.

Биринчи топко дүйнөдөгү аймагынын чоңдугу жагынан эң ири мамлекеттер – Россия, Кытай, АКШ, Канада, Бразилия, Австралия, Индия, ТАР, Казакстан кирет.

Дүйнөдөгү көп өлкөлөр экинчи топко тиешелүү. Мисалы, Перс булуңунун мамлекеттери нефть жана табигый газга, Түштүк Америкадагы тоолуу өлкөлөр жез жана полиметалл рудаларына, Финляндия суу жана токой ресурстарына кыйла бай.

Үчүнчү топко табигый байлыктар, айрыкча, минералдык байлыктар менен жетиштүү даражада камсыз болбогон «кичи» мамлекеттер (Ватикан, Андорра, Сан-Марино, Сингапур, Сент-Люция, Тувалу ж.б.) кирет.

Көпчүлүк табигый ресурстар, эң оболу, өндүрүш тармактары үчүн баалуу сырьё болуп эсептелет. Ошондуктан өндүрүш сырьёлору менен камсыз болуу проблемасы көпчүлүк өлкөлөрдүн алдында актуалдуу болуп турат.

1. Табигый ресурстар кандай топторго бөлүнөт жана алар кандай өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат?
2. Кайсы мамлекеттер түрдүү табигый ресурстар менен эң жакшы камсыздалган?
3. Төмөндөгү жадыбалда келтирилген маалыматтардан пайдаланып, табигый ресурстар менен камсыз болуу көрсөткүчтөрүн эсептегиле.

№	Табигый ресурс түрү	Ресурс запасы, млн. т.	Жылдык казылышы, млн. т.	Калктын саны, млн. киши	Ресурс менен камсыз болуу	
					Жылдар эсебинде	Калктын жан башына, т
1	Нефть	36 000	500	120		
2	Көмүр	27 000	900	54		
3	Жез	800	20	25		

5-§. Минералдык ресурстардын географиясы

Минералдык ресурстар, отун ресурстар, рудалуу ресурстар, руда эмес ресурстар, запас, кен, бассейн.

Табиятта минералдар түрүндө кезигүүчү табигый байлыктар *минералдык ресурстар (пайдалуу казылмалар)* деп аталат. Адамзат өтө байыркы замандардан бар ресурстардан пайдаланып келген. Доорлордун өтүшү менен пайдаланыла турган минералдык ресурстардын түрү жана көлөмү улам ашып барган. Азыркы убакта минералдык ресурстардын 200 гө жакын түрлөрүнөн чарбанын керектөөлөрү үчүн пайдаланылууда. Алар 3 топко, б.а. отун-энергетика, рудалуу жана руда эмес минералдык ресурстарга бөлүнөт.

Түгөнүүчү жана калыбына келбөөчү табигый ресурс эсептеле турган жер астындагы казылма байлыктарынан пайдалануунун көлөмү да жылдан жылга ашып барууда. Минералдык ресурстардан эң чоң көлөмдө колдонулуучу: нефть, табигый газ, көмүр, темир рудалары жана курулуш материалдары (3-жадыбал).

Минералдык отун-энергетика ресурстарына: көмүр, нефть, табигый газ, торф, күйүүчү сланец, уран кирет. Минералдык отундун эң чоң бөлүгү көмүргө (70-75% га чейин) туура келет. Отун минералдык ресурстарынын кендери байыркы платформалардын четки ойдуңдуу бөлүктөрүндө көбүрөөк кездешет.

Азыркы учурда дүйнөдө 3 600 дөн ашуун көмүр бассейндери жана кендери бар болуп, алар жалпы кургактыктын 15% ын ээлейт. Ири көмүр бассейндери көбүрөөк Түндүк жарым шарда жайгашкан. Көмүрдүн эң ири запастары АКШ, Россия, Кытай, Австралия, Индия, Германия, Украина, Казакстан, ТАР жана Индонезия мамлекеттерине туура келет.

3-жадыбал

Эң маанилүү пайдалуу казылмалардын дүйнө боюнча аныкталган запастары жана казып алынышы (2016-ж.)

Пайдалуу казылма түрлөрү	Өлчөө бирдиги	Аныкталган запастары	Жылдык казып алынышы
Көмүр	млрд.т	861,5	7,3
Нефть	млрд.т	191,3	4,3
Табигый газ	трлн. м ³	180	3,6
Темир рудасы	млрд.т	160	2,1

Дүйнө боюнча 600 гө жакын нефть жана газ бассейндери аныкталган. Нефть жана газ кендеринин негизги бөлүгү планетабыздын Түндүк жарым шарында жайгашкан. Эң ири нефть-газ запастары Перс булуңунун мамлекеттери, Венесуэла, Түндүк Америка (АКШ, Канада, Мексика), Россия (негизинен, Батыш Сибирь), Каспий бою өлкөлөрү, Түндүк Африка (айрыкча, Ливия жана Египет), Гвинея булуңу өлкөлөрү (айрыкча, Нигерия) жана Кытайда жайгашкан.

Дүйнө экономикасында рудалуу металл казылма ресурстарынын мааниси өтө чоң. Жер жүзүндө рудалуу минералдык ресурстарга бай

алкактар, мисалы, Альп-Гималай, Тынч океан боюнун алкактары бар. Мындай алкактар өнөр жай үчүн маанилүү сырьё (чийки зат) базасы болуп кызмат кылат жана айрым мамлекеттердин экономикалык өнүгүүсүн белгилейт. Кытай, Россия, АКШ, Канада, Австралия, Бразилия, ТАР, Казакстан, Индия, Чили, Перу дүйнөдө кара жана түстүү металл сырьёлоруна эң бай өлкөлөр болуп саналат.

Руда эмес минералдык байлыктардан туздар, калий туздары, фосфорит, күкүрт, алмаз, курулуш материалдары эң маанилүүлөрү болуп эсептелет. Алардын кендери байыркы платформаларда, бүктөлгөн тоолордо, туздуу көлдөрдө көп кездешет. Түрдүү минералдык туздардын запастары боюнча дүйнөдө Россия, АКШ, Кытай, Индия, Боливия, Беларусь, Австралия сыяктуу өлкөлөр жетекчилик кылат. Алмаздын чоң запастарына ээ болгон мамлекеттерге Россия, Австралия, Ботсвана, ТАР, Конго Демократиялык Республикасы, Канада, Ангола ж.б. кирет.

Ушул убакка чейин табигый минералдык ресурстардын, негизинен экономикалык-техникалык жактан ыңгайлуу жайгашуу жана шартка ээ кендери өздөштүрүлдү. Соңку мезгилдерде жаңы минералдык кендерди изилдөө иштери, негизинен, Россиянын түндүк жана чыгыш аймактары, АКШнын батыш тоолуу бөлүгү жана Аляска, Канаданын түндүгү, Түштүк Америка, Австралия, Африканын начар өздөштүрүлгөн чөл, тоолуу жана токойлуу аймактарында активдүү алып барылууда. Бирок жетип баруу кыйын болгон аймактардан казып алынуучу минералдык сырьёнун өздүк наркы кыйла кымбат. Ошондуктан, адамзаттын эң негизги милдеттеринин бири – минералдык ресурстардан сарамжалдуу пайдалануу жана аларды үнөмдөп иштетүү жолдорун табуудан турат.

1. Кайсы минералдык ресурстар эң көп иштетилет?
2. Нефть жана табигый газ запастарынын негизги бөлүгү кайсы аймактарга туура келет?
3. Минералдык ресурстардын отун-энергетика, рудалуу жана руда эмес түрлөрүнө бай болгон мамлекеттерди аныктагыла.

6-§. Түгөнбөөчү жана калыбына келүүчү табигый ресурстардын географиясы

Агроклиматтык ресурстар, жер ресурстары, суу ресурстары, биологиялык ресурстар, геотермалдык ресурстар.

Агроклиматтык ресурстар. Аймактардын түрдүү эгин жетиштирүү мүмкүнчүлүктөрү көп жагынан климатка байланыштуу. Айыл чарбасына чексиз таасир көрсөтүүчү климаттык ресурстар *агроклиматтык ресурстар* деп аталат. Аба ырайынын натыйжалуу температуралары ($+10^{\circ}\text{C}$ дан жогору) эң маанилүү агроклиматтык көрсөткүчтөрү болот.

Аба температурасы экватордон полярдык кеңдикке карай азаят. Экватор айланасында натыйжалуу температуранын жылдык жыйындысы $8\,000^{\circ}\text{C}$ дан жогору болсо, арктикалык жана субарктикалык климаттык аймактарда ал 400°C га да жетпейт. Ошондуктан тропиктик, субэкватордук жана экватордук климаттык алкактарында түрдүү жылуулукту сүйүүчү эгиндерди жетиштирип, бир жылда эки-үч жолу түшүм алуу мүмкүнчүлүгү бар.

Дыйканчылык үчүн табигый нымдуулук фактору да чоң мааниге ээ. Жылдын ысык кезинде жаан-чачындар жетерлик даражада жааган аймактарда дыйканчылыкты жасалма сугаруусуз өнүктүрүү мүмкүн жана айыл чарбасында кыйла каражаттын үнөмдөлүшүнө жардам берет. Климаты ысык, бирок кургакчыл болгон ички континенттик өлкөлөр үчүн болсо табигый нымдуулуктун аздыгынан сугарылма дыйканчылык мүнөздүү. Ысык муссон климаттуу аймактарда жасалма сугаруу негизинен кыштын жылуу жана кургак күндөрүндө колдонулат.

Жер ресурстары. Жер адамзат үчүн ар тараптан эң маанилүү табигый ресурс болуп саналат. Анткени, элдин күндөлүк турмушундагы керектөөлөрүнүн дээрлик бардыгы жерден өндүрүп алынат. Азыркы учурда дүйнө жер фондусунун жалпы көлөмү 13,4 млрд. гектарга барабар. Адамзат үчүн эң чоң экономикалык мааниге ээ болгон айыл чарбасында пайдалана турган жерлердин дүйнөлүк жер фондусунун 34 % ын түзөт. Булар иштөө бериле турган жерлер үлүшү 11 %, жайыттар 23 % ды түзөт. Иштөө бериле турган жерлер дүйнөдө жетиштириле турган азык-түлүк өнүмдөрүнүн 88 % ын, жайыттар болсо 10 % ын берет. Демек, жер ресурстарынын эң баалуу бөлүгү иштөө бериле турган

(эгин эгиле турган) аянттар болуп саналат. Жер фондусунун курамына, ошону менен бирге, токойлор (30 %), калк жашоочу пункттары жана инженердик курулуштар ээлеген техногендик жерлер (3 %) жана аз пайдаланыла турган же өнүмсүз (күрсүз) жерлер (33 %) кирет.

Дыйканчылыкта пайдалана турган жерлердин эң чоң аянттары АКШ, Индия, Россия, Кытай, Канада, Бразилия, Казакстан жана Украинага туура келет. XX кылымдын ичинде иштөө бериле турган аянттардын көлөмү дүйнө боюнча эки эсеге кеңейтирилди. Дың жерлерди өздөштүрүү, саздуу жана нымдуу жерлерди ишке салуу, чөл жерлерге суу чыгаруу жолу менен эгин аянттарын кеңейтирүү иш чаралары, айрыкча, АКШ, Канада, Австралия, Россия, Казакстан, Кытай, Бразилияда кеңири көлөмдө алып барылды.

Бирок, чоң кыйынчылыктардын эсебинен өздөштүрүлгөн жерлер акырындык менен жараксыз болуп калууда. Эң мурда, *эрозия* жараяны жыл сайын айыл чарбасында пайдаланыла турган 6–7 млн. гектар жерден ажыратылууда. Жерлердин баткакталышы жана шор басышынын натыйжасында дагы 1–1,5 млн. гектар эгин аянттары иштен чыгууда. Шаар жана айылдардын кеңейиши, өнөр жай жана транспорт курулуштарынын жылдан жылга өсүшү да эгин аянттарынын кыскарышына алып келүүдө.

Суу ресурстары. Жер шарындагы суунун негизги бөлүгү Дүйнөлүк океан жана деңиздерде топтолгону белгилүү. Анткени суу ресурстары гидросферанын жалпы көлөмүнүн болгону 2,5 % ын гана түзөт. Бирок анын негизги бөлүгү Жер шарынын четки, пайдалануу кыйын болгон Антарктида, Арктика жана бийик тоолордогу кар жана мөңгүлөрдө топтолгон.

Адамзаттын тузсуз (таза) сууга болгон керектөөсүн кандыруучу негизги булак дарыялар болуп, алардагы суунун жалпы көлөмү болгону 47

2-сүрөт. Дүйнөдөгү эң ири суу сактагычтардын бири – Каруна дарыясындагы Гури суу сактагычы (Венесуэла).

миң км³. Экватордук жана мелүүн климаттык алкактарында дарыя жана көлдөр көп болуп, бул аймактар тузсуз суу ресурстарына кыйла бай. Тузсуз суу менен эң жакшы камсыз болгон мамлекеттер катарына Бразилия, Россия, Канада, АКШ, Индонезия, Венесуэла, Перу, Мьянма, Тажикстан жана башкалар кирет. Кургактыктын чоң бөлүгүн ээлеген кургакчыл аймактарда болсо суу ресурстарынын көлөмү табигый абалда аз.

Аларда дыйканчылык негизинен, жасалма сугаруу аркылуу алып барылат.

Дарыялардын сууларынан сарамжалдуу пайдалануу үчүн суу сактагычтар курулган (2-сүрөт). Азыркы күндө дүйнөдө курулган суу сактагычтардын саны 40 миңден ашып кетти. Ири суу сактагычтардын саны боюнча АКШ, Кытай, Индия, Бразилия жана Россия өзүнчө ажыралып турат.

Биологиялык ресурстар. Жер бетиндеги өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнүн байлыктары биологиялык ресурстар деп айтылат. Айрыкча токой ресурстарынын чарбалык жана экологиялык мааниси абдан чоң. Дүйнөдө токойлор 40 млн. км²ди (4 млрд. гектар), же бардык кургактыктын 30% га жакынын түзөт. Бирок токойлордун жыгач материалдарды даярдоо максатында кыйылышы, жаңы жерлерди өздөштүрүү, түрдүү өнөр жай курулуштарынын көбөйүшү токойлордун азайышына алып келүүдө.

3-сүрөт. Ийне жалбырактуу Тайга токойлору (сол жакта) жана жазы жалбырактуу тропик токойлор (оңдо).

Дүйнөдө кендик бойлой чоң аралыкка созулган эки – Түндүк жана Түштүк токой алкактары бар (3-сүрөт). Түндүк токой алкагы мелүүн жана азыраак бөлүгү субтропиктик климаттуу аймактар бойлой жайгашкан. Бул алкак токойлорунун маанилүү өзгөчөлүгү, аларда негизинен, тик өсүүчү сапаттуу, ийне жалбырактуу дарактардын өсүшү. Россия, Канада, АКШ, Финляндия мамлекеттери мындай токойлорго бай.

Түштүк токой алкагы негизинен, тропиктик жана экватордук климаттык алкактарын бойлоп жайгашкан. Тропиктик токойлордо негизинен жазы жалбырактуу дарактар калың, аралаш жана көп ярустуу болуп өсөт. Бул токойлор жыгачтык өзгөчөлүктөрү жогору болгон баалуу дарактарга бир кыйла бай. Түштүк токой алкагында Бразилия, Перу, Колумбия, Венесуэла, Конго Демократиялык Республикасы, Индия,

4-сүрөт. Исландиядагы геотермалдык электр станцияларынын бири.

Мьянма, Индонезия сыяктуу өлкөлөр эң чоң токойлуу аянттарга ээ.

Геотермалдык ресурстар. Негизги салттык эмес энергия булагы катары Жердин ички энергиясы, б.а. геотермалдык ресурстар болуп эсептелет. Геотермалдык энергияга, айрыкча, ысык табигый буулар жана суулардын тектоникалык жаракалары аркылуу Жер бетине чыгып турган аймактар өтө бай. Адатта, мындай аймактар тектоникалык кыймылдар активдүү, климаты нымдуу болгон аймактар бойлоп жайгашкан.

Исландия, Япония, Жаңы-Зеландия, Филиппин, Папуа-Жаңы Гвинея, Италия, Мексика, АКШнын батыш штаттары, Россиянын чыгыш аймактары геотермалдык ресурстарга бай (4-сүрөт).

1. Агроклиматтык ресурстар, негизинен кандай көрсөткүчтөр менен белгиленет?
2. Суу ресурстары менен камсыз болуу кандай факторлорго байланыштуу?
3. Жер ресурстарынын көбөйүшү жана азайышына алып келген жараяндарды түшүндүргүлө.

7-§. Азыркы замандагы экологиялык маселелер

Табияттан пайдалануу, глобалдык, аймактык жана жергиликтүү экологиялык, «күнөскана эффекти», «озон тешиктери», «чөлдөшүү», токойсуздануу, таза суу ресурстары, экологиялык саясат.

Коом өзүнүн бүтүн тарыхында табигый чөйрө менен чексиз байланыштуу түрдө өнүккөн. Табигый ресурстардан пайдалануу, аларды коргоо жана кайта калыбына келтирүү менен байланыштуу адамзаттын иш-аракетинин тармагы *табияттан пайдалануу* деп аталат. Табияттан пайдалануу этияттык менен үнөмдүү пайдалануу жана этиятсыздык түрдө амалга ашырылышы мүмкүн. Табияттан этияттык менен үнөмдүү пайдаланууда, табигый байлыктарды өлчөмүндө иштетип, аларды коргоо жана кайта калыбына келтирүүдө, айлана табигый чөйрөнүн таза абалын сактоого керектүү даражада көңүл бурулат. Эгер коомдун чарбачылык иш-аракетинин натыйжасында табигый чөйрө жана анын ресурстарынын абалы терс тарапка өзгөрүлсө, табияттан этиятсыздык менен пайдалануу

болуп эсептелет. Табияттан этиятсыздык менен үнөмдүү пайдаланылганда, ландшафттардагы тең салмактуулук бузулуп, түрдүү көлөм жана көрүнүштөрдөгү экологиялык проблемалар (көйгөйлөр) келип чыгат.

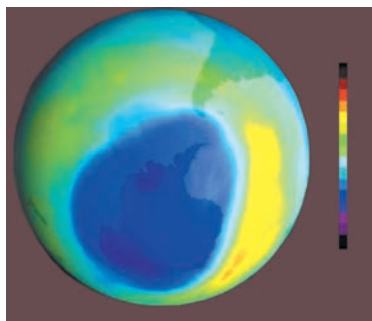
Экологиялык проблема – табияттан этиятсыздык менен пайдалануунун натыйжасында табигый чөйрө сапатынын начарланышы. Экологиялык проблемалар аймактык көлөмү жагынан 3 баскычка бөлүнөт:

- глобалдык (планеталык);
- регионалдык (аймактык);
- локалдык (жергиликтүү).

Глобалдык экологиялык проблемалар бүтүн географиялык кабыктын абалына таасир көрсөтүп, аларды чечүүдө дүйнөдөгү бардык мамлекеттердин аракеттерин бириктирүү керек. *Регионалдык* экологиялык көйгөйлөрдүн акыбеттери бир же бир нече коңшу мамлекеттердин аймагында сезилет. Локалдык экологиялык проблемалар (көйгөйлөр) болсо кичи көлөмдөгү аймактардын тегерегинде болот. Төмөндө азыркы доордун эң актуалдуу глобалдык экологиялык проблемалардын кээ бирлери жөнүндө маалыматтар келтирилген.

«Күнөскана эффекти» проблемасы. Атмосфера электр энергетика, металлургия, химия жана башка өнөр жай тармактары, транспорт каражаттары, *мейкиндикке* космостук кемелерди учуруу жана өрттөр себептүү күчтүү булганууда. Жыл сайын миллиарддаган тонна катуу, газ сымал, аэрозоль калдыктар атмосферага чыгарылууда. Атмосфера абасынын курамында, айрыкча, ис газы (CO_2), карбонат ангидрид (CO_2) (көмүр кычкыл газы), күкүрт оксиддери (SO_2, SO_3), азот диоксиди (NO) салмагынын ашкандыгы чоң экологиялык көйгөйлөрдү келтирүүдө. Атмосферадагы бул газдардын өлчөмүнүн көбөйүшүнүн натыйжасында Күндүн ысытуу режими бузула баштады. Жогоруда санап өтүлгөн газ сымал заттардын атмосферадагы бөлүкчөлөрү жер бетине келе жаткан нурланууну өткөзүп, андан кайткан жылуулук радиациясын атмосферанын төмөнкү катмарларынан жогоруга жакшы өткөзбөйт. Бул жараян атмосфера төмөнкү катмарынын орточо жылдык температуранын акырындык менен көтөрүлүшүнө, б.а. глобалдык климаттык шартынын өзгөрүшүнө алып келүүдө. Өз кезегинде бул абал, планетабыздын уюлдары жана бийик тоолордогу көп жылдык мөңгүлөрдүн аянтынын кыскарышына алып келүүдө.

Бул проблеманы чечүү үчүн дүйнөдөгү бардык мамлекеттер «күнөскана» газдарынын атмосферага чыгарылышын азайтуулары керек.

5-сүрөт. Антарктиданын үстүндө озон катмары жукарышынын схемалык көрүнүшү.

Япониянын Киото шаарында 1997-жылы бир нече өнүккөн жана өтмө экономикасындагы мамлекеттер атайын келишимге («Киото протоколу») кол коюп, бул боюнча анык милдеттенмелерди өз жоопкерчилигине алган.

Озон катмарларынын жемирилиши проблемасы. Атмосферанын булгануусу адамзаттын алдына дагы бир проблеманы коюуда. Кийинки жылдарда абага фтор-хлордуу бирикмелердин (фреондор) көп чыгарып жиберилиши натыйжасында Жердеги жашоонун калканы эсептелген озон катмарынын жукарышы байкалууда. «Озон тешиги» деп аталган мына ушул абал, алгач Түштүк Американын Антарктидага туташ аймактары, соңку жылдарда Евразиянын түндүк кеңдиктери үстүндө да байкала баштады (5-сүрөт).

Канаданын Монреаль шаарында 1987-жылы бир нече мамлекеттер фреон газдарын иштеп чыгарууга жана алардан пайдаланууга чектөөлөр тууралуу эл аралык келишимге кол койгон. Бүгүнкү күнгө келип, бул келишимге дүйнөдөгү көпчүлүк өлкөлөр кошулган. Адистердин пикири боюнча, эгер Монреаль келишими чечкиндүү түрдө аткарыла турган болсо, озон катмарынын нормадагы калыңдыгы 2050-жылга келип кайта калыбына келет.

Чөлдөшүү проблемасы. Чөл өзгөчөлүктөрүнө тийиштүү болгон аймактардын аянтынын кеңейиш жараяны чөлдөшүү деп айтылат. Дарак жана бадалдардын кесилиши, чарба малдарынын тартипсиз багылышы, суу ресурстарынан этиятсыздык менен пайдалануу, анын негизги себептери болуп эсептелет. Чөлдөшүү ондогон мамлекеттердеги өнүмдүү жерлерди өз ичине тартууда. Чөлдөшүү айрыкча, Африка, Түштүк-батыш, Борбордук жана Түштүк Азия мамлекеттерине чоң кооп салууда. Кургактыктын жалпы аянтынын 40 % бөлүгүндө чөлдөшүү белгилери байкалууда. Жер жүзүнүн тийиштүү бөлүгүндө 2 миллиард кишиден ашуун калк жашайт.

1994-жылы БУУ чөлдөшүүгө каршы күрөшүү жөнүндөгү Эл аралык конвенцияны кабыл алды. 1995-жылдан баштап жыл сайын 17-июнда Бүткүл дүйнөлүк чөлдөшүү жана кургакчылыкка каршы күрөшүү күнү эсептелинет. 2010–2020-жылдар аралыгы ББУ тарабынан «Чөлдөр жана чөлдөшүүгө каршы күрөшүүгө арналган он жылдык» – деп кабыл алынган.

Токойсуздануу проблемасы. Адамзат өзүнүн бүтүн тарыхында токойлорду кыйып, алардын аянтынын кыскарышына себепчи болгон. Бул абал көптөгөн аймактар, ошонун ичинен, Борбордук Азиянын табигый шартын сезилерлик даражада өзгөртүп жиберди. Бирок кескин түрдө токойсуздануу жараяны акыркы 100 жылдын ичинде көбөйүүдө. Айрыкча, экватордук алкактагы токойлор жана кургакчыл климаттык тоолуу аймактардагы токойлуу аянттардын кыскарышы географиялык кыртыштагы табигый тең салмактуулук үчүн олуттуу кооп салууда. Бул проблемага каршы күрөшүүнүн негизги жолдору токойлорду кыюуга чек коюу жана токойлорду жасалма түрдө көбөйтүү менен байланыштуу. Дүйнө боюнча буга оң мисалдар бар. Мисалы, Улуу Британияда акыркы 50-60 жылда токойлордун аянты 3 эсеге көбөйгөн. Японияда токойлордун кыйылышы чектелгендиги себептүү, өлкөнүн аймагынын 2/3 бөлүгүн токой ландшафттары ээлеген. Бириккен Араб Эмирликтеринде акыркы жылдарда бир нече миллион дарак көчөттөрү чөлдөргө эгилген. Өзбекстанда да жакын жылдарга болжолдонгон Арал деңизинин кургап калган түбүн токойлоштуруу иштеринин кеңири пландары түзүлгөн жана баскычтуу амалга ашырылууда.

Тузсуз таза суу жетишсиздик проблемасы. Адамзаттын таза сууга болгон керектөөсүн канааттандыруучу негизги булак дарыялар болуп, алардын чоң бөлүгү калк сейрек жашоочу суук жана экватордук климаттуу аймактарды бойлоп агат.

Кургактыктын 1/3 бөлүгүнөн көбүрөөгүн ээлеген кургакчыл климаттуу аймактарда суу жетишсиздиги бар. Түндүк жана Түштүк Африка, Түштүк жана Түштүк-батыш Азия өлкөлөрү, ошондой эле, Өзбекстан, Түркмөнстан, Казакстан сыяктуу Борбордук Азия мамлекеттеринде бул көйгөй кыйла олуттуу болуп эсептелет.

Азыркы кезде Перс булуңу, Жер Ортолук деңиз бою өлкөлөрү, Казакстан, АКШ, Япония, Кариб деңизинин арал өлкөлөрүндө деңиз суусун тузсуздандыруу иш чаралары кеңейүүдө.

Экологиялык саясат – илимий сунуштарды эсепке алып, табигый чөйрөнү коргоо жана аны тазалоого, табигый ресурстардан натыйжалуу пайдалануу жана аларды байытууга каратылган аракеттердин комплекси. Адатта мындай саясат улуттук, регионалдык жана глобалдык чөйрөдө алып барылат жана өзүндө табиятты коргоонун укуктук негиздерин жаратуу жана аларга амал кылууну болжолдойт.

Кийинки жылдарда АКШ, Япония, Европа жана КМШ мамлекеттери, айрым өнүгүп келе жаткан өлкөлөр татаал экологиялык абалды тазалоого каратылган нормативдик-укуктук документтерди кабыл алып, практикада колдой башташты.

Көп мамлекеттерде экологиялык абалды тазалоо үчүн бел байлаган саясий кыймыл жана партиялар активдүү иш алып барууда.

Айлана-чөйрөнү коргоо жана экологияны тазалоо көйгөйлөрүн чечүүдө БУУ жана анын көптөгөн бөлүмдөрү активдүү иш алып барууда. Анын ичинен, БУУнун айлана-чөйрөнү коргоо программасы (ЮНЕП) бар. Бул эл аралык уюмдун башкы мекемеси Кениянын борбору Найроби шаарында жайгашкан.

1. Экологиялык көйгөйлөр деген эмне? Аларды келтирип чыгаруучу негизги себеп эмнеден турат?
2. Глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн регионалдык жана локалдык баскычтагы экологиялык көйгөйлөрдөн айырмасын түшүндүрүп бергиле.
3. «Күнөскана эффекти» экологиялык көйгөйүнүн маңызы жана себептерин мүнөздөгүлө.
4. Экологиялык саясат дегенде эмне түшүнүлөт?

3-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН КАЛКЫ

8-§. Дүйнө калкынын саны, өсүшү жана жайгашуусу

Калктын саны, калктын санынын өсүшү, калктын кайта түзүлүүсү, табигый өсүү, калктын аймактык жайгашуусу, калктын жыштыгы.

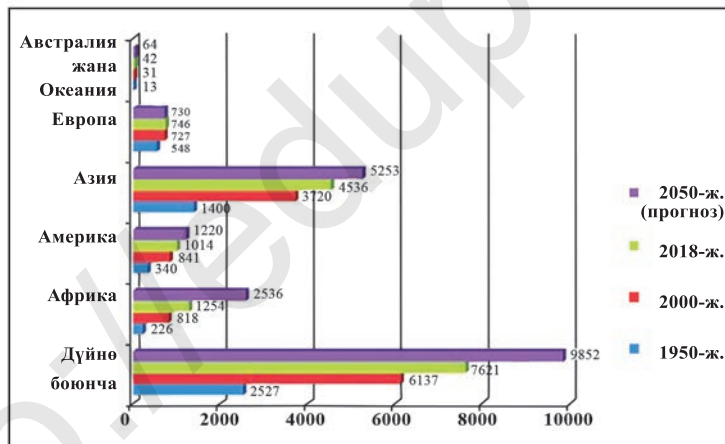
Дүйнө калкынын саны, 2018-жыл маалыматтары боюнча 7 млрд. 620 млн. кишиден ашуун. Планетабыздын калкы бул сандык марага жеткендигинин өзүнө мүнөздүү тарыхы бар.

Илимий булактардын маалыматтарына караганда, инсандардын эң байыркы аң-сезимдүү өкүлдөрү – *Хомо сапиенс* – мындан болжол менен 50 миң жылдар мурда пайда болгон. Түндүк-чыгыш жана Чыгыш Африка, Түштүк Европа, Алдыңкы Азия алгачкы адамдар пайда болгон

жана алар тарабынан биринчи болуп өздөштүрүлгөн аймактар болуп саналат. Кийинчерээк байыркы адамдардын түрдүү аймактарга карай жүрүшү – алгачкы миграциялар натыйжасында ал жерлер калк тарабынан өздөштүрүлө баштаган. Узак доорлор бою адамзаттын негизги бөлүгү Европа, Азия жана Африка континенттеринде жашаган эле. Улуу географиялык ачылыштар көп сандуу калктын жаңы табылган жерлерге көчүп өтүшүнө себепчи болуп, анын натыйжасында континенттер ортосунда калктын санынын кайта бөлүштүрүлүшү келип чыкты.

Материалдык жана санитардык-гигиеналык шарттардын канааттандыруу эмес абалда экендиги, кала берсе, мезгил-мезгили менен кайталанып туруучу ачарчылык, жугуштуу оорулардын эпидемияларынын таасиринде узак тарыхый доорлордо дүйнө калкынын өлүм даражасы жогору, ал эми табигый көбөйүү даражасы төмөн болгон.

XIX кылымда Европа жана Америкада болгон өнөр жай революциясы, медициналык кызматтын өнүгүшүнүн натыйжасында бул континенттердеги калктын орточо өмүр сүрүү жана табигый көбөйүү даражасы өстү.

6-сүрөт. Дүйнө жүзү аймактарындагы калк санынын динамикасы.

Дүйнө калкынын саны XX кылымда 1,6 млрд. кишиден 6,1 млрд. кишиге жетип, анын эң жогору темптери 1960-жылдардан кийинки доорлорго туура келет. Бул абал Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийинки доорлордо Азия, Африка жана Океания мамлекеттеринин саясий эгемендүүлүккө жетишүүсү, аларга БУУ тарабынан гуманитардык жардамдарынын бери-

лиши натыйжасында калктын арасында өлүм даражасынын төмөндөшү, калктын санынын ылдам темптерде өсүүсү пайда болду. Натыйжада 1960–1980-жылдарда дүйнөдө **«демографиялык жарылуу»** (өлүм даражасынын төмөндөшү себептүү калктын санынын ылдам темптерде өсүүсү) жараяны келип чыкты (6-сүрөт).

Соңку жылдарда демограф окумуштуулар «демографиялык жарылуу-га» салыштырмалуу дээрлик акырына жетип калган жараян катарында баа беришкен болсо да, Африка жана Азиянын бир катар мамлекеттеринде калктын жылдык табигый өсүү даражасы жогору даражада экендиги байкалууда. Ошону менен бирге дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттеринде табигый өсүүнүн терс абалы – **демографиялык кризис же депопуляция** (өлүмдүн төрөлүүгө караганда төмөндүгү) пайда болууда. Бул абал азыркы күндө Европанын түрдүү мамлекеттеринде (мисалы, Германия, Украина, Сербия ж.б.) байкалууда..

4-жадыбал

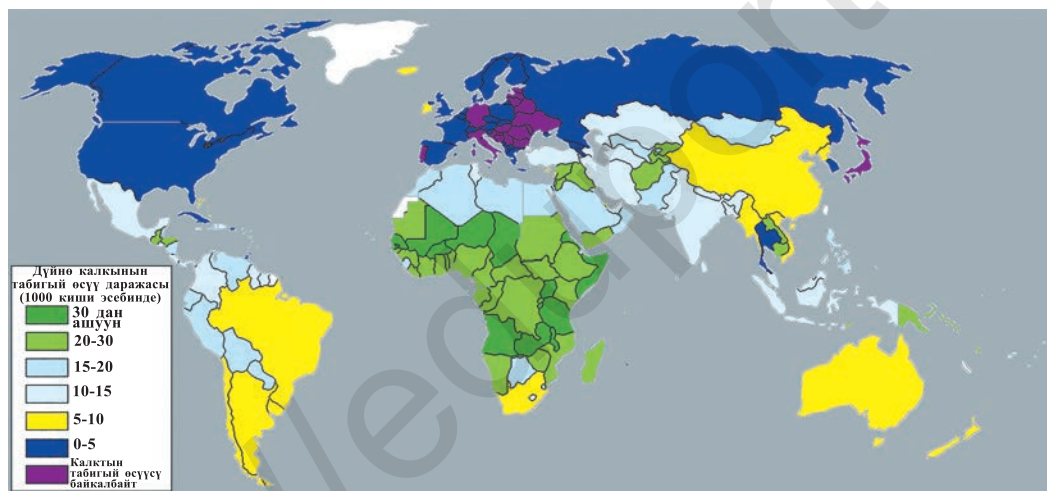
**Төрөлүү, өлүм жана табигый көбөйүү коэффициенттери
(1 000 кишиге салыштырмалуу, 2018-жылдагы маалыматтар)**

Аймак	Төрөлүү коэфф.	Өлүм коэфф.	Табигый өсүү коэфф.	Жаш балдардын өлүмү коэфф. (ар 1000 балага салыштырмалуу)	Орточо жашоо мезгили	
					эркек- тер	аял- дар
Бүткүл дүйнө	19	7	12	31	70	74
Африка	35	9	26	50	61	64
Америка	15	7	8	13	74	80
Азия	17	7	10	26	71	74
Европа	10	11	–1	4	75	82
Австралия жана Океания	17	7	10	21	76	80

Алкактардын калк санынын мезгилдик өзгөрүшү биринчи кезекте анда көрсөтүлгөн төрөлүү жана өлүм көрсөткүчтөрүнүн катышы негизинде калыптануучу табигый көбөйүү даражасына байланыштуу. 4-жадыбал маалыматтарынан түрдүү континенттерде калктын кайра жаралышынын сандык көрсөткүчтөрү ар түрдүү экендиги көрүнүп турат. Африкада калктын табигый өсүү коэффициенти дүйнөнүн орточо көрсөткүчүнөн жогору, калган континенттерде болсо төмөн даражага ээ.

Мамлекеттерде калктын табигый өсүүсү жогору даражада сакталышына социалдык-экономикалык жана маданий факторлор чоң таасир көрсөтөт. Шаардашуу (урбанизация) жараяны, аялдардын маалыматтуулугу, социалдык эмгекке жарамдуулук даражасынын жогорулугу, турмуш даражасынын жакшыланышы жана адамдардын материалдык керектөөлөрүнүн кеңейиши дүйнөнүн бир катар мамлекеттеринде төрөлүү жана калктын табигый өсүү коэффициенттеринин төмөн болушуна таасир көрсөтүүдө (7-сүрөт).

Бир жашка чейинки наристелердин өлүмү жана орточо өмүр сүрүү даражасынын көрсөткүчтөрү да мамлекеттердин экономикалык өнүгүү абалы, медициналык кызматтын өсүшү, калктын турмуш даражасы менен тыгыз байланыштуу.

7-сүрөт. Дүйнө калкынын табигый өсүүсү.

Дүйнө калкы аймактык жактан бир кылка жайгашпагандыгы белгилүү. Мында табигый, тарыхый, социалдык-экономикалык факторлордун таасири чоң. Түздүк, дарыя жана деңиз бою аймактарында калктын жыштык даражасынын жогорулугу табигый шарт фактору (мисалы, Ганг дарыясынын өрөөнү, Канто түздүгү), Жер Ортолук деңиз бою, Месопотамия сыяктуу аймактарда мындай абалдын түзүлүшү алардын өздөштүрүү доору менен байланыштуу. Экономикалык өнүккөн мамлекеттер жана түрдүү өндүрүш борборлорунда калк санынын өсүүсүндө

социалдык-экономикалык өнүгүү даражасынын мааниси чоң. Калкынын саны көп болгон аймактарда жыштык даражасы да жогору болот.

Дүйнө калкынын орточо жыштыгы 1 км² ге 50 кишиден ашык туура келет. Азия – калкынын жыштык даражасы эң жогору болгон материк болуп эсептелип, анын чыгыш, түштүк жана түштүк-чыгыш бөлүктөрүндө калктын жыштыгы айрыкча жогору. Америка, Австралия жана Океания материктеринин европалыктар тарабынан алгач өздөштүрүлгөн бөлүктөрүндө калкынын жыштыгы жогору. Монголия, Намибия, Австралия, Канада, Казакстан сыяктуу мамлекеттер дүйнө калкынын жыштыгы боюнча көрсөткүчү эң төмөн болгон мамлекеттер катарына кирет. Бул абал табигый шарттын ыңгайсыздыгы менен байланыштуу.

1. Эмне үчүн узак тарыхый доор ичинде Жер жүзүндө калктын саны дээрлик өзгөргөн жок?
2. Улуу географиялык ачылыштар дүйнө калкынын аймактар бойлоп бөлүштүрүлүшүнө кандай таасир көрсөттү?
3. Тиркемедеги жадыбал маалыматтары негизинде Европа, Азия, Африка, Америка, Австралия жана Океаниянын калкынын саны боюнча беш алдыңкы мамлекеттерди аныктагыла жана дептеринерге алардын тизмесин түзгүлө.
4. Дүйнө калкынын аймактык жайгашуусуна кандай факторлор чоң таасир көрсөтөт?

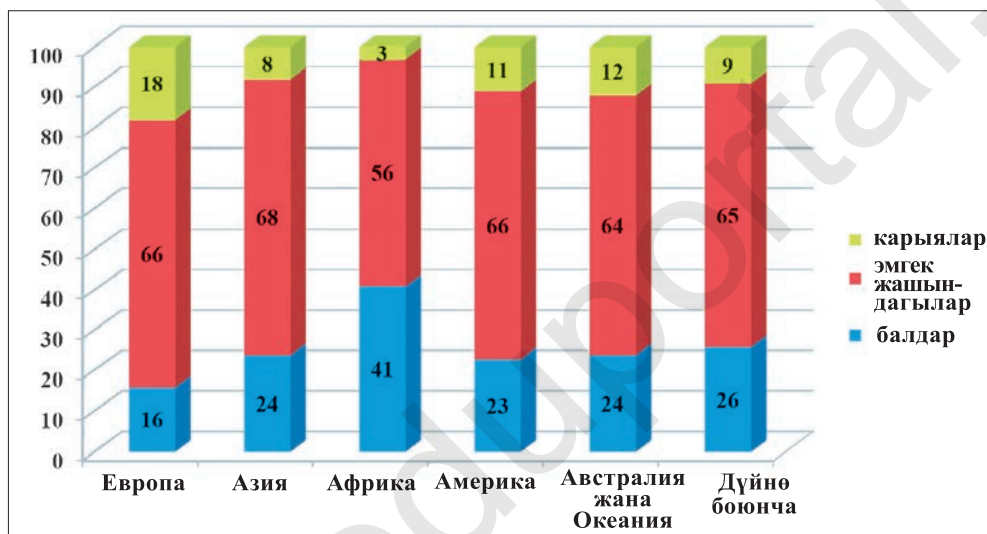
9-§. Дүйнө калкынын жыныстык, курактык, расалык курамы

Эркектер, аялдар, балдар, чоңдор, карыялар, раса, европеоид, монголоид, негроид, австралоид, метис, мулат, самбо.

Калктын табигый өсүү темптери калкынын курактык-жыныстык курамына таасир көрсөтөт. Калктын курактык курамы боюнча балдар (0–14жаш), эмгекке жарамдуу жаштагылар (15–64 жаш) жана карылык (улгайгандар) (65 жаш жана андан жогору) топторго ажыратылат. Курактык топтор арасындагы катыш өткөн тарыхый доорлордо өзгөрүп келген. Узак доорлор бою дүйнө калкынын курактык курамында карылардын салмагы өтө төмөн болуп, XX кылымда жылдан жылга ушул топтун өкүлдөрүнүн үлүшү көбөйө баштады. Буга, биринчи кезекте, медициналык кызматтын өнүгүүсү, калктын турмуш даражасынын өсүшү себеп болду. Азыркы доордо дүйнө калкынын курактык курамы ар түрдүү (8-сүрөт).

Табигий өсүү жогору болгон Африка жана Азия калкынын курактык курамында балдардын салмагы карылардыкына караганда жогору экендиги көзгө ташталса, демографиялык кризиске учураган Европа мамлекеттеринде бул абалдын тескерисине күбө болуу мүмкүн. Балдар салмагынын жогорулугу менен Нигер (50%), Мали (48%), Уганда (48%) сыяктуу Африка мамлекеттери ажыралып турат. Эң төмөн көрсөткүчтөр Япония (12%), Германия (13%), Италия (13%), Греция (14%) мамлекеттеринде көрсөтүлгөн.

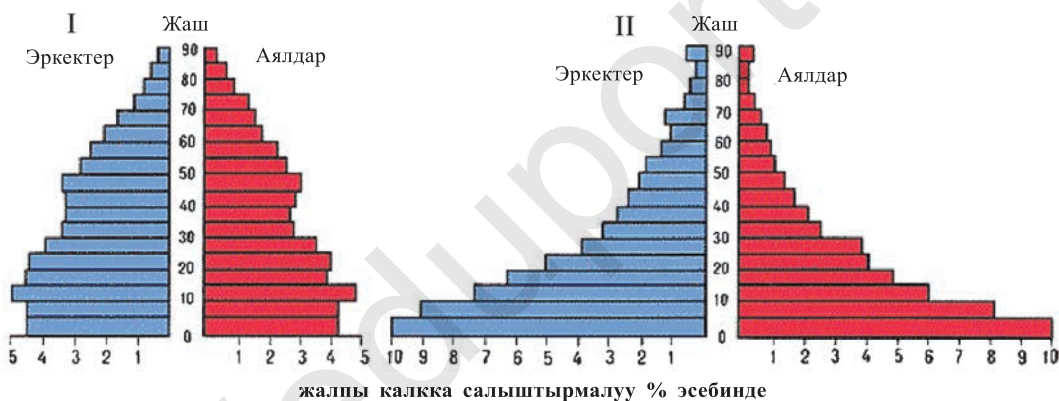

8-сүрөт. Дүйнө аймактары калкынын курактык курамы (% , 2018-ж.).

Калктын жыныстык курамына көңүл бурсак, дүйнөдө аялдар жана эркектердин салмагы дээрлик барабар, бирок аялдардын же эркектердин салмагы жогору болгон мамлекеттер да бар. Дүйнө калкынын жыныстык курамында эркектердин салмагы 50,5 %, аялдардыкы 49,5 % га барабар (2018-ж.). Африка, Түштүк Америка, Австралия жана Океания континенттеринде жыныстар салмагы бири-бирине барабар болсо, Европа жана Түндүк Америка мамлекеттеринде аялдар көп. Азия мамлекеттеринин көпчүлүгүндө, айрыкча, Чыгыш, Түштүк жана Түштүк-батыш Азияда эркектердин салмагы аялдардыкына караганда жогору. Буга себеп, негизинен ушул аймактарда аялдардын социалдык абалынын төмөндүгү. Перс булуңунун алкагындагы араб мамлекеттеринде

эркектердин басымдуулугуна жумушчу күчүнүн тышкы миграциясы да таасир көрсөтөт.

Калктын курактык жана жыныстык курамын талдоодо жаш-курак пирамидасынан пайдаланылат. Анда белгилүү бир аймактын калкынын саны жаш топторунун кесиминде жана жыныстык катышта кандай салмакта экенин көрүү мүмкүн. Өнүккөн мамлекеттерде калктын арасында жылдан жылга табигый өсүү даражасынын төмөндөшүнүн акыбетинде балдардын үлүшү азайып, орто жана карылык жаштагылардын салмагы көбөйүүдө. Өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин көпчүлүгүндө табигый өсүүнүн жогорулугу жаш-курак пирамидасынын төмөнкү бөлүгүнүн салмагы жогору боюнча калууда. Бул мамлекеттерде эркектер салмагынын көптүгү даана байкалат (9-сүрөт).

9-сүрөт. Дүйнөнүн түрдүү (I—өнүккөн, II—өнүгүп келе жаткан) мамлекеттеринде калктын жаш-курак пирамидасы.

Адамзаттын расалары адам организминин байыркы доорлордо табигый чөйрө, айрыкча климаттык шартка ыңгайлашуусу аркылуу пайда болуп, тышкы көрүнүш белгилери менен айырмаланат. Дүйнө калкынын чоң бөлүгү төрт негизги расага (европеоид, монголоид, негроид жана австралоид), калган бөлүгү аралык жана аралаш расаларга тиешелүү.

Ак түстүү тери, толкун сымал же тегиз, жумшак чач, негизинен көк көздүү, кыр мурун, жука жана орто эринге ээ болгон *европеоид* раса өкүлдөрү Европа, Америка, Австралия жана Океания калкынын негизги бөлүгүн түзөт. Ошондой эле, Азиянын түштүк, түштүк-батыш, борбордук, Африканын түндүк бөлүктөрүндө көп сандуу европеоиддер

жашашат. Жогоруда санап өтүлгөн расалык белгилер, негизинен түндүк аймактарда жашоочу европеоиддерге мүнөздүү, ал түштүккө карай барган сайын жашоо чөйрөсү менен байланыштуу түрдө дене, чач жана көз түстөрүнүн кара көрүнүштөрү көрүнө баштайт. Адамзаттын 40 % дан ашыгы ушул раса өкүлдөрү салымына туура келет.

Монголоид расасынын өкүлдөрү сары түстүү тери, тегиз, катуу кара түстүү чач, көзүнүн кара түстүү көрүнүштөрү, кырдуу же орто жалпак мурун, көзүнүн үстүндөгү кабагынын ажыралып турушу менен айырмаланат. Монголоиддер негизинен Азия континентинде кеңири таркалган. Американын түпкү калкы эсептелүүчү Америка индеецтери жана эскимостор да ушул расага жатат (10-сүрөт).

Европеоид расасы

Монголоид расасы

Негроид расасы

10-сүрөт. Негизги раса өкүлдөрү.

Негроид расасынын өкүлдөрү негизинен Африка жана Америка континенттериндеги мамлекеттерде жашашат. Териси кара түстүү, тегиз, катуу, тармал кара түстүү чач, көзүнүн кара түстүү көрүнүштөрү, жаагынын ажыралып турушу, жалпак мурун, калың эрин аларга мүнөздүү негизги белгилер болуп эсептелет. Африка бул раса өкүлдөрүнүн түпкү мекени болуп эсептелип, алардын чоң бөлүгү Улуу географиялык ачылыштар доорунда Американын түрдүү аймактарына милдеттүү түрдө кул кылып алып кетилген.

Австралоид расасы узак доорлор бою негроид расасынын бир көрүнүшү сыпатында бааланып келген. Бирок соңку жылдардагы изилдөөлөр алардын келип чыгышы негроиддер менен байланыштуу эместигин көрсөтүүдө. Кара түстүү тери, жалпак мурун, калың эриндүү бул раса өкүлдөрү, негизинен Австралия жана Океания аймактарында

таркалган. Австралия аборигендери, папуастар, меланезиялыктар ушул расанын өкүлдөрү болуп саналат.

Негизги расалардын негизинде бир нече аралык жана аралаш расалар калыптанган. Аралык расаларга эфиоп, урал, памир-фергана (Борбордук Азия мамлекеттери, анын ичинен, Өзбекстанда кеңири таралган) сыяктуулар мисал боло алат. Америка континенти калкынын расалык курамына метис, мулат, самбо сыяктуу аралаш раса өкүлдөрү жогору салмакка ээ.

Калктын курактык курамына табигый өсүү даражасы кандай таасир көрсөтөт?

Эмне үчүн өнүккөн мамлекеттерде балдардын салмагы карыларга караганда төмөн?

Европеоид расасы өкүлдөрүнүн дүйнө бойлоп кеңири таркалганына эмне себеп?

Америка континентинде аралаш расалардын калыптанышы кандай факторлорго байланыштуу?

10-§. Дүйнө калкынын этникалык жана диний курамы

Этнос, уруу, элет, улут, тил түркүмдөрү жана топтору, эл аралык сүйлөшүү тилдери, дин, жөнөкөй дин, жергиликтүү дин, буддизм, христиан дини, ислам дини

Калктын улуттук курамы аймактарда жашоочу этностордон (грекче *этнос* – «калк») түзүлгөн. *Этностор* адамдардын тарыхый калыптанган, жашаган аймагы, маданияты, жашоо түрү менен өз ара айырмалануучу социалдык топтор болуп эсептелет. Алардын уруу, элет жана улут көрүнүштөрү бар.

Уруу кишилердин эң байыркы жөнөкөй социалдык уюмдары эсептелет. Алар азыркы күндө негизинен Амазония, Океания, Африканын борбордук аймактарында сакталып калган. Элет болсо уруу жана улут арасындагы этникалык бирдик болуп, аз сандуу этностордон турат. Элеттер, негизинен Азия жана Африка мамлекеттеринде бар.

Жалгыз тили, аймагы, маданияты, менталитети жана улуттук өздүгүн сезүү өзгөчөлүктөрү жогору даражада калыптанган, көпчүлүк абалдарда өз саясий мамлекеттүүлүк салттарына ээ болгон ири этностор *улут* деп аталат. Дүйнө улуттарынын арасында өкүлдөрүнүн саны 100 млн.

кишиден ашуун болгон 12 (5-жадыбал), 50–100 млн. киши болгон 12, 25–50 млн. киши болгон 17 улут бар.

Дүйнө мамлекеттери улуттук курамдык өзгөчөлүктөрүнө карата, бир улуттуу (мисалы, Япония, Исландия, Норвегия), бир улуттун башкаларына караганда чоң салмакка ээ болгон (мисалы, АКШ, Франция, Түркия), эки улуттуу (мисалы, Канада, Бельгия), келип чыгышы бири-бирине жакын улуттардан турган (мисалы, Афганстан, Пакистан), көп улуттуу (мисалы, Индия, Индонезия) мамлекеттер топтооруна ажыратылат.

Этнос маданиятынын өзөгү тил болуп эсептелет. Дүйнөдөгү этностор тилдеринин окшоштугу жана боордоштугунан келип чыгып, 20 дан ашуун *тил түркүмдөрүнө* бириктирилет. Алардын арасында инди-европа тил түркүмүнө тиешелүү элдердин санына карата жетекчилик кылат. Дүйнө калкынын дээрлик 1/2 бөлүгү ушул түркүмдүн курамына кирүүчү тилдерде сүйлөшөт. Өзбектер алтай тилдери түркүмүнүн түркий тобуна тиешелүү улут болуп эсептелет.

5-жадыбал

Өкүлдөрүнүн саны 100 млн. кишиден көп болгон улуттар (2018-ж).

№	Улуттар	Жалпы саны, киши
1	Хандар (кытайлыктар)	1 млрд. 310 млн.
2	Индилер	280 млн.
3	Бенгалдар	235 млн.
4	Америкалыктар	200 млн.
5	Бразилдер	175 млн.
6	Орустар	150 млн.
7	Япондор	130 млн.
8	Мексикалыктар	147 млн.
9	Немистер	140 млн.
10	Панжабдыктар	110-120 млн.
11	Бихарлар	115 млн.
12	Явалыктар	105 млн.

Дүйнөдө өз ара сүйлөшүүчүлөрдүн саны 100 млн. кишиден ашкан 11 тил болуп, кытай (1 млрд. 310 млн. киши), англис (420 млн. киши), инди (350 млн. киши), испан (335 млн. киши), орус (250 млн. киши) тилдери жетекчилик кылат. Кытай, англис, испан, француз, араб жана орус тилдери БУУнун иш-аракетинде колдонула турган расмий тилдер болуп саналат.

Калктын диний курамы. Диндер жөнөкөй (примитивдүү), жергиликтүү жана дүйнөлүк диндерге бөлүнөт. Диний ишенимдин эң жөнөкөй көрүнүшү болгон примитивдүү диндер азыр да, негизинен уруулар арасында сакталып калган. Алардын тотемизм, анимизм, фетишизм сыяктуу көрүнүштөрү бар.

Жергиликтүү диндер *(бир же бир нече боордош улуттар арасында таралган диндер)*, негизинен бир мамлекет же аймак тегерегинде таралган. Жергиликтүү диндердин арасында индуизм динине сыйынуучулардын саны боюнча алдыда турат. Сикхизм, конфуцийлик, иудаизм (яхудийлик), синтоизм диндери да жергиликтүү диндер катарына кирет (6-жадыбал).

6-жадыбал

Жергиликтүү диндердин таркалуу аймактары

№	Жергиликтүү диндер	Динге ишенгендердин негизги бөлүгү таралган аймактар
1	Индуизм	Индия, Непал, Шри-Ланка
2	Сикхизм	Индия (Пенжаб штаты)
3	Конфуцийлик	Кытай
4	Синтоизм	Япония
5	Иудаизм (яхудийлик)	Израиль, АКШ

7-жадыбал

Дүйнөлүк диндердин таркалуу аймактары

№	Дүйнөлүк диндер	Динге ишенгендердин негизги бөлүгү таралган аймактар
1	Буддизм	Чыгыш жана Түштүк-чыгыш Азия
2	Христиандык	Европа, Түндүк Азия, Америка, Австралия, Тропиктик Африка
3	анын ичинен: католиктик	Батыш жана Түштүк Европа, Түштүк Америка, Тропиктик Африка
4	протестанттык	Түндүк Европа, Түндүк Америка, Австралия
5	православие	Чыгыш жана Түштүк Европа, Түндүк Азия
6	Ислам	Түштүк-батыш, Түштүк, Түштүк-чыгыш жана Борбордук Азия, Түндүк Африка
7	анын ичинен: суннийлер	Көпчүлүк мусулман мамлекеттер
8	шиалар	Иран, Азербайжан, Ирак, Бахрейн

Дүйнөнүн бир канча мамлекеттеринде таралган, динге ишенгендердин саны көп болгон үч дүйнөлүк дин бар. Булар: буддизм, христиан, ислам диндери. Динге ишенгендердин санына карата (2 млрд. 400 млн. кишиден ашуун) католиктик, православие жана протестанттык багытына ажыралуучу христиан дини үстөмдүк кылат. Бул диндин өкүлдөрү дүйнөнүн бардык аймактарына таралган.

Пайда болуу доору боюнча дүйнөлүк диндердин арасында эң жашы болуп эсептелген ислам дининин 1 млрд. 600 млн. дон ашык ислам динин туткандар бар. 50 мамлекет үчүн мамлекеттик дини эсептелген ислам дини, негизинен Түндүк Африка, Түштүк-батыш, Борбордук, Түштүк-чыгыш Азия аймактарында кеңири таралган. Анын суннийлик жана шиалык багыттары бар.

Чыгыш жана Түштүк-чыгыш Азияда (Кытай, Япония, Монголия ж.б.) негизги динге ишенгендердин булагы болгон буддизм дини 700 млн. дон ашык. Анын махаяна, хинаяна, ламаизм сыяктуу багыттары бар.

1. Жалпы саны 100 млн. дон ашкан улуттардын аймактык таркалуу өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
2. Диндердин географиялык таркалышында аймактык айырмачылыктардын келип чыгышына кандай факторлор таасир көрсөткөн?
3. Азыркы күндө жөнөкөй диндер сакталып калган аймактарды картадан көрсөткүлө.

11-§. Дүйнө өлкөлөрүнүн урбанизациясы

Шаар, урбанизация жараяны, миллионер шаарлар, агломерация, мегаполис.

Айыл жана шаар калкы пункттарынын эки негизги көрүнүшү бар. Калкынын негизги бөлүгү айыл чарбасынан башка тармактарда алек болгон калк пункттарынын шаар деп айтылышы белгилүү. Азыркы доордо шаарлар ар бир мамлекеттин негизги өндүрүш, башкаруу, транспорт борборлоруна айланып калгандыгы эч кимге сыр эмес. Чындыгында шаарлар калктын маданий дем алышын камсыздап берүүчү жай болуп эсептелет.

Өндүрүш тармактарынын өнүгүшү, айрыкча өнөр жай революциясынын пайда болушу, алыс, чеке аймактарга чейин жетип барыш мүмкүнчүлүгүн берүүчү транспорт жолдорунун салынышы дүйнөдөгү

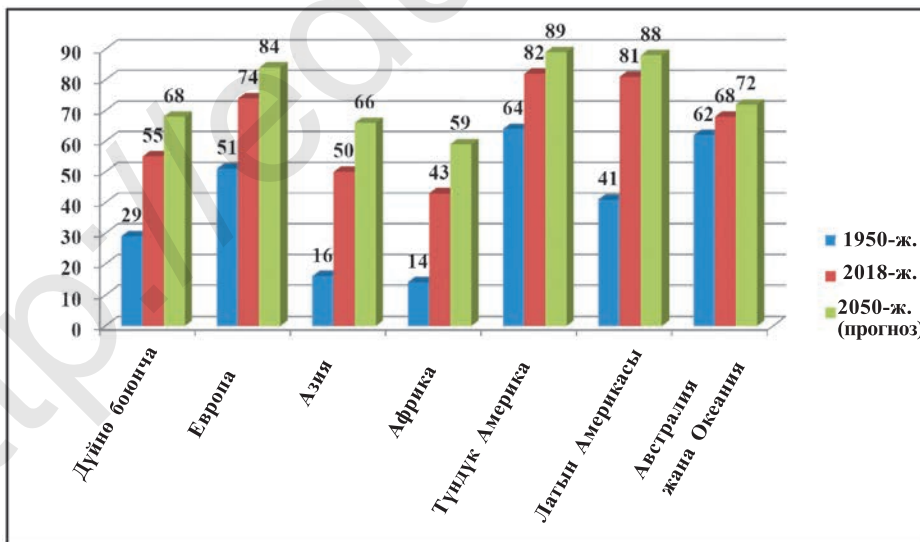
шаарлардын санынын кескин көбөйүшүнө алып келди. Шаарга мүнөздүү жашоо түрү көптөгөн адамдарды өзүнө тартып, аларды шаарга көчүп келишке үндөдү. Натыйжада дүйнөдө *урбанизация* жараяны ылдам темптерде өнүгүүдө.

Урбанизация – (латынча «urb» – «шаар») – шаарлар, шаар калкынын саны жана салмагынын өсүшү, шаар жашоо түрүнүн таркалыш жараяны.

Урбанизация даражасы адатта, жалпы калктын курамында шаар калкынын салмагы менен өлчөнөт. Эгер 1800-жылы Жер жүзүндөгү калктын 3 %ы шаарларда жашашкан болсо, арадан жүз жыл өтүп, ушул көрсөткүч 14 %га жетти. 2000-жылы дүйнөнүн урбанизация даражасы 47 %, 2018-жылы дүйнө боюнча урбанизациянын орточо көрсөткүчү 55 %ды түздү.

Урбанизация даражасынын көрсөткүчтөрү боюнча дүйнө мамлекеттерин үч топко бөлүү мүмкүн:

1. Шаар калкынын үлүшү 75 % дан жогору болгон жогорку даражада урбанизациялашкан мамлекеттер (мисалы, АКШ, Япония, Бельгия ж.б.);
2. Шаар калкынын үлүшү 50 % дан 75 % га чейин болгон орточо даражада урбанизациялашкан мамлекеттер (мисалы, ТАР, Перу, Кытай ж.б.);
3. Шаар калкынын үлүшү 50 % дан аз болгон төмөн даражада урбанизациялашкан мамлекеттер (мисалы, Египет, Бангладеш, Молдова ж.б.).

11-сүрөт. Дүйнө алкактарында урбанизация даражасынын өзгөрүшү (% эсебинде).

Алкактар арасында эң жогору урбанизация даражасы Түндүк Америкага тиешелүү (82 %). Бул көрсөткүч Латын Америкасында 81 %, Европада 74 %, Австралия жана Океанияда 68 %, Азияда 50 %, Африкада 43 % ды түзөт 11-сүрөт). Дүйнөнүн бардык алкактарында урбанизация даражасы мезгилдүү түрдө өсүүдө. Европа, Түндүк Америка, Австралия жана Океания аймактарында ушул көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшү жай жүрүүдө. Азия жана Африкада калкынын табигый өсүүсүнүн жогорулугу, айылдардан шаарларга калктын активдүү миграциясынын таасиринде урбанизация даражасы ашып барууда.

Бирок өнүгүп келе жаткан мамлекеттерде шаар калкы санынын көбөйүүсү *жалган урбанизация* көрүнүшүндө да болот. Анын натыйжасында ири шаарлардын тегерегинде керектүү инфраструктура элементтерине ээ болбогон, айылдардан көчүп келген калк тарабынан тартипсиз түрдө курулган жайлар калыптанат (12-сүрөт). Мындай жайлардын аянты Бразилия жана Индиядагы ири шаарларда кыйла чоң.

12-сүрөт. Жалган урбанизация көрүнүштөрү.

Урбанизация жараянынын натыйжасында шаарлар жана шаар калкынын саны көбөйүп, жерлердин аянты да кеңейет. Натыйжада шаар агломерациялары жана мегалополистери жүзөгө келет.

Шаар агломерациясы – түрдүү чондуктагы шаарлардын администрациялык, өндүрүштүк, коомдук байланыштар натыйжасында биригүүсү эсептелет. Агломерациялар бир борбордуу жана көп борбордуу болушу мүмкүн.

Мегалополис (грекче *megali* – «чоң», *polis* – «шаар») деп ири шаарлар жана шаар агломерацияларынын бири-бирине кошулуп кетиши

айтылат. Мегалополистерди бир нече шаар агломерацияларынын жыйындысы деп да атоо мүмкүн. Азыркы учурда дүйнөдө 6 толук калыптанган мегалополис бар (8-жадыбал).

8-жадыбал

Дүйнөдө толук калыптанган мегалополистер тууралуу маалымат

№	Мегалополис	Жайгашкан мамлекети	Агломерациялар саны	Эң ири агломерациясы	Жалпы узундугу, км
1	Түндүк-чыгыш (Босваш)	АКШ	40	Нью-Йорк	800
2	Көл бою (Чипитс)	АКШ	35	Чикаго	900
3	Тынч океан бою (Сансан)	АКШ	15	Лос-Анжелес	800
4	Англис	Улуу Британия	30	Лондон	400
5	Рейн	Нидерландия, Германия, Бельгия, Франция	30	Рейн-Рур	500
6	Япон (Токайдо)	Япония	20	Токио-Йокогама	700

1. Урбанизация даражасынын ХХ кылымда ылдам темптер менен өсүшүнө кандай факторлор таасир көрсөткөн?

2. Урбанизация даражасы көрсөткүчтөрүнө карап төмөндөгү мамлекеттерди топтоштурула.

Марокко (62%), Кения (32%), Канада (81%), Бразилия (86%), Куба (77%), Швеция (87%), Франция (80%), Болгария (73%), Өзбекстан (51%), Түркия (75%), Индонезия (54%), Австралия Союзу (86%), Фижи (56%), Тувалу (62%).

3. Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин урбанизация жараяны бири-биринен кандай жактары менен айырмаланат?

12-§. Практикалык иш

Төмөндөгү мамлекеттердин калкынын жыштыгын аныктагыла:

- а) Италия – аянты – 301,3 миң км², калкынын жалпы саны – 60,6 млн. киши;
- б) Никарагуа – аянты – 129,5 миң км², калкынын жалпы саны – 6,3 млн. киши;
- в) Монголия – аянты – 1566,6 миң км², калкынын жалпы саны – 3,2 млн. киши;
- г) Камерун – аянты – 475,4 миң км², калкынын жалпы саны – 25,6 млн. киши.

2. Төмөндөгү жадыбалды толтургула:

Мамлекеттер	Жалпы калкы (млн. киши)	Шаар калкы (млн. киши)	Айыл калкы (млн. киши)	Урбанизация даражасы (%)
Түркия	81,3	61	...	...
Уганда	...	10,6	...	24
Швеция	...	8,8	1,4	...
Панама	...	...	1,3	69

3. Төмөндөгү сыйынуучу жайлардын символдору кайсы динге тийиштүү экендигин аныктагыла.

I

II

III

4-ГЛАВА. ДҮЙНӨЛҮК ЧАРБА

13-§. Дүйнөлүк чарба жана эл аралык эмгектин бөлүнүшү

Дүйнөлүк чарба, эл аралык эмгектин бөлүнүшү, адистешүү, дүйнө экономикасынын тармактары, материалдык өндүрүш тармактары, материалдык эмес өндүрүш тармактары.

Дүйнөлүк чарбасы (экономикасы) түрдүү көрүнүштөгү соода-экономикалык байланыштар менен өз ара байланышкан бардык өлкөлөрдүн улуттук экономикалары комплекси болуп эсептелет.

Улуттук чарбалар жалпылашкан абалда дүйнөлүк чарба катарында иш-аракет көрсөтө баштаган доор XV–XVI кылымдар, б.а. Улуу географиялык ачылыштар доору менен байланыштуу. Ушул доордо кымбат баалуу металл жана асыл таштар, татымалдар, кулдар менен эл аралык соода тез өнүктү.

Дүйнөлүк чарбанын өнүгүшү өндүрүш тармактарынын өрчүшү менен байланыштуу. Дүйнө экономикасы үчүн XVIII кылымга чейинки доордо айыл чарбасы жетекчи тармак болгон. Ошону менен бирге кол өнөрчүлүк багытынын да өнүккөндүгү белгилүү болчу.

Европада пайда болгон өнөр жай революциясы өндүрүштүн өнүгүшү үчүн негиз түздү. XVIII кылымдын акырында Дж. Уатт тарабынан буу машинасынын ойлоп табылышы түрдүү өнүмдөрдү өндүрүүчү ири ишканаларды ишке түшүрүүгө жардам берди.

1960-жылдарда өндүрүш тармактарында автоматташтыруу жараяны башталды. Бул абал өз кезегинде, материалдык эмес өндүрүштүк тармактардын өнүгүшүнө себепчи болду. Натыйжада дүйнөлүк экономика да тейлөө тармактары чоң мааниге ээ боло баштады.

Дүйнөлүк чарбанын өнүгүшүндө анын негизги багыттары чоң мааниге ээ. Алар үч секторго бөлүнөт. Айыл жана токой чарбасы, балыкчылык, аңчылык, ошону менен бирге тоо-кен өнөр жайы *биринчи сектордун* курамына кирет. Бул сектордун тармактары негизинен өнөр жай тармактары үчүн керектүү сырьёну (чийки зат) даярдап берүүгө адистешкен. *Экинчи сектордун* тармактары даяр өнүм жаратууга багытталса, калкты тейлөө үчүнчү сектордун негизги милдети болуп эсептелет (13-сүрөт).

13-сүрөт. Дүйнөлүк экономиканын курамдык түзүлүшү.

Айыл чарбасы, өнөр жай жана тейлөө тармактарынын экономикада туткан орду боюнча мамлекеттерди түрдүү топторго бөлүү мүмкүн. Азыркы дүйнө мамлекеттери социалдык-экономикалык өнүгүү абалына карата *агрардык* (экономиканын тармактык курамында айыл чарбасынын салмагы жогору), *индустриялуу* (экономиканын тармактык курамында өнөр жай жана курулуш тармактарынын салмагы жогору) жана *постиндустриялуу* (экономиканын тармактык курамында тейлөө, айрыкча интеллектуалдык тармактарынын салмагы жогору) топторго бөлүнөт. Ошону менен бирге экономикасында айыл чарбасы жана өнөр жайынын салмагына карай *агрардык-индустриялуу* же *индустриялуу-агрардык* мамлекеттер да болот. Сенегал – агрардык, Бразилия – индустриялуу, ГФР – постиндустриялуу, Өзбекстан – индустриялуу-агрардык, Камбоджа – агрардык-индустриялуу мамлекеттерге мисал болот.

Дүйнөлүк чарбанын жалгыз түзүлүш сыпатында өнүгүшү эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүнө таянат. Айрым өлкөлөрдүн чарбасынын белгилүү өнүмдөрүн өндүрүүгө жана бул өнүмдөрдү башка мамлекеттер менен алмаштырууга адистешкендиги эмгектин **эл аралык бөлүштүрүлүшү** деп айтылат. Мамлекеттердин эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүндөгү ордуна алардын социалдык-экономикалык өнүгүшү, экономикалык географиялык ордунун өзгөчөлүктөрү (айрыкча, деңиз жолдоруна салыштырмалуу жайгашуусу), табигый ресурстары сыяктуу факторлор таасир көрсөтөт.

Ар бир мамлекетте эл аралык адистешүү тармактары, б.а. экспортко өнүм өндүрүүчү тармактар калыптанат. Мисалы, Япония дүйнөдөгү радиоэлектроника, робототехника өнүмдөрү, автомобиль жана деңиз кемелери экспорту боюнча алдыңкы болсо, Сауд Арабиясы, БАЭ, Кувейт сыяктуу мамлекеттер нефть сырьёсунун негизги экспорттоочулары болуп эсептелет. Перу, Замбия жана Конго Демократиялык Республикасы жез рудасы жана тазаланган жезди, Бурунди жана Уганда кофе-ни дүйнөлүк базарга көп өлчөмдө алып кирет. Эл аралык адистешүү мамлекеттердин дүйнөлүк экономикадагы ордун белгилейт.

1. Дүйнөлүк чарба дегенде эмне түшүнүлөт?
2. Эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү деген эмне?
3. Дүйнөлүк чарба кандай секторлорго бөлүнөт?
4. Эл аралык адистешүү тармагы дегенде эмне түшүнүлөт?

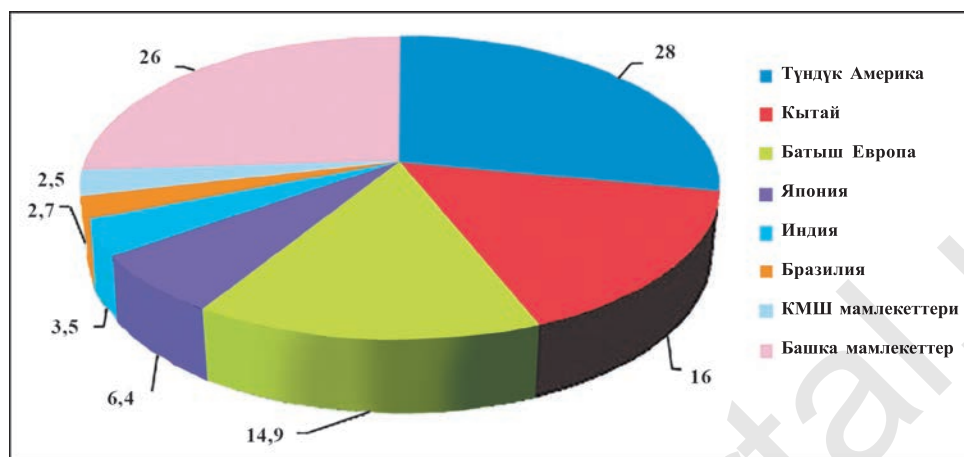
14-§. Дүйнөлүк экономика борборлору жана эл аралык интеграция жараяндары

Дүйнөлүк экономика борборлору, көп борбордуулук, глобалдашуу, эл аралык экономикалык интеграция, трансулуттук компаниялар.

Дүйнөлүк чарбанын өнүгүүсү андагы маанилүү экономикалык борборлордун иш чаралары менен байланыштуу. Өндүрүш, илим-техника жана финансы ресурстары чоң болгон, дүйнөлүк чарбасы жана саясатында өзүнчө орун ээлеген мамлекеттер *дүйнөлүк экономиканын негизги борборлору* катарында тилге алынат. Мындай борборлор дүйнөлүк чарбанын калыптанышы жана өнүгүшүнө чоң таасир көрсөткөн.

XXI кылымдагы дүйнөлүк экономика өз масштабы боюнча глобалдык, ал толук түрдө базар экономикасынын багыттары, өндүрүштүн интернационалдашуусуна негизденет. Бул абал дүйнөлүк экономикада *полицентрдик – көп борбордуулук* абалынын калыптанышына алып келди. Азыркы күндө Батыш Европа, Түндүк Америка менен бир катарда КМШ мамлекеттери, Кытай, Япония, Азиянын жаңы өнөр жайлашкан мамлекеттери, Перс булуңунун жээгиндеги мамлекеттер, Индия, Бразилия, Мексика сыяктуу экономикалык борборлор да дүйнөлүк экономикада өзүнө мүнөздүү орунга ээ. 2017-жылдагы абал боюнча Эл аралык валюта фондунун маалыматтары, дүйнөлүк жалпы улуттук өнүмдүн (УДӨ) 28 %, Түндүк Америка (25,8 % АКШка тиешелүү), дээрлик 15 % Батыш Европа, 16 % Кытайдын салымына туура келгенин көрсөтөт (14-сүрөт).

14-сүрөт. Дүйнөлүк жалпы улуттук өнүм (ЖУӨ) курамындагы ири экономикалык борборлордун салмагы (2017-ж.%).

Дүйнө мамлекеттеринин экономикалык, саясий жана маданий байланыштар аркылуу өз ара жакындашуусу, бирдиктүү маалымат чөйрөсүндө өнүгүшүн түшүндүрүүчү *глобалдашуу* жараяны бардык аймактар жана мамлекеттердин чарбасынын өнүгүүсүнө таасир көрсөтөт. Глобалдашуу жараяны экономикалык интеграциянын жүзөгө келишине алып келген. **Эл аралык экономикалык интеграция** – мамлекеттердин өз ара бекем байланыштарга жана улуттук чарба аралыктар эмгектин бөлүштүрүлүшүнө негизденген экономикалык биримдүү жараяны болот.

Интеграциялык уюмдардын аймактык (мисалы, Европа Союзу), тармактык (мисалы, нефтини экспорттоочу өлкөлөрдүн уюму – ОПЕК) жана эл аралык монополиялар көрүнүшүндөгү түрлөрү бар. Ар бир интеграциялык уюм дүйнөлүк чарбанын өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Алардын арасында эл аралык монополиялардын негизги көрүнүшү болгон трансулуттук компаниялар экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн жогорулугу менен ажыралып турат. Эки же андан көп мамлекетте иш-аракет көрсөтүүчү ишканалар жана чоң көлөмдө чет элдик активдерге ээ эл аралык компания *трансулуттук компания* болуп саналат. Азыркы күндө дүйнөлүк экономикада көптөгөн ТУКтар өндүрүштүн түрдүү тармактарында иш-аракет алып барышат.

Корпорациялардын базар наркы, жылдык дараматы сыяктуу көрсөткүчтөрү алардын дүйнөлүк рейтингдеги ордун аныктап берет. АКШнын көп тармактуу «Wal-Mart Stores» компаниясы, Нидерландия жана Улуу

Британиянын «Royal Dutch Shell», Кытайдын «China Petroleum & Chemical Corp. (Sinopec) жана «China National Petroleum (PetroChina) компаниялары дүйнөнүн эң атактуу ТУКтары деп саналат. Дүйнөнүн жетекчи 500 ТУКтарынын чоң бөлүгү АКШ (128), Кытай (106) жана Япония (53) аймагында каттоодон өткөзүлгөн.

1. Дүйнөлүк чарбанын калыптанышы жана өнүгүшүндө экономикалык борборлор кандай мааниге ээ болгон?
2. XX кылымдын экинчи жарымында дүйнөлүк чарбанын өнүгүшү эмненин эсебинен жүзөгө ашты?
3. Азыркы замандагы дүйнөлүк экономиканын өзүнө мүнөздүү жактары эмнеде?

15-§. Илимий-техникалык революция жана өндүрүштүн өнүгүшүнө инновациялык технологиялардын таасири

Илимий-техникалык революция, илим, техника жана технология, өндүрүш, башкаруу, биотехнология, космосту өздөштүрүү, нанотехнологиялар.

Дүйнөлүк чарба тармактарынын тез темптерде өнүгүүсү, алардын курамдык өркүндөөсүндө илимий-техникалык революция чоң таасир көрсөткөн. **Илимий-техникалык революция (ИТР)** деп – коомдо илимдин негизги өндүргүч күчүнө айланышынын натыйжасында өндүрүштө сапаттуу өзгөрүштөргө жетишүү жараяны айтылат. 1950–1960-жылдарда дүйнөнүн жетекчи мамлекеттеринде илимге болгон көңүл буруунун күчөйүшү жана илимий ачылыштардын практикада колдонулушу натыйжасында өндүрүштө курамдык өзгөрүштөр жүзөгө келди, жаңы тармактар пайда болду.

Инсандын космосту өздөштүрүүгө болгон аракеттери, ядролук энергияны тынч максаттарда өздөштүрүү (АЭСтердин курулушу), электрондук эсептөө машиналары – ЭЭМдердин пайда болушу адамзаттын өнүгүшүндөгү маанилүү жаңылыктар болуп, алар илимдин өндүрүш менен тыгыз байланышка киришкендигин көрсөтүп берди. Өз өзгөчөлүгү боюнча ИТР көп кырдуу болуп, өзүнүн курамдык бөлүктөрү эсептелген илим, техника, технология, өндүрүш жана башкарууда чоң өзгөрүштөрдүн жүзөгө келишине себеп болду.

ИТРдин таасиринде илимде мамлекет тарабынан илимий изилдөө иштери үчүн сарп тала турган каражаттар көбөйтүлдү, билим берүү системасында сапаттуу өзгөрүштөр ишке ашырылды. Илим тармактарынын курамында жаңы багыттар өнүктү (мисалы, биотехнология,

нанотехнология). Өндүрүш менен илим ортосундагы байланыштардын күчөйүшү өнүккөн мамлекеттер тарабынан илимий изилдөө жана тажрыйба-конструктордук иштерине чоң каражаттардын багытталышына себепчи болду. Бүткүл дүйнөдө аткарыла турган илимий изилдөө иштеринин 4/5 бөлүгү Япония, АКШ, ГФР жана башка 10 өнүккөн мамлекетке туура келет. Бул мамлекеттерде УДӨнүн 2-3 %ы илимге сарпталат. Бардык өнүгүп келе жаткан мамлекеттерде дүйнө боюнча илимдин өнүгүшүнө багытталуучу каражаттардын 4-5%ы гана туура келет.

Техника жана технология тармагында жаңы технологиялык жараяндардын жайылтылышы, ЭЭМ, роботтордон өндүрүштө кеңири пайдаланылышы, кванттык техниканын өнүгүшү (лазерлер) сыяктуу өзгөрүштөрдүн натыйжасында өндүрүштүн натыйжасы, эмгектин өнүмдүүлүгү артты. Өндүрүштү автоматташтыруу жана роботтоштуруу жараяндары адам эмгегин жеңилдетти. Азыркы доордо техника жана технологиялар тармагындагы жаңылыктардын таасиринде эмгек менен бирге башка ресурстарды да үнөмдөөгө чоң көңүл бурулууда. Ошону менен бирге экологиялык абалды жакшылоо үчүн бир катар иш чаралар ишке ашырылып жатат. Мисалы, Улуу Британия жана Италияда болоттун 2/3 бөлүгү темир-терсектен, Улуу Британия жана Японияда кагаздын 1/2 бөлүгү кагаз чыгындыларынан алынат.

Илимий жаңылыктар өндүрүш тармактарынын курамында жаңы тармактардын пайда болушуна алып келди (мисалы, химия өнөр жайынын полимерлер багыты). Мындан тышкары, ИТР өнөр жай тармактарынын арасында бүтүндөй жаңы жана заманбап өнөр жай тармактарынын калыптанышына негиз жаратат (мисалы, микробиология өнөр жайы). Өздүк наркы кымбат болгон табигый сырьё ордун басуучу жасалма, арзан өнүмдөр (мисалы, жасалма каучук) ээлей баштады.

Экономиканын натыйжалуу өнүгүшү башкаруу жараянын кандай түрдө калыптандыруу жана түзүүгө байланыштуу. ИТР азыркы күндө иш жараянын түзүү, керектүү билимдерге ээ болгон иш башкаруучулар (менежерлер) тарабынан ишке ашырылышын камсыздап берди.

Илимий-техникалык революциянын мамлекеттердин экономикасынын өнүгүшүнө таасирин баалоодо илим талап тармактар тарабынан өндүрүлгөн өнөр жай өнүмдөрүнүн көлөмү көңүлгө алынат. Электротехника, машина куруучулук, микроэлектроника, авиакосмостук өнөр жай сыяктуулар ушул түркүмдөгү өнүмдөрдү өндүрөт. Илим талап

өнөр жай тармактарында өнүм өндүрүү боюнча АКШ, Япония, Германия, Франция, Улуу Британия, Корея Республикасы сыяктуу мамлекеттер жетекчилик кылат.

Илимий-техникалык революция турмуштун бардык майдандарына өз таасирин көрсөттү. Анын таасиринде материалдык өндүрүш менен бир катарда калкты тейлөөчү материалдык эмес тармак да дүйнөлүк чарбада өз ордуна ээ боло баштады. Бул абал, өз кезегинде постиндустриалдык доорунун башталышына түрткү болду.

1. Илимий-техникалык революциянын маңызын түшүндүрүп бергиле.
2. Илимий-техникалык революция дүйнөлүк чарбанын өнүгүшүнө кандай таасир көрсөттү?
3. Дүйнөлүк экономиканын илим талап тармактарын айтып бергиле.
4. Ядро энергиясын тынчтык максаттарында өздөштүрүү дегенде эмне түшүнүлөт?

16-§. Дүйнөлүк энергетиканын географиясы

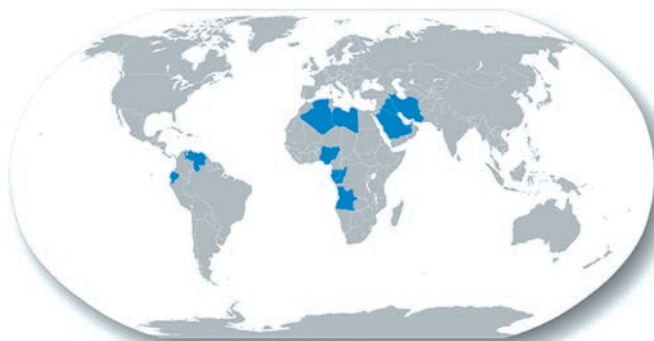

Отун-энергетика балансы, көмүр өнөр жайы, газ өнөр жайы, нефть өнөр жайы, электр энергетика, жылуулук энергетикасы, гидроэнергетика, атом энергетикасы, салттык эмес энергия ресурстары.

Өнөр жай тармактарынын арасында энергетика өзүнчө орунду ээлейт. Ал түрдүү отун ресурстарды (көмүр, нефть, табигый газ, торф, күйүүчү сланец) казып алына турган жана кайта иштөөчү, электр энергиясын өндүрүүчү тармактар комплекси болуп саналат. Энергетика өнөр жайдын маанилүү тармагы болгондуктан, башка тармактардын өнүгүшү үчүн негиз жаратып берет.

Нефть, көмүр, газ жана электр энергетика өнөр жайлары отун-энергетика комплексинин негизги тармактары болуп эсептелет.

Нефть өнөр жайы. 2016-жылдын маалыматтарына караганда, дүйнөдө 4,3 млрд. т. нефть казып алынып, анын негизги бөлүгү нефтини экспорттоочу өлкөлөрдүн уюмуна (ОПЕК) мүчө мамлекеттердин үлүшүнө тиешелүү. ОПЕК мамлекеттери (БАЭ, Иран, Ирак, Кувейт, Сауд Арабиясы, Ангола, Габон, Алжир, Экватордук Гвинея, Конго, Ливия, Нигерия, Венесуэла, Эквадор) аймагында дүйнөлүк нефть запастарынын 2/3 бөлүгү топтолуп, жылдык нефть казып алуунун 1/3 бөлүгү ушул мамлекеттердин салымына туура келет (15-сүрөт).

15-сүрөт. ОПЕК уюмуна мүчө мамлекеттер (2018-ж.).

2016-жылдын жыйынтыгы боюнча мамлекеттер арасында нефтини казып алууда Сауд Арабиясы (583 млн. т.), Россия (548 млн. т.), АКШ (537 млн. т.), Канада (220 млн. т.), Иран (200 млн. т.) жетекчилик кылат. Ушул мамлекеттердин үлүшүнө жалпы казып алына турган нефтинин 48,3 %ы туура келет. Сауд Арабиясы, Россия, БАЭ, Кувейт, Ирак ири нефть экспорттоочу мамлекеттер болуп эсептелсе, АКШ, Кытай, Япония, Европа мамлекеттери негизги нефть сатып алуучу мамлекеттер катарына кирет.

Газ өнөр жайы газ казып алуу, катуу жана суюк отундардан жасалма газ алуу, газдан химиялык продуктуларды ажыратууну өз ичине алат. Табигый газ отун катарында башка отун түрлөрүнөн кыйла жакшы. Башка отундун түрлөрүнө салыштырмалуу табигый газды казып алуу оңойлугу жана арзандыгы, жылуулук берүү кубатынын жогорулугу, транспортабелдиги, нефть жана көмүргө караганда экологиялык жактан тазалыгынан газ кендерин издөө жана ишке түшүрүү иштерине чоң маани берилишине себепчи болду.

Маалыматтарга караганда газдын жалпы геологиялык запасы болжол менен 180 триллион м³ди түзөт. Жылдык казып алуу көлөмү 3,6 трлн. м³ге тең (2016-ж.). Газ казып алуу боюнча Азия, Түндүк Америка, Европа алкактары жетекчи болсо, мамлекеттер арасында АКШ, (749 млрд. м³), Россия (641 млрд. м³), Иран (190 млрд. м³), Катар (182,8 млрд. м³), Канада (174 млрд. м³) алдынкы катарда турат.

Соңку жылдарда газ экспортунда суюлтулган газ менен соода кылууга чоң маани берилип жатат (16-сүрөт). Табигый газды суюк абалга өткөзүү жараянында орточо эсепте 600 эсеге чейин

16-сүрөт. Суюлтулган табигый газды сактай турган резервуарлар.

кысылат. Бул өтө чоң сандагы газды ташуу мүмкүнчүлүгүн берет. Натыйжада атайын газ ташуучу танкерлердин жардамында аны континенттер аралык экспорттоо мүмкүнчүлүгү пайда болду. Дүйнөнүн 30 га жакын мамлекеттеринде суюлтулган газ өндүрүлөт. Катар, Австралия, Малайзия мамлекеттери алардын арасында жетекчилик кылат. Япония, Корея Республикасы, Кытай сыяктуу мамлекеттер суюлтулган газдын негизги керектөөчүлөрү.

Көмүр өнөр жайы – отун-энергетика тармактарынын арасында эң биринчи калыптанган тармак болуп саналат. Бул тармак көп каражат жана жумушчу күчүн талап кылат, анын өнүмдөрүнөн отун, кара металлургия жана химия өнөр жайларында пайдаланылат. Азыркы учурда казып алынап жаткан көмүрдүн негизги керектөөчүсү – жылуулук электр станциялары. Казып алынып жаткан көмүр негизинен, ошол мамлекеттердин өзүндө керектелет. Казып алынып жаткан көмүрдүн болгону 10 %ы экспортко чыгарылууда.

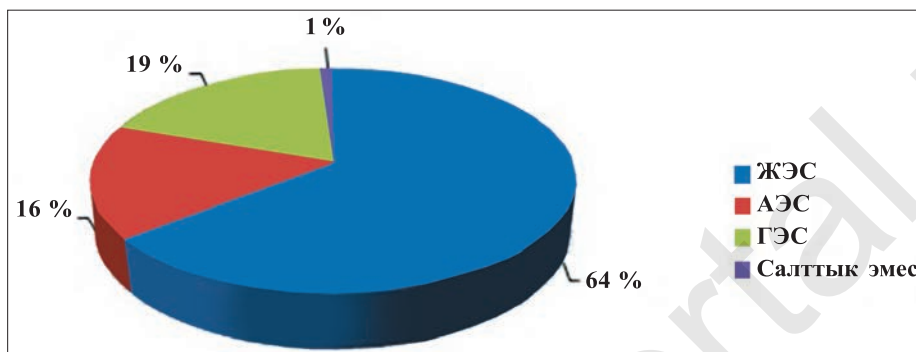
Дүйнө боюнча дээрлик 7,3 млрд. т. көмүр казып алынат (2016-ж.). Казып алынган көмүрдүн 75 % дан ашыгы Кытай (3242 млн. т.), Индия (708 млн. т.), АКШ (672 млн. т.), Австралия (503 млн. т.), Индонезия (460 млн. т.) үлүшүнө туура келет.

Электр энергетика өнөр жайы электр энергиясын иштеп чыгаруу жана керектөөчүгө жеткизип берүүнү өз ичине алат.

Дүйнөдө азыркы учурда болжол менен 25 трлн. кВт·с электр энергиясы иштелип чыгат (2016-ж.). Кытай (6,17 трлн. кВт·с), АКШ (4,4 трлн. кВт·с), Индия (1,4 трлн. кВт·с), Россия (1,1 трлн. кВт·с), Япония (1,0 трлн. кВт·с) электр энергиясын эң көп иштеп чыгаруучу мамлекеттер болуп эсептелет.

Электр энергиясын иштеп чыгарууда салттык (жылуулук, гидро жана атом электр энергетика тармактары) жана салттык эмес (күн, шамал, суу калкуусу, гейзерлерден алына турган энергия ж.б.) энергия булактарынан пайдаланылат. Жогоруда көрсөтүп өтүлгөн үч түрдөгү салттык

электр энергетика тармактарында болжол менен 99 % электр энергиясын иштеп берет. Каршы энергия булактарынын салмагы азырынча төмөн (17-сүрөт).

17-сүрөт. Дүйнөлүк электр энергетика өнөр жайынын тармактар курамы (2017-ж).

Жылуулук электр энергетикасы электр энергетиканын жетекчи тармагы эсептелип, отунду жагуу эсебинен ысык буу жана электр энергиясын иштеп чыгарат. Нидерландия, ТАР, Польша, Румыния, Мексика ж.б. мамлекеттерде өндүрүлө турган электр энергиянын негизги бөлүгү ЖЭСтерге туура келет. Туокетоу (Кытай), Сургут ГРЭС-2 (Россия) дүйнөдөгү эң ири ЖЭСтер болуп саналат.

Гидроэлектр энергетика – суу агымынын энергиясы негизинде электр энергия иштеп чыгаруучу өнөр жай тармагы. ГЭСтер негизинен суусу мол жана тез агуучу тоо дарыя өрөөндөрүндө курулат. Норвегия, Бразилия, Албания, Колумбия мамлекеттеринде электр энергиясынын негизги бөлүгү ГЭСтерде өндүрүлөт. Айрыкча тоолуу мамлекеттердин электр энергетикасында ГЭСтердин мааниси чоң. Кытайдын Янцзы дарыясындагы «Үч өткөөл» ГЭСи дүйнөдөгү эң ири ГЭС болуп эсептелет.

Атом электр энергетикасы өнөр жайы электр энергетиканын илимий-техникалык революция доорунда пайда болгон, татаал технологиялык жараяндарды өзүндө топтогон тармак. Дүйнөдөгү биринчи

АЭС Россия Федерациясынын Обнинск шаарында ишке түшүрүлгөн болчу. Азыркы күндө дүйнөнүн 30 дан ашуун мамлекетинде АЭСтер иштейт. Эң ири АЭСтер Япония, АКШ, Франция, ГФР, Россия аймагында жайгашкан. АЭСтер негизинде алына турган кубаттуулугу жогору болгон мамлекеттердин арасында Франция, Бельгия, Корея Республикасы алдыңкы орунда турат.

Соңку жылдарда дүйнө өлкөлөрүндө экологиялык жактан зыянсыз энергия булактарына болгон талап күчөйүүдө. Күн, шамал, суу калкуусу, геотермалдык энергия сыяктуулар ушулардын ичинде. АКШ, Россия, Филиппин, Италия, Исландия сыяктуу мамлекеттерде геотермалдык энергиядан пайдалануу жолго коюлган болсо, Франция, Канада, Россия, Кытайда деңиз калкуусунан, Кытай, Дания, Нидерландия, Германия, АКШ шамалдан электр энергиясын өндүрүү боюнча жетекчилик кылууда.

1. Төмөндө көрсөтүп өтүлгөн мамлекеттердин арасынан ОПЕКке мүчө болбогон үч мамлекетти аныктагыла:

а) Кытай; б) Нигерия; в) Индонезия; г) Кувейт; д) БАЭ; е) Бахрейн.

2. Текстте көрсөтүлгөн табигый газ казып алуучу негизги мамлекеттердин дүйнөдөгү жалпы газ казып алуудагы салмагын аныктагыла.

3. Келечекте дүйнөнүн отун-энергетика балансында кандай өзгөрүүлөр болушу мүмкүн?

17-§. Дүйнөлүк кара металлургия жана химия өнөр жайынын географиясы

Металлургия, кара металлургия, түстүү металлургия, чоюн, болот, химия өнөр жайы.

Металлургия комплекси – өнөр жайдын таяныч тармактарынын бири болуп, рудаларды казып алуучу, аларды байытуучу, металл жана металл кошундуларына иштөө берүүчү тармагы болуп саналат. Ушул комплекс пайдалана турган сырьё жана өндүрүлүүчү өнүмдөр өзгөчөлүктөрү боюнча өз алдынча эки тармакка – кара жана түстүү металлургияга бөлүнөт.

1. **Кара металлургиянын** негизги өнүмдөрү болгон чоюн жана болоттон түрдүү өнөр жай тармактары жана курулушта көп пайдаланылат.

Ушул өнөр жай тармагында өтө чоң көлөмдөгү темир рудасы жана коксталуучу көмүрдөн пайдаланылат. Ошол себептүү алгачкы жылдарда тармактын ишканалары негизинен, ири темир рудасы жана көмүр кендерине жакын жайгаштырылган. ИТР мезгилинде тармакта жаңы өндүрүү технологиясына өтүү менен темир рудасы жана коксталуучу көмүрдү алыс аралыктан келтирүү мүмкүнчүлүктөрү кеңейди. Натыйжада Батыш Европада, Япония, АКШнын кара металлургия ишканалары деңиз портторунун тегерегинде жайгаштырыла баштады.

Дүйнөлүк кара металлургия өнөр жайында азыркы учурда сырьё ресурстарын жеткирип берүүчү, даяр металл өнүмдөрүн өндүрүүчү жана аларды керектөөчү өлкөлөрдүн топтому калыптанган. Дүйнөдө казып алынуучу темир рудасынын негизги бөлүгү Кытай, Австралия, Бразилия, Индия жана Россиянын салымына туура келет (80 % дан көп). Азия континенти мамлекеттери казып алынуучу темир рудасынын дээрлик 50 % ын жеткирип беришет. Темир рудасын чоң өлчөмдө импорттоочу өлкөлөр – АКШ, Кытай, Улуу Британия, Япония, ГФР, Корея Республикасы.

Даяр металл өнүмдөрүн өндүрүүдө Азия мамлекеттери алдыңкы орунда турат, айрыкча, Чыгыш Азия алкагынын мамлекеттери. Бул мамлекеттердин салымына өндүрүлгөн чоюндун 71 % ы жана болоттун 60,3 % ы туура келет.

9-жадыбал

**Кара металлургия өнөр жайынын жетекчи мамлекеттери
(2016-жыл маалыматтары)**

№	Чоюн өндүрүүчү жетекчи мамлекеттер	Өлчөмү, млн.т	Болот эритүү боюнча жетекчи мамлекеттер	Өлчөмү, млн. т
1	Кытай	701	Кытай	808
2	Япония	80,2	Япония	105
3	Индия	63,7	Индия	95,5
4	Россия	51,9	АКШ	78,5
5	Корея Республикасы	46,3	Россия	69,8
	Дүйнө боюнча	1165	Дүйнө боюнча	1628

2. **Түстүү металлургия** тармак катары татаал ички түзүлүшкө ээ. Ал өз курамына түстүү металл рудаларын казып алуу жана байытуу, таза металл жана түрдүү кошундуларды алуу, экинчи сырьёну кайта иштөө сыяктуу жараяндарды өз ичине алат. Ушул тармак 70 түргө жакын түстүү металлдарды кайта иштесе да, алардын арасында алюминий, жез, коргошун, цинк өндүрүү тармактары маанилүү. Түстүү металлургия тармагынын өндүрүлгөн өнүмдөрү түрдүү багыттарда колдонулат. Мисалы, алюминий машина куруу (авиа куруу, электротехника), курулуш, транспорт жана кеңири керектөө үчүн болжолдонгон турмуштук тейлөө буюмдарын өндүрүүдө колдонулса, жезден электр энергетика, машина куруу сыяктуу өнөр жай тармактарында колдонулат.

Дүйнөлүк түстүү металлургия өнүгүшүнүн биринчи баскычында сырьё фактору, жеңил металлдарды өндүрүүгө талаптын күчөйүшү менен (экинчи баскыч) энергия фактору чечүүчү таасирге ээ боло баштады. Ошону менен бирге транспорт жана керектүүчү факторлору да тармактын өнүгүшүндө өз ордуна ээ.

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр түстүү металлургияда сырьё ресурстарын жеткирип берүүгө, өнүккөн өлкөлөр болсо керектөөгө даяр түстүү металлдарды өндүрүүгө адистешкен. Мисалы, түстүү металлургиянын маанилүү тармагы эсептелген алюминий өнөр жайында Австралия, Кытай, Бразилия, Индонезия, Индия сыяктуу мамлекеттер негизги сырьё – боксит жеткирип берүүчү мамлекеттер. Кытай, Россия, Канада, АКШ, БАЭ тазаланган алюминий өндүрүү боюнча алдыңкы орунда турат.

Химия өнөр жайы – дүйнөлүк экономиканын эң маанилүү тармактарынын бири. Химия өнөр жайы өнүмдөрүнөн экономиканын бардык тармактарында жана калктын күндөлүк турмушунда кеңири пайдаланылат.

Химия өнөр жай тармактары аймактык жайгашуусунда сырьё (химия өнөр жайынын бардык тармактары), суу (химия өнөр жайынын бардык тармактары), энергия (нефть-газ химиясы) факторлорунун мааниси чоң.

Дүйнөлүк химия өнөр жайында төрт негизги аймак ажыралып турат: Чыгыш Азия, АКШ, Батыш Европа, КМШ мамлекеттери. Химиялык өнүмдөрдү өндүрүү боюнча көпчүлүк абалдарда ушул аймактагы мамлекеттер жетекчилик кылат. Мисалы, сульфат кислотасынын негизги өндүрүүчүлөрү АКШ, Кытай, Россия эсептелсе, минералдык жер семирткичтерди өндүрүүдө Кытай, АКШ, Индия өзүнчө орунга ээ. Фар-

мацевтика өнөр жайынын өнүгүшү боюнча АКШ, Германия, Франция, Польша, Кытай жана Индия мамлекеттери ажыралып турат.

1. Металлургия өнөр жайы ишканаларынын аймактык жайгашуусуна кандай факторлор таасир көрсөтөт?
2. Төмөндө көрсөтүлгөн мамлекеттердин кайсы бирлери үчүн кара металлургия эл аралык адистешүү тармагы болуп саналат?
1) Кытай; 2) Индия; 3) Россия; 4) Замбия; 5) Аргентина; 6) Германия.
3. Кайсы аймактар дүйнөлүк химия өнөр жайынын негизги борборлору болуп эсептелет?

18-§. Дүйнөлүк машина куруу жана жеңил өнөр жайы географиясы

Машина куруу өнөр жайы, кеме куруу, автомобиль куруу, жеңил өнөр жайы, токуучулук.

Машина куруу өнөр жайынын негизги милдети экономиканын тармактарын машина жана аспап-жабдуулар менен камсыздоодон турат.

Машина куруу комплекси ишканаларынын аймактык жайгашуусунда бир катар факторлордун таасири бар. Көптөгөн тармактарда эмгек ресурсу фактору ишканалардын жайгашуусунда маанилүү ролду аткарат. Мындан тышкары, илим-техниканын өнүгүү факторунун да күчтүү таасири бар, анын натыйжасында тармак ичинде өнүм өндүрүү жараянынын тездешүүсү, натыйжалуулугунун жогорулоосуна жана илимий борборлор менен интеграциянын күчөйүшүнө алып келет.

ИТР мезгилинде дүйнөлүк машина куруу илим талап тармактардын бирине айланды. Натыйжада тармактын заманбап багыттары тез өнүгө баштады. Ошону менен бирге транспорт (инфраструктуранын өнүккөндүгү), керектөө (талап жана керектөө базарынын өзгөчөлүктөрү), сырьё (оор машина куруу ишканаларынын кара металлургия борборлоруна жакындыгы) факторлордун таасири да машина куруу ишканаларынын аймактык жайгашуусунда көңүлгө алынат.

Ушул өнөр жай тармагы металлга иштөө берүү багыты менен бирге өзүнүн курамына 200 дөн ашуун өндүрүү тармактарды топтойт. Алардын арасында кеме куруу, автомобиль куруу, авиакосмостук, электроника жана электротехника өнөр жай тармактары өзүнчө орунду ээлейт.

Кеме куруу тармагынын өнүмдөрү деңиз транспортунда эл аралык жүктөрдү ташууда чоң мааниге ээ болуп, Япония, Корея Республикасы, Кытай алдыңкылардан болуп эсептелет.

Автомобиль куруу – машина куруу өнөр жайынын эң маанилүү тармагы болуп саналат. Дүйнөнүн 30 га жакын мамлекеттеринде автомобилдер иштеп чыгарылып, алардын арасында Кытай, Япония, Германия, АКШ, Корея Республикасы сыяктуу мамлекеттер жетекчилик кылат. Россия, АКШ, Франция, Япония авиаракета-космостук өнөр жайы өнүккөн мамлекеттердин катарынан орун алат.

Өнүккөн мамлекеттерде финансылык (каржылык), илим-техника мүмкүнчүлүктөрүнүн жогорулугу себептүү машина куруу өнөр жайынын ири өндүрүүчү ишканалары дал ушул мамлекеттердин аймагында жайгашкан. Ошону менен бирге ушул аймактарда дүйнөнүн 4 ири машина куруу борборлору да калыптанган. Алардын арасында **Түндүк Америка** аймагы бардык машина куруу тармактарынын өнүккөндүгү менен ажыралып турат. **Батыш Европа** мамлекеттери массалык машина куруу өнүмдөрүн өндүрүүгө адистешкен болсо, **Чыгыш жана Түштүк-чыгыш Азия мамлекеттери** салттык машина куруу өнүмдөрү менен бирге жогору технологияга адистешкен илим талап өнүмдөрүн өндүрөт (радио-телемеханика, турмуштук тейлөө техникасы). КМШ мамлекеттеринин машина куруу өнөр жайында оор жана орто машина куруу чоң орунду ээлейт.

Жеңил өнөр жайы калкты күндөлүк керектөө өнүмдөрү (кездеме, кийим, бут кийим ж.б.) менен камсыздоочу өнөр жай тармагы болуп саналат. Ушул тармак сырьё катарында, негизинен айыл чарба өнүмдөрүнөн пайдаланат. Сырьё, керектөө, эмгек ресурстары факторлору тармактын өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Жеңил өнөр жайда токуучулук, тигүүчүлүк жана булгаары-бут кийим тармактары эң алдыңкы тармактар болуп саналат.

Токуучулук өнөр жайы көп эмгекти талап кылуучу тармак болгондуктан, азыркы учурда арзан жумушчу күчүнө бай өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө тез темп менен өнүгүүдө. Токуучулукта негизинен пахта, жүн, жибек, зыгыр жана химиялык (жасалма) булалардан кездеме (мата) даярдалат. Соңку жылдарда ушул өнөр жай өнүмдөрүнүн курамында синтетикалык булалуу кездемелерди иштеп чыгаруу көлөмү көбөйүүдө.

Дүйнөлүк токуучулукта беш алкак калыптанган. Чыгыш Азия, Түштүк Азия, КМШ мамлекеттери, Европа жана АКШ. Эгер Азия алкактарында

пахта жана жибек булалуу кездемелер чоң салмакка ээ болсо, Европа жана АКШда синтетикалык жана трикотаж кездемелери негизги орунду ээлейт.

Токуучулук өнөр жайы азыркы күндө жеңил өнөр жайынын эң кымбат түрдөгү продукцияларды (өнүмдөрдү) өндүрүүчү тармактардан бири болуп саналат. Анда өзүнө мүнөздүү «мода борборлору» калыптанып, алар – Париж, Лондон, Берлин жана Нью-Йорк шаарлары. Арзан жумушчу күчүнөн пайдалануу мүмкүнчүлүгү болгондугу себептүү тигүүчүлүк ишканалары акырындык менен өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө көчүп өтүүдө.

Булгаары-бут кийим тармагы териден түрдүү өнүмдөрдү жасап чыгарууга адистешкен. Кытай, Италия, Индия, Испания, АКШ, Франция сыяктуу мамлекеттер ушул тармактын алдыңкы мамлекеттери болуп саналат.

1. Машина куруу өнөр жайынын кандай тармактары илимий-техникалык революциянын мезгилинде өнүктү?
2. Кайсы мамлекеттер автомобиль иштеп чыгарууда жетекчилик кылат?
3. Жеңил өнөр жайдын өнүгүшүндө сырьё фактору кандай мааниге ээ?
4. Өнүккөн мамлекеттер жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин жеңил өнөр жайы бир-биринен эмнеси менен айырмаланат?

19-§. Дүйнөлүк дыйканчылык географиясы

Айыл чарбасы, товар жана керектөө айыл чарбасы, дандуу эгиндер, майлуу эгиндер, тамыр жемиштүү эгиндер, техникалык эгиндер.

Айыл чарбасы адамзат тарыхында өтө маанилүү мааниге ээ болгон өндүрүү тармагы болуп саналат. Азыркы күндө социалдык-экономикалык өнүгүүдө айыл чарбасынын мааниси анча төмөндөгөнүнө карабай, дүйнөнүн көп сандуу өнүгүп келе жаткан мамлекеттери үчүн ал негизги эл аралык адистешүү тармагы болуп калууда. Дүйнө боюнча азыркы кезде болжол менен 1,4 млрд. киши айыл чарба тармагында эмгектенет.

Айыл чарбасынын негизги өзгөчөлүктөрүнөн бири – анын табигый климаттык шарты менен тыгыз байланыштуулугунда. Табигый климаттык шарты көп жактан дүйнө мамлекеттери айыл чарба тармактарына адистешкенин белгилейт. Ушул себептүү, айыл чарбанын курамы жана тармактарынын аймактык жайгашуу абалы түрдүүчө болот. Ушул тар-

мактын өнүгүүсүндө табигый климаттык шарттан тышкары экономика-лык-социалдык шарт (айыл чарбасына капитал коюу, техникалык каражаттар менен камсыздоо абалы) жана калктын улуттук-диний курамы да чоң таасир көрсөтөт.

10-жадыбал

Дүйнө мамлекеттеринин ИДӨдө айыл чарбасынын салмагы (2017-ж. %)

ИДӨдө айыл чарбасынын салмагы жогору болгон мамлекеттер	Айыл чарбасынын ИДӨдөгү салмагы, %	ИДӨдө айыл чарбасынын салмагы төмөн болгон мамлекеттер	Айыл чарбасынын ИДӨдөгү салмагы, %
Либерия	77	Монако	0
Сомали	65	Катар	0,1
Гвинея-Бисау	62	Сан-Марино	0,1
Конго ДР	55	Кувейт	0,3
БАР	55	Люксембург	0,4

Өндүрө турган өнүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө карай, айыл чарба тармактары эки топко: *дыйканчылык жана мал чарбачылыгына* бөлүнөт. Ошондой эле, айыл чарбасы өнүгүү даражасына карай эки түргө бөлүнөт. **Биринчиси, өнүккөн товардык айыл чарбасы болуп**, анда өндүрүлүп жаткан өнүмдөр базар, биринчи кезекте, тышкы базар үчүн болжолдонгон болот. Мындай чарбанын иши **интенсивдүү** түрдө уюштурулган заманбап дыйканчылык жана мал чарбасынын тармактары болушу мүмкүн. Товардык айыл чарбасы, негизинен экономикалык өнүккөн өлкөлөрдө кеңири өнүккөн. Бүгүнкү күндө, аларда ИТР жетишкендиктеринен жогору даражада пайдаланууга жетишүүдө.

Экинчиси, ички керектөөсү үчүн гана өнүм өндүрө турган, аз натыйжалуу айыл чарбасы болот. Мындай чарбалар байыртадан кеңири таралгандыгы себептүү **салттык айыл чарбасы** деп да аталат. Алардагы иш, **экстенсивдүү** түрдө уюшулган болот. Азыркы учурда мындай артта калган дыйканчылык чарбасы дүйнөнүн өнүгүп келе жаткан көпчүлүк өлкөлөрүндө кеңири таралган. Борбордук жана Чыгыш Африка, Түштүк жана Түштүк-чыгыш Азия өлкөлөрүндө али да буурсун сыяктуу жөнөкөй иш куралдарынан пайдаланылат (18-сүрөт).

Дандуу эгиндерди жетиштирүү – дыйканчылыктын эң ири тармагы болот. Дандуу эгиндердин түрлөрү өтө көп, алар дүйнөнүн эгин аянтта-

рынын жарымына (0,7 млрд. га) эгилет. Дандуу эгиндердин курамында буудай, шалы жана жүгөрү жетиштирүү тармактарынын салмагы чоң. Дүйнөнүн жалпы дан эгиндеринин түшүмүнүн 80 %ы ушул эгиндин түрлөрүнө туура келет. Мындан тышкары, арпа, сулу, кара буудай сыяктуу түрлөрү да бар.

Интенсивдүү айыл чарбасы

Экстенсивдүү айыл чарбасы

18-сүрөт. Дүйнө мамлекеттеринде айыл чарбасынын өнүгүү айырмачылыктары.

Буудай – дандуу эгиндердин арасында эң көп эгиле турган эгин түрү. 2016-жылдын маалыматтары боюнча, дүйнөдө 800 млн. т. буудай жетиштирилген. Буудай жетиштирүүдө Кытай (131,7 млн.т), Индия (86,9 млн.т), Россия (73,3 млн.т), АКШ (62,9 млн. т), Канада (30,5 млн.т) жетекчилик кылат. Дүйнөнүн буудай түшүмүнүн дээрлик жарымы ушул мамлекеттердин салымынв туура келет. Дүйнөнүн негизги буудай эгилүүчү аймактары Түндүк жарым шардын орто кеңдиктери (АКШ, Канада, Россия, Украина, Казакстан, Кытай) жана Түштүк жарым шарынын орто кеңдиктери (Австралия, Аргентина, Бразилия) болуп саналат.

Дүйнө дандуу эгиндеринин арасында жалпы түшүмү шалы жана маанисине карай экинчи орунду ээлейт. Эгер буудай чөл региондору эгини эсептелсе, шалы негизинен муссон климаттуу аймактарда жетиштирилет. Кол эмгегине негизденген шалычылыктын өнүгүшү агроклиматтык шартка гана эмес, көп сандуу жумушчу күчүнө да байланыштуу болот. Ушул фактылар Чыгыш, Түштүк-чыгыш жана Түштүк Азия дүйнөнүн негизги шалы жетиштирүүчү аймактары болуп саналат. Кытай, Индия, Индонезия, Бангладеш, Вьетнам сыяктуу мамлекеттер шалынын жалпы жыйымы боюнча дүйнөдө алдыңкы орунда турат.

Жүгөрү – дүйнөдөгү дан түшүмүнүн 1/4 бөлүгүн берүүчү эгин түрү болуп саналат. Анын таркалуучу аймактары дээрлик буудай эгиле турган аянттар менен бирдей аймактарга туура келет. АКШ, Бразилия, Мексика, Аргентина, Кытай дүйнөнүн эң көп жүгөрү өстүрүүчү мамлекеттер. АКШ бул эгиндин дүйнө боюнча жалпы түшүмүнүн 25 % дан ашыгын камсыздайт.

Калк тарабынан керектелүүчү майдын негизги бөлүгү соя, күн карама, жер жаңгак, чигит, зайтун сыяктуу эгиндерден алынат. Соя өстүрүүдө – АКШ (дүйнөлүк соянын жарымын), Бразилия, Кытай; жер жаңгак өстүрүүдө – Индия, Батыш Африка мамлекеттери; күн карама өстүрүүдө – Украина, Россия, Аргентина; зайтун өстүрүүдө – Италия, Испания сыяктуу Жер Ортолук деңиз бою мамлекеттери өзгөчө орунду ээлейт.

Тамыр жемиштүүлөрдөн картошка өстүрүүдө Кытай, Индия, Россия, Украина, АКШ алдыңкы орунда турат. Кант кызылчасын өстүрүүдө Россия, Франция, АКШ; бал (кант) камыш өстүрүүдө Бразилия, Индия, Кытай алдыңкы орунда турат.

Чай, кофе, какао – кубат берүүчү эгин түрлөрү болуп саналат. Чай жалпы жыйымы боюнча Кытай, Индия, Кения; кофе өстүрүүдө Бразилия, Индонезия, Вьетнам; какао буурчактарын жыюу боюнча Кот-д’Ивуар, Гана, Индонезия алдыңкы орунду ээлейт. Техникалык эгиндерден пахта чоң салмакка ээ болуп, Кытай, АКШ, Индия, Пакистан, Бразилия, Өзбекстан эң көп пахта өстүрүүчү мамлекеттерден болуп саналат. Табигый каучук (гевея) өстүрүүдө Таиланд, Индонезия, Малайзия, Индия, Кытай мамлекеттери чоң салмактуу орунду ээлейт.

1. Айткылачы, айыл чарба тармагынын өнүгүүсүнө улуттук-диний фактор кандай мааниге ээ болушу мүмкүн?
2. Экватордук климат аймагына мүнөздүү болгон дыйканчылык тармактарын санап бергиле.
3. Теманын текстинен пайдаланып, төмөндөгү жадыбалды толтургула.

№	Эгин түрү	Эгин түрүн жетиштирүүчү алдыңкы мамлекеттер
1.	Шалы	
2.	Күн карама	
3.	Чай	
4.	Пахта	
5.	Бал камыш	

20-§. Дүйнөлүк мал чарбачылыгы жана балыкчылык географиясы

Мал чарбачылыгы, бодо мал чарбачылыгы, чочко чарбасы, кой чарбасы, балыкчылык, үй канаттуулар чарбасы, куну (жырткыч) айбанаттар, төө чарбасы.

Мал чарбачылыгы дүйнөлүк айыл чарбасынын чарба малдарын көбөйтүү менен алектене турган тармагы болуп саналат. Мал чарбасы бодо мал, кой жана эчки чарбасы, чочко чарбасы, жылкы чарбасы, төө чарбасы, үй канаттуулары, куну айбанаттар чарбасы, бал аары чарбасы, жибекчилик сыяктуу тармактарга бөлүнөт.

Калктын керектөөсүндөгү жалпы эттин, болжол менен 30 % ын, сүттүн негизги бөлүгүн бодо мал чарбасы жеткирип берет. Мелүүн аймактын токой жана түздүк зоналарында интенсивдүү, кургакчыл аймактарында көчмөнчү экстенсивдүү бодо мал чарбасы өнүккөн. Дүйнөдө бодо малдардын жалпы саны 1,3 млрд. баштан ашык, алардын санына карай Индия (298 млн. баш), Бразилия (220 млн. баш), Кытай (108 млн. баш), АКШ (92 млн. баш) жана Пакистан (79,4 млн. баш) өлкөлөрү ажыралып турат (2016-ж.).

Кой чарбасы негизинен дүйнөнүн кургак тоолуу жайлоолорунда, талаа жана жарым чөл алкактарында өнүккөн мал чарба тармагы болуп эсептелет. Уяң жана чала уяң жүндүү кой чарбасы климаты жумшак, нымдуурак талаа жана жарым чөл алкактарында; тери жана эт берүүчү кой чарбасы, анын ичинен, каракөлчүлүк кургакчыл жарым чөл жана чөл алкактарында өнүккөн. Маалыматтарга караганда, дүйнө боюнча 1,1 млрд. баштан ашык кой бар, Кытай (162 млн. баш), Австралия (67,5 млн. баш), Индия (63 млн. баш), Иран (42,5 млн. баш), Нигерия (42 млн. баш) сыяктуу мамлекеттер койлордун жалпы саны боюнча алдыңкы орунда турат (2016-ж.). Австралия жана Жаңы Зеландия интенсивдүү кой чарбасы жогору даражада өнүккөн мамлекеттер болуп, дүйнөлүк базарга чоң көлөмдө жүн жана тери жеткирип берүүдө.

Чочко чарбасы дүйнөдө эттин 40 % дан ашыгын даярдап берет. Ушул тармак эгин жана картошка өстүрүү өнүккөн райондордо, ири шаарлар жана тамак-аш өнөр жайы борборлорунун жанында өнүктүрүлөт. Бул тармактын өнүгүүсүндө улуттук-диний фактордун таасири чоң болуп,

ислам мамлекеттеринин мал чарбасында бул тармак жок. Чочко чарбасында 1 млрд. башка жакын болуп, алардын дээрлик жарымы Кытайдын үлүшүнө туура келет (457 млн. баш), АКШ (71,5 млн. баш), Бразилия (40 млн. баш), Испания (29,2 млн. баш), Германия (27,4 млн. баш) сыяктуу мамлекеттер бул тармак боюнча алдыңкы орундарды ээлейт.

Үй канаттуулар чарбасы калктын керектөөсү үчүн эт (жалпы керектөөдөгү эттин 20 % га жакыны), жумуртка жана жумшак канат талын даярдап берүүчү тармак болуп, негизинен эгин райондорунда өнүккөн. Кытай (6,2 млрд. баш), АКШ (2,2 млрд. баш), Индонезия (2,1 млрд. баш), Бразилия (1,4 млрд. баш), Иран (1 млрд. баш) мамлекеттери дүйнөдө үй канаттуулардын саны боюнча алдыңкы орунду ээлейт.

Ошондой эле, мал чарбасынын негизинен мелүүн алкактуу мамлекеттерине мүнөздүү болгон жибекчилик (Кытай, Япония, Өзбекстан, Испания, Италия ж.б.), чөл шарттуу мамлекеттер үчүн салттык эсептелген төө чарбасы (Сомали, Судан, Мавритания ж.б.), дүйнөнүн көптөгөн аймактарында өнүккөн жылкы чарбасы (Кытай, Бразилия, Мексика), түндүк аймактардагы бугу чарбасы (Россия, Канада, АКШ), түндүк кеңдиктер жана дарыя жайылмаларында калыптанган куну айбанаттар (Россия, Канада, Скандинавия мамлекеттери) сыяктуу тармактары да дүйнөлүк экономикада өз ордуна ээ.

Балыкчылык – эң байыркы тармактардын бири. Бул тармак азыркы күндө да өз маанисин жоготпогон. Анткени ушул тармак адамдын ден соолугу үчүн керектүү болгон белок жана башка биологиялык активдүү бирикмелер менен камсыздап берет. Суу бассейндерине ээ болгон дүйнөнүн дээрлик бардык мамлекеттеринде балык уулоо менен алектенет. Балыктардын негизги бөлүгү туздуу (деңиз жана океандар), калган бөлүгү тузсуз таза суу бассейндеринен кармалат. Балыкчылык боюнча океандардын арасында Тынч (океандарда балык уулоонун 66 %) океаны, деңиздердин арасында Норвегия, Беринг, Охота, Япон деңиздери алдыңкы орунду ээлейт. Мамлекеттер арасында Кытай (дүйнөдө балык уулоо көлөмүнүн 1/3 бөлүгү туура келет), Индонезия, Индия мамлекеттери алдыңкы орунда турат.

1. Мал чарбачылыгы тармагынын өнүгүшүнө кандай факторлор таасир этет?
2. Алган билимиңердин негизинде дүйнө алкактарынын мал чарбачылыгынын адистешкен тармактарын аныктагыла жана төмөндөгү жадыбалды толтургула.

№	Алкактар	Мал чарбасынын адистешкен тармактары
1	Европа	
2	Азия	
3	Африка	
4	Түндүк Америка	
5	Түштүк Америка	
6	Австралия жана Океания	

3. Төмөндөгү мамлекеттердин арасынан кой чарбасы өнүккөн мамлекеттерди ажыратып көрсөткүлө:

а) Индия; б) АКШ; в) Австралия; г) Кытай; д) Бразилия; е) Россия.

21-§. Дүйнөлүк транспорт географиясы

Транспорт, кургактык транспорту, автомобиль транспорту, куур транспорту, темир жол транспорту, аба транспорту, деңиз транспорту, дарыя транспорту.

Транспорт экономиканын маанилүү тармагы болуп, өндүрүү жана калктын жүктөргө болгон керектөөлөрүн өз убагында камсыздап турат. Ошону менен бирге ал мамлекеттер аралык өнүмдөр жана кызматтар алмашуусун камсыздап, эл аралык экономикалык байланыштардын жүзөгө ашуусуна негиз болуп кызмат кылат. Транспорт системасын акылуу түрдө дүйнөлүк экономиканын «кан тамыры» деп да аташат. ИТР транспорттун өнүгүшүнө, анын жаңы түрлөрүнүн пайда болушуна себепчи болду. Транспорт тармактарынын өнүгүшү мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүккөндүк даражасы, аянты, аймактын өздөштүрүлгөндүгү сыяктуу факторлор менен байланыштуу.

Тез өнүгүп бараткан дүйнөлүк транспорт татаал жана өзүнө мүнөздүү тармактардын системасын түзөт. Алар кургактык (темир жол, автомобиль жана куур), суу (деңиз жана дарыя) жана аба транспорту тармактарына бөлүнөт. Автомобиль транспорту кеңири таралган транспорт түрү болуп саналат, ал XX кылымда кеңири өнүктү. Ушул транспорт түрүндө «эшиктен эшикке чейин» алып барып коюу мүмкүнчүлүгү анын эң массалык транспорт түрүнө айланышына себепчи болду. Автомобиль жолдорунун дүйнө боюнча узундугу 28 млн. км ден ашык, бул көрсөткүч боюнча АКШ, Индия, Кытай, Бразилия, Россия мамлекеттери жетекчилик кылат. Маалыматтар боюнча, дүйнө мамлекеттериндеги автомо-

билдердин жалпы саны 1 млрд. дан көп болуп, алардын чоң бөлүгү өнүккөн мамлекеттердин салымына туура келет.

Темир жол транспорту өнөр жай революциясы мезгилинде пайда болгон. ИТР жетишкендиктеринин натыйжасында заманбап көрсөткүчтөргө ээ болгон кургактык транспорт тармагына айланды. Чоң көлөмдөгү өнөр жай жана айыл чарба жүктөрдү алыс аралыктарга жеткирип берүү өзгөчөлүктөрүнө ээ экендиги менен ажыралып турат. Дүйнөдөгү темир жолдордун жалпы узундугу болжол менен 1,2 млн. км болуп, АКШ, Кытай, Россия, Индия, Канада мамлекеттери алдыңкылардан болуп саналат.

Өнүгүп келе жаткан мамлекет (Индия)

Өнүккөн мамлекет (Япония)

19-сүрөт. Дүйнө мамекеттеринде темир жол транспортундагы айырмачылыктар.

Куур транспорту суюк, газ сымал көрүнүштөгү жүктөрдү алыс аралыктарга жеткирип берүүгө болжолдонгон транспорт тармагы болуп саналат. Анда, негизинен табигый газ, нефть жана нефть өнүмдөрүн ташуу жараяны жүзөгө ашырылат. Ал өздүк нарктын төмөндүгү, жүктөрдү керектүү дарекке жеткирип бере алышы жана айлана-чөйрөгө терс таасиринин төмөндүгү менен ажыралып турат. Газ жана нефть куурларынын жалпы узундугу 2 млн. км ге жакын болуп, алардын негизги бөлүгү нефть-газ казып алуучу мамлекеттердин аймагына туура келет. Нефть куурлары узундугу боюнча АКШ, Россия, Канада, Кытай, Сауд Арабиясы, газ куурларынын узундугу боюнча АКШ, Россия, Канада, Германия, Франция мамлекеттери алдыңкы орунда турат.

Суу транспорту – транспорттун табигый (дарыялар, көлдөр, деңиздер, океандар) жана жасалма суу жолдору (каналдар, суу сактагычтар) аркылуу жүктөр жана жүргүнчүлөрдү ташый турган түрү эсептелет. Ал деңиз жана дарыя транспортунун түрлөрүн өз курамына бириктирет.

Деңиз транспорту эл аралык сооданын дээрлик 80 % ын ишке ашырат. Деңиз жолдору аркылуу негизинен чоң өлчөмдөгү суюк, кургак ж.б. жүктөр ташылат. Деңиз транспортунда жүк ташуу иштери деңиз соода флоту тарабынын ишке ашырылат. Жүк ташуу көлөмү боюнча Панама, Либерия, Маршалл аралдары, Греция мамлекеттеринин флоттору жетекчилик кылат.

Негизги деңиз жолдору түрдүү өнүмдөрдү өндүрүүчү жана аларды керектөөчү мамлекеттердин ортосунда уюштурулган. Африка, Латын Америкасы, Азия, Австралиядан түрдүү өнөр жай жана айыл чарба сырьёлору Европа, Япония, Корея Республикасы, Түндүк Америка өлкөлөрүнө, алардан болсо калк жана эл чарбасы үчүн түрдүү керектөө өнүмдөрү дүйнөнүн бардык аймактарына жеткирип берилет. Деңиз транспортунда жалпы жүк ташуу көлөмүнүн 60 % ы Атлантика океанынын салымына туура келет. Деңиз транспорт каражаттарына кызмат көрсөтүүчү 2 миңден ашык порттор бар, Шанхай, Сингапур, Роттердам порттору алардын арасында жүк кабыл алуу көлөмү боюнча алдыңкы орунда турат.

Деңиз транспортунун өнүгүшүнө эл аралык каналдар жана деңиз кысыктары чоң таасир көрсөтөт. Эл аралык каналдардын арасында Суэц жана Панама каналдарынын мааниси өтө чоң. Алар континенттер арасындагы аралыктардын кыскарышына мүмкүнчүлүк берет. Деңиз кысыктарынын ичинде эң көп кеме өткөрө турган – Ла-Манш, Эресунн (Зонд), Гибралтар, Хормуз, Малакка, Босфор кысыктары болот.

Ички суу транспорту дарыя, көлдөр жана каналдар жардамында мамлекеттердин ички аймактарына жүк жана жүргүнчү ташууну ишке ашырат. Дарыя жана көл транспорт жолдорунун узундугу боюнча дүйнөдө Россия, Кытай, АКШ, Бразилия, Канада алдыңкы орунду ээлейт. Ички суу транспортуна пайдаланууда ири дарыя, көл жана каналдардын мааниси чоң. Мындай дарыялардын катарына Амазонка, Миссисипи, Дунай, Волга, Янцзы, Конго жана башкалар кирет. Алар менен бир катарда кемелер каттоосунда Кыргак бою (АКШ), Улуу (Кытай), Волга-Балтика (Россия), Рейн-Майн-Дунай (Германия) каналдарынан пайдаланылат.

Аба транспорту жүргүнчүлөрдү, почта жана башка түрдүү жүктөрдү ылдам ташый турган дүйнөдөгү эң тез жана кымбат транспорт тармагы болуп саналат. Дүйнө боюнча аба транспортунда жүргүнчүлөрдү ташуу көлөмү жылдан жылга көбөйүп барууда. Азыркы күндө дүйнө боюнча жүргүнчүлөрдү ташуу көлөмүнүн 20 % га жакыны ушул транс-

порт тармагына туура келүүдө. Эл аралык байланыштар соңку мезгилдерде, айрыкча, Европа менен Түндүк Америка мамлекеттеринин ортосунда активдүү болууда. Эсеп-кысаптарга караганда, Атлантика океанынын үстүндө бир убакыттын өзүндө жүздөн ашуун аба лайнерлери ар эки тарапка карай аракетте болот. Ушул транспорт тармагынын өнүгүүсүндө аэропорттордун орду абдан чоң. Жүргүнчүлөрдү кабыл алуу көлөмү боюнча Атланта (АКШ), Пекин (Кытай), Дубай (БАЭ) аэропорттору алдыңкылардан болуп саналат.

1. Кайсы транспорт тармагы дүйнөлүк чарбанын калыптанышы жана өнүгүшүнө чоң таасир көрсөттү?
2. Илимий-техникалык революциясы транспорттун өнүгүшүндө кандай мааниге ээ?
3. Деңиз транспортунун ылдам темптерде өнүгүшүнө эмнелер себеп болду?

22-§. Эл аралык экономикалык байланыштар географиясы

Эл аралык экономикалык байланыштар, экспорт, импорт, соода балансы, валюта, эл аралык соода, эл аралык туризм.

Эл аралык экономикалык байланыштар деп, мамлекеттер ортосундагы, эл аралык уюм жана корпорациялардын катышуусундагы чарба байланыштары айтылат. Ага илимий-техникалык өнүгүү, мамлекеттер аралык социалдык-экономикалык, дүйнө алкактарындагы саясий кырдаал, эл аралык экономикалык интеграция сыяктуу факторлор таасир көрсөтөт.

Эл аралык экономикалык байланыштардын эл аралык соода, кредит-финансы мамилелери, эл аралык туризм, эмгек ресурстарынын эл аралык миграциясы, эл аралык илимий-техникалык кызматташтык сыяктуу көрүнүштөрү бар. Алардын арасында эл аралык соода эң чоң мааниге ээ. Ал мамлекеттер ортосунда сырьё, өнүмдөр жана кызматтарды өз ара айырбаштоого негизденген эл аралык соода мамилелеринин системасы болот. Мамлекеттердин тышкы соода көлөмү тышкы соода айланмасы аркылуу аныкталат. АКШ, Кытай, Германия, Япония, Франциянын тышкы соода айланмасы көлөмү жагынан дүйнөдө алдыңкы орунда турат.

Эл аралык сооданын 3/4 бөлүгүн өнүмдөр соодасы түзөт. Машина жана жабдуулар, транспорт каражаттары, химиялык өнүмдөр сыяктуулар эл аралык соодада талап жогору болгон даяр өнүмдөр болуп эсептелет. Дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттери эл аралык сооданын 60 % дан ашыгын камсыздайт.

Тышкы соодада глобалдашуу жараяны ылдам темптерде өсүшүнө карабай, мамлекеттер жана алкактар ортосунда чоң айырмачылыктар сакталып калынууда. Тышкы сооданын дээрлик 90 % ы Батыш Европа, Түндүк Америка, Азия-Тынч океан алкагынын салымына туура келүүдө. Бул алкактар, негизинен даяр өнүмдөр жана жогорку сапаттуу тейлөө менен соода байланыштарды орнотсо, Африка, Латын Америкасы жана Азиянын өнүгүп келе жаткан мамлекеттери дүйнөлүк базарга, негизинен минералдык ресурстар, токой жана айыл чарба өнүмдөрүн алып чыгат.

Соңку жылдарда чет элде өзүнүн өндүрүү тармактарын өнүктүрүү максатында капитал киргизип, пайда алуу жараяны – капитал экспорту күчөйүүдө. Чоң көлөмдөгү капитал өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин экономикасына багытталууда. АКШ, Япония, Улуу Британия, Кытай сыяктуу эң ири капитал экспорттоочулары болуп саналат.

Эл аралык туризм да тышкы экономикалык байланыштардын негизги көрүнүштөрүнүн бири болуп саналат. Туризм дүйнөлүк ИДӨнүн дээрлик 10 % ын, тейлөө экспортунун 1/3 бөлүгүн берет. Испания, Греция, Италия, Кипр сыяктуу мамлекеттер өзүнүн улуттук экономикасынын адистешкен тармагына айландырышкан. Дүйнө алкактарынын ортосунда Европа туристтик агымдын эң чоң бөлүгүн өзүнө караткандыгы менен ажыралып турат. Франция, Испания, Италия, Германия, Улуу Британия жылдык келүүчү саякатчылардын саны боюнча дүйнөнүн биринчи ондук мамлекеттеринин арасынан орун алган. Соңку жылдарда Азиянын эл аралык туризмдеги мааниси артып барууда. Айрыкча, Чыгыш Азия, Түштүк-чыгыш Азия жана Түштүк-батыш Азия мамлекеттери көптөгөн туристтерди өзүнө тартууда.

Африка континенти мамлекеттеринин ортосунда туризм тармагында Түндүк Африка мамлекеттери өзүнчө ажыралып турат. Кыргыз боюнча эс алуучуларды, негизинен Марокко, Тунис же Египет, тарыхый туризмге кызыгуучуларды Египет пирамидалары, байыркы Карфаген көрүнүштөрү өзүнө тартат. Америка континентинин туризмде АКШ,

Мексика, Кариб бассейни мамлекеттери чоң салмакка ээ. Австралия жана Океания алкагы туризмде кыргак бою аймактарындагы эс алуу жайларынын мааниси чоң.

Азыркы күндө туризмдин салттык көрүнүштөрү (табигый, диний, тарыхый) менен бир катарда экотуризм, агротуризм, ишкердик, спорт, шопинг, экстремал сыяктуу көрүнүштөрү да өнүгүүдө.

1. Эл аралык экономикалык байланыштардын кандай багыттары бар?
2. Эмне үчүн тышкы соода тышкы экономикалык байланыштардын негизги көрүнүшү болуп саналат?
3. Эл аралык туризмде Европа континентинин салмагы жогору экендигине эмне себеп?

II БӨЛҮМ. ДҮЙНӨНҮН РЕГИОНАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

5-ГЛАВА. ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮ

23-§. Европанын географиялык орду, чек аралары жана саясий картасы

Европа, континент, жаңы эгемендүү мамлекеттер, арал мамлекеттер, жарым арал мамлекеттер, республика, монархия, федеративдик мамлекеттер.

Евразия материги эки континент – Европа жана Азияга бөлүнүшү белгилүү. Европа континенти Евразия материгинин батыш бөлүгүн ээлейт. «Европа» сөзү байыркы ассирийликтердин тилинен келип чыгып, «Күндүн батышы», башкача айтканда «батыш» деген маанини билдирет.

Европанын аянты 10 млн. км² ге тең болуп, ошондон 4,1 млн. км² аймак Россиянын Европадагы бөлүгүнө туура келет. Континенттин калкы, 2018-жылдын маалыматтары боюнча 746 млн. кишиге, б.а. дүйнө калкынын 10 % ына тең.

Европа континентинин кыргактары түндүктө Түндүк Муз океаны, батышта Атлантика океаны, түштүктө Атлантика океаны бассейнине тийиштүү болгон Жер Ортолук жана Кара деңиз суулары менен жуулат. Жер Ортолук деңиз жана Гибралтар кысыгы Европаны Африкадан ажыратып турат (20-сүрөт). Чыгышта Европа негизинен кургактык аркылуу Азия континенти менен чектеш. Европа жана Азиянын чек арасы көптөгөн географиялык адабияттарда Урал тоолору, Казакстандагы Эмба дарыясы, Каспий деңизинин түндүк-батыш кыргактары, Россиянын түштүгүндөгү Кума-Маныч ойдуңу, Азов жана Кара деңиздери, Босфор кысыгы

20-сүрөт. Европанын географиялык орду.

21-сүрөт. Босфор кысыгы.

(20-сүрөт). Мрамор деңизи, Дарданелл кысыгы жана Эгей деңизи аркылуу өткөзүлөт. Айрым булактарда эки континент чек арасынын Каспий жана Кара деңиздери ортосундагы бөлүгү Чоң Кавказ тизмеси аркылуу өткөзүлөт.

Европанын азыркы саясий картасында, бир бөлүгү Азияда жайгашкан Россия Федерациясын кошкондо, 44 эгемендүү мамлекет бар.

Европанын саясий картасы континенттин көп кылымдык тарыхында бир нече жолу кескин түрдө өзгөргөн. Анын азыркы замандагы саясий картасы XX кылымда негизги үч тарыхый жараян – Биринчи Дүйнөлүк согуш (1914-1918), Экинчи Дүйнөлүк согуш (1939-1945) жана эл аралык социалисттик системанын жоюлушу (1990-жылдардын башы) натыйжасында калыптанган.

Европа – кичи мамлекеттердин континенти. Европада Андorra, Сан-Марино, Мальта, Монако, Ватикан, Лихтенштейн сыяктуу «кичи» мамлекеттер жайгашкан. Бул мамлекеттерден тышкары, Европадагы 11 мамлекеттин аянты 50 миң км² ден кичине. Континенттеги 10 өлкөнүн аймагы 50 миңден 100 миң км² ге чейин барат. 12 мамлекеттин аянты 100 миңден 500 миң км² ге чейинки чондукка ээ. Франция, Украина жана Испаниянын аймагы 500 миң км² ден ашат. Россия Федерациясы аянтынын чондугу боюнча бир гана Европада эмес, бүткүл дүйнөдөгү эң ири мамлекет.

Европа арал жана жарым арал мамлекеттердин көптүгү менен ажыралып турат. Толук аралдарда жайгашкан өлкөлөргө Улуу Британия, Исландия, Ирландия жана Мальта кирет. Жарым арал өлкөлөргө Норвегия, Швеция, Дания, Испания, Португалия, Италия, Греция, Албания, Болгария ж.б. мисал катары келтирүү мүмкүн.

Европадагы 15 мамлекетте деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгү жок. Алардын катарында Беларусь, Венгрия, Австрия, Чехия сыяктуу чоң мамлекеттер менен биргеликте Андorra, Лихтенштейн, Люксембург, Сан-Марино, Ватикан кичи мамлекеттери да жай алган.

Европадагы 44 мамлекеттен 32 си республика, 12 си монархия болуп эсептелет. Андorra, Бельгия, Улуу Британия, Дания, Испания, Лихтен-

штейн, Люксембург, Монако, Нидерландия, Норвегия, Швеция мамлекеттери конституциялык монархия, Ватикан мамлекети абсолюттук теократиялык монархиялык башкаруу формасына ээ. Европадагы республикалардын чоң бөлүгү парламенттик республикалар болуп саналат.

Администрациялык-аймактык жактан Европадагы 6 мамлекет федеративдик түзүлүшкө ээ – Австрия, Бельгия, Босния жана Герцеговина, Германия, Россия, Швейцария.

Европа континенти 4 субрегионго бөлүнөт. Түндүк Европа, Батыш (Орто) Европа, Түштүк Европа жана Чыгыш Европа.

1. Европа жана Азиянын чек арасы кандай географиялык объекттер аркылуу өткөзүлөт?
2. Европанын азыркы саясий картасынын калыптанышында XX кылымдагы кайсы тарыхый жараяндар чоң таасир көрсөткөн?
3. Европа мамлекеттери аймагынын чондугу жагынан кандай өзгөчөлүккө ээ?
4. Атлантагы дүйнөнүн саясий картасынын жардамында Европадагы жаш эгемендүү мамлекеттерден кургактыктын ичкерисинде жайгашкандарын аныктагыла.

24-§. Европанын табигый шарты жана ресурстары, калкы

Отун-энергетика, агроклиматтык, токой ресурстары, төрөлүү, калктын табигый азаюусу, калктын картаюусу, миграция, калктын жыштыгы, мегалополис, католиктер, протестанттар, православдар.

Табигый шарты жана ресурстары. Европа өлкөлөрү социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө табигый шарттын белгилүү өзгөчөлүктөрү таасир көрсөткөн. Мындай табигый географиялык факторлордун катарына жылуу жана нымдуу климат, транспорт шарты татаал болгон бийик тоо кыркаларынын аздыгы, суу жана токой ресурстарынын жетиштүүлүгү, деңиз портторун куруу үчүн ыңгайлуу кыргак бою аймактардын көптүгүн киргизүү мүмкүн.

Европада отун-энергетика ресурстарынан таш көмүр, күрөң көмүр, нефть, табигый газ, күйүүчү сланец ири кендери бар. Таш көмүрдүн ири кендери Германия, Россия, Украинада ачылган. Күрөң көмүрдүн ири кендери Германия, Чехия жана Польшада жайгашкан. Күйүүчү сла-

нецтердин чоң запастары Эстонияда бар. Европада нефть жана табигый газдын негизги запастары Россиянын түрдүү аймактарында, Түндүк жана Норвегия деңиздеринин шельфтеринде ачылган. Бул жердеги нефть жана газ кендеринин негизги бөлүгү Улуу Британия, Норвегия жана Нидерландияга тиешелүү.

Темир рудаларынын ири кендери Россия, Украина, Швеция, Франция жана Германияда жайгашкан. Польша, Болгария, Румынияда жезмолибден кендери, Франция жана Германияда боксит, Италия, Испания, Украинада сымап кендеринин ири запастары бар.

Европада жер жана суу ресурстарынан интенсивдүү түрдө пайдаланылууда. Континенттин табигый шарты айыл чарбасын өнүктөрүү үчүн ыңгайлуу болуп эсептелет. Бул жагынан Батыш жана Түштүк Европа Түндүк Европадан кескин айырмаланып турушун айтып өтүү керек. Түштүк Европа өлкөлөрүндө климаттык шартынын кыйла кургакчылдыгынан жасалма сугаруу кеңири таралган.

Европа токой ресурстары менен жакшы камсыздалган. Айрыкча, Россия, Финляндия, Швеция, Норвегия, Улуу Британия өзүнчө ажыралып турат.

Калкы. Европада 2018-жылдын маалыматтары боюнча, 746 млн. киши жашайт (Россиянын Азиядагы бөлүгү менен бирге). Бул дүйнө калкынын 9,8 % ын түзөт. Европанын дүйнө калкындагы үлүшү калктын табигый өсүүсүнүн өтө төмөндүгүнөн барган сайын азайып барууда.

Европа өлкөлөрүндө төрөлүү жана өлүм көрсөткүчтөрү дээрлик бирдей, табигый көбөйүү болсо жок. Төрөлүү даражасы өлүмгө караганда төмөн болуп, табигый өсүү төмөн көрсөткүчкө ээ болгон Европа мамлекеттеринин саны жылдан жылга көбөйүүдө. Германия, Греция, Португалия, Болгария, Сербия, Латвия, Литва, Эстония, Украина, Румыния, Молдова, Венгрия жана башка өлкөлөрдө мындай абал узак убактан бери байкалууда.

Төрөлүүнүн төмөндүгүнөн Европа өлкөлөрүндө улуу жаштагылардын саны жогору. 2018-жыл абалына карай континенттин калкынын 16 %ын 14 жашка чейинки балдар түзсө, 65 жаштан жогору болгондордун үлүшү 18 %га барабар.

Европа эл аралык миграциянын ири борбору болуп эсептелет. Батыш Европага Азия жана Африкадан көчүп келиштин себептери, негизинен экономикалык маңызга ээ, б.а. Батыш Европа мамлекеттеринин эмгек

базарында жумушчу орундардын көптүгү, турмуш даражасынын жогорулугу менен түшүндүрүлөт. Батыш Европага континенттин экономикалык жактан жайыраак өнүккөн түштүк жана чыгыш бөлүгүндөгү өлкөлөрдүн калкы активдүү түрдө көчүп барууда.

Европа мамлекеттеринде, дүйнөнүн башка алкактарына салыштырмалуу урбанизация жараяны эртерээк башталган болчу. Азыркы учурда Европа континентинин урбанизация даражасы 75 % га жакын. Шаардашуу даражасы, айрыкча Батыш жана Түндүк Европадагы өнүккөн мамлекеттерде жогору болуп, кээ бир абалдарда 90 % дан ашып кеткен. Түштүк жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө шаар калкынын саны бир аз төмөнүрөөк, бирок дээрлик бардык мамлекеттерде 50 % дан ашат. Континенттин урбанизация көрсөткүчү Молдова, Босния жана Герцеговинада 50 % дан төмөнүрөөк.

Европа мамлекеттеринин ортосунда калкынын жыштыгы боюнча чоң айырмачылыктар бар. Буга табигый шарт, айрыкча климат жана рельеф чоң таасир көрсөткөн. Батыш жана Түштүк Европанын дарыя региондору жана деңиз жээктеринде калктын жыштыгы бир кыйла төмөн. Бул өлкөлөрдө калктын чоң бөлүгү алардын түштүктөгү деңиздерге туташ аймактарында көрсөтүлгөн.

Европада эң кеңири таралган дин – христиан дини. Түндүк Европада протестанттар, Түштүк Европа мамлекеттеринде (Грециядан тышкары) католиктер алдыда. Батыш Европа мамлекеттеринде христиандыктын бул эки мазхабы аралаш түрдө таралган. Чыгыш Европа мамлекеттеринде католик жана православие, христиандык негизги диндер болуп саналат. Православдар саны жагынан Россия, Украина, Румыния, Болгария, Беларусь, Сербия сыяктуу мамлекеттер өзүнчө ажыралып турат. Ошондой эле, континенттеги 2 мамлекетте жергиликтүү калктын курамында мусулмандардын үлүшү 50 % дан жогору – булар Балкан жарым аралында жайгашкан Албания, Босния жана Герцеговина болот.

1. Европа табиятынын кандай өзгөчөлүктөрү өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө оң таасир көрсөттү?
2. Европанын кайсы өлкөлөрү отун-энергетика ресурстарына бай?
3. Европа өлкөлөрүнүн калкынын табигый көбөйүүсү жана курактык курамын мүнөздөгүлө.

25-§. Европа өлкөлөрүнүн экономикасы

Өнүккөн мамлекеттер, өтмө экономикасындагы мамлекеттер, Европа Союзу, эл аралык эмгекти бөлүштүрүү, адистешүү, өнөр жай, айыл чарбасы, туризм.

Европа дүйнөдө экономикалык жана технологиялык деңгээлинин бийиктиги жана көп кырдуулугу, өнөр жайдын жогорку даражада өнүккөндүгү менен өзүнчө ажыралып турат. Түндүк, Батыш жана Түштүк Европа мамлекеттери өнүккөн мамлекеттер блогуна тийиштүү болсо, 1990-жылдардын башында социалисттик система жана пландуу экономикадан баш тартып, базар экономикасын калыптандырууга киришкен мамлекеттер, өзгөчө, Европада жайгашкан мурдагы Союздук республикалар, өтмө экономикасындагы мамлекеттерге кирет.

Европа экономикасы үчүн жогору даражада өнүккөн интеграциялык жараяндар чоң мааниге ээ. Бул абал, айрыкча соода-бажыкана жайына ээ болгон дүйнөдөгү эң ири интеграциялык уюм эсептелген Европа Союзу (ЕС) иш чараларында көрүнүүдө. Европа Союзуна 2018-жылдагы абалы боюнча 28 мамлекет, анын ичинен, Азияда жайгашкан Кипр жана ЕС курамынан баскычтуу чыгып жаткан Улуу Британия мүчө болгон. Алгач, 1950-жылдарда 6 мамлекетти (ГФР, Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург) бириктирген абалда калыптанышы башталган Европа Союзу бир нече кеңейүү толкундарын башынан өткөрдү. ЕС курамы, айрыкча ХХI кылымдын биринчи он жылдыгында бир катар мурдагы социалисттик мамлекеттер (Греция, Словакия, Венгрия, Латвия, Литва, Эстония ж.б.) кошулушунун эсебинен кеңейди.

Европа дүйнөлүк чарбада өнөр жай жана айыл чарбасын өндүрүү, өнүм жана кызматтар экспорту, эл аралык туризмдин өнүгүүсү боюнча алдыңкы орундарды ээледі. Алкактын экономикалык деңгээлин, биринчи кезекте «Чоң жетиликке» кирүүчү төрт мамлекет – Германия, Улуу Британия, Франция жана Италия белгилеп берет.

Машина куруу Европанын жетекчи өнөр жай тармагы болуп саналат. Бул тармак бүткүл өнөр жай өнүмүнүн 1/2, экспорттун 2/3 бөлүгүн түзөт. Айрыкча, автомобиль куруу жогорку даражада өнүккөн. «Renov» (Франция), «Wolksvagen», «Mersedez-Benz» (ГФР), «Fiat» (Италия),

«Volvo» (Швеция), «Tatra» (Чехия) сыяктуу автомобиль концерндери белгилүү.

Европада өнөр жай тармактарынын ичинде машина куруудан кийинки экинчи орунда химия жана нефть өнөр жайы турат. Экинчи дүйнөлүк согушка чейин химия өнөр жайы негизинен кен-химия сырьёсуна негизденген түрдө өнүккөн эле. Калий жана аш туздары, күкүрт жана башка ушул сыяктуу сырьёлордон пайдаланылган. Континентте нефть жана табигый газ кендеринин ачылышы нефть-химия тармагынын өнүгүшүнө негиз болду. Темза, Сена, Рейн, Эльба, Рона сыяктуу дарыялардын куюлуш бөлүктөрүндө жайгашкан порт шаарларында ири нефтини кайра иштетүүчү борборлор курулду. Эң ири мындай нефть-химия комплекси Нидерландиянын Роттердам шаарында калыптанган.

Көпчүлүк Европа мамлекеттеринин отун-энергетика балансында нефть жана табигый газ маанилүү орунду ээлейт. Россияны эсепке албаганда, Европанын эң ири нефть-газ өнөр жай району Түндүк деңиз эсептелет. Көпчүлүк Европа өлкөлөрү нефть жана табигый газды Россия, Түндүк Африка жана Перс булуңундагы мамлекеттерден импорттолот. Германия, Россия, Украина, Польша жана Чехия мамлекеттеринде таш көмүр жана коңур көмүр казып алынат. Германия 2018-жылдан баштап көмүрдүн негизги бөлүгүн Австралиядан импорттолууда. Ири ЖЭСтердин негизги бөлүгү деңиз порттору жана чоң шаарларда курулган. Дунай жана анын куймалары, Рона, Рейн, Днепр, Волга жана башка дарыяларда ири ГЭСтер курулган.

Кара металлургия, эң алгач темир рудасы жана таш көмүр запастары бар болгон Германия, Улуу Британия, Франция, Испания, Бельгия, Люксембург, Польша, Чехияда өнүккөн. Түстүү металлургиянын негизги тармактары алюминий жана жез өнөр жайы. Алюминий өнөр жайы сырьё жана электр энергиясы менен жакшы камсыздалган Норвегия, Исландия, Франция, Венгрия, Румыния өлкөлөрүндө өнүккөн. Кийинки учурларда алюминий ишканалары негизинен, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн алына турган сырьёго таянууда. Жез өнөр жайы Германия, Франция, Улуу Британия, Италия, Бельгия, Польша, Босния жана Герцеговинада өнүккөн.

Европада жеңил өнөр жайы өзүнүн мурдагы маанисин бир кыйла жоготту. Эски токуучулук райондору болгон Улуу Британиядагы Ланкашир жана Йоркшир, Польшадагы Лодс азыркы учурда да иш-аракет

көрсөтүүдө. Бирок соңку жылдарда жеңил өнөр жай Түштүк Европада жаткандыгын айтып өтүү керек.

Көп тармактуу мал чарбасы Европанын бир катар өлкөлөрүндө, айрыкча Түндүк жана Батыш Европа мамлекеттеринде жогорку даражада өнүгүп, эл аралык адистешүү тармагына айланды. Түштүк Европада дыйканчылык мал чарбасынан жогору мааниге ээ. Италия, Испания, Португалия, Греция майлуу (зайтун, күн карама) эгиндер жана мөмөлөрдү жетиштирүү боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарды ээлейт.

Европа туризм жогору даражада өнүккөн алкак болуп саналат. Францияга жылына 50 млн. дон ашуун, Италия жана Испанияга 30-40 млн. киши туристтик саякат кылышат. Швейцария, Португалия, Германия, Австрия, Улуу Британия, Греция жана башка өлкөлөр дүйнөнүн ири туристтик борборлору болуп саналат.

1. Европадагы кайсы мамлекеттер «Чоң жетилик» тобуна кирет?
2. Европа Союзуна канча мамлекет мүчө?
3. Европа мамлекеттеринде отун-энергетика комплексинин өнүгүүсү жөнүндө маалымат бергиле.
4. Европадагы кайсы мамлекеттер эл аралык туризмдин ири борборлору болуп саналат?

26-§. Германия Федеративдик Республикасы

Түндүк деңиз, Балтика деңизи, Киль каналы, парламенттик республика, федералдык канцлер, федералдык жерлер, тышкы миграция, лютеран чиркөөсү.

Аянты – 357,4 миң км². Калкы (2018-ж.) – 82,8 млн. Борбору – Берлин.

Европанын экономикалык жактан эң кудуреттүү мамлекети – Германия Федеративдик Республикасы континенттин борборунда жайгашкан. Германия аянты боюнча континенттеги өлкөлөрдүн арасында 6-орунда турат. Кыргактары түндүк-батышта Түндүк деңиз, түндүк-чыгышта Балтика деңизи суулары менен чектеш. Германия аймагынан эң маанилүү эл аралык каналдардан бири – Түндүк жана Балтика деңиздерин туташтырган Киль каналы өтөт. Кургактыкта 9 мамлекет менен чектеш. Экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугу Ев-

ропанын түрдүү бөлүктөрүндөгү мамлекеттерди туташтыруучу ири автомобиль, темир жана суу (дарыя жана каналдар) жолдорунун өткөндүгү менен белгиленет.

Башкаруу формасы – парламенттик республика. Мамлекет башчысы – президент, бирок аткаруучу бийликтин башчысы жана эң чоң саясий укуктардын ээси өкмөт төр агасы, б.а. федералдык канцлер эсептелет. Саясий-аймактык түзүлүшү жактан – Германия федеративдик мамлекет, ал 16 федерацияга бөлүнөт. Өлкөнүн борбору – Берлин – ГФРдин чыгыш бөлүгүндө жайгашкан.

Табигый шарты жана ресурстары. Германия аймагынын рельефи түндүктөн түштүккө карай бийиктей берет (22-сүрөт). Өлкөнүн түндүк бөлүгүн Түндүк Германия ойдуңу ээлеген, борбордук аймактары бөксө жана орто тоолордон турат, түштүгүндө бийиктиги дээрлик 3 000 метрге жеткен Альп тоолору жайгашкан. ГФРда таш көмүр жана коңур көмүр, темир рудасы, аш жана калий туздарынын кендери бар.

Өлкөнүн аймагы мелүүн климаттуу алкагында жайгашкан. Аба-ырайы тез-тез өзгөрөт, жамгыр көп жаайт. Кышы жумшак, катуу сууктар да болот. Деңиз бою аймактарында күчтүү шамалдар дайыма болуп турат жана бул өлкөдө энергетика тармагына ыңгайлуу мүмкүндүктөрдү берет.

Германияда дарыялар көп. Эң ири дарыялар Рейн, Дунай, Эльба, Везер жана Одер. ГФРдагы бардык ири дарыялар каналдар менен өз ара туташтырылгандыктан, анын ички суу транспорт жолдору Дунай аркылуу Түндүк жана Балтика деңиздеринин портторун Кара деңиз порттору менен байланыштырып турат.

Калкы. Германия дээрлик 83 млн. кишилик калкы (2018-жыл маалыматтары боюнча) менен Европада Россиядан кийинки 2-орунду ээлейт. Төрөлүүнүн төмөндүгү себептүү Германияда калктын табигый көбөйүүсү 1972-жылдан кийин төмөндөдү. Германияда калктын көбөйүүсү тышкы миграцияга байланыштуу болуп калды.

22-сүрөт. Германиянын рельефи.

Германия чет элдик мигранттардын саны (7 миллионго жакын киши) боюнча дүйнөдө АКШдан кийин 2-орундагы мамлекет. Чет элдик мигранттардын курамында Түркия, Италия, Греция, мурдагы Югославия мамлекеттери, Польша жана айрым араб өлкөлөрүнөн көчүп келгендердин саны жагынан ажыралып турат. Чет элдик мигранттар көбүрөөк батыш жана түндүк жерлериндеги ири шаарларда топтошкон.

Германиялыктардын 75 % дан көбүрөөк бөлүгү шаарларда жашайт. ГФРдин эң ири шаарлары – Берлин, Гамбург, Мюнхен, Кёльн, Франкфурт-Майн, Бремен.

Өлкөнүн калкынын улуттук курамында 90 % дан көбүрөөк бөлүгү немис улутуна туура келет. ГФРдин түндүк, борбордук жана чыгыш аймактарында жашоочу немистердин арасында протестанттар көпчүлүктү түзсө, түштүгүндө көбүрөөк католиктер жашашат.

Германиянын калкы ири дарыялардын өрөөндөрүндө өтө жыш жайгашкан. Айрыкча, Рейн өрөөнүнүн калкы өзгөлөрдөн ажыралып турат. Калкы эң жогорку даражада болгон аймак – Рур өнөр жай району – ушул дарыя бассейнинде жайгашкан. Тоолуу аймактарда, өлкөнүн түндүк-чыгышында калк сейрек жайгашкан.

Экономикасы. Германиянын экономикалык деңгээли жана калкынын турмуш даражасы жагынан дүйнөдө алдыңкы мамлекеттердин бири, «Чоң жетилик» тобуна мүчө мамлекет. Европада Германия ИДӨ жана өнөр жай өндүрүүнүн көлөмү боюнча 1-орунда турат.

ГФР түрдүү өнөр жай өнүмдөрүнүн жогорку сапаты менен бүтүн дүйнөгө белгилүү. Германия өнөр жайынын жетекчи тармактарынын

23-сүрөт. Франкфурт-Майн шаары.

катарына машина куруу, химия, фармацевтика, көмүр, кара металлургия, тамак-аш өнөр жайы кирет. Машина куруу тармактарынан станок жасоо, автомобиль куруу, электротехника, микроэлектроника, кеме куруу, авиакосмостук машина куруу сыяктуу тармактары өтө жогору даражада өнүккөн.

Германия айыл чарбасынын таяныч тармактары эт-сүт бодо мал чарбасы жана чочко чарбасы болуп саналат. Өлкөнүн

түндүк жана борбордук бөлүктөрүндө негизги айыл чарба эгиндери катары буудай, арпа, жүгөрү, картошка, кызылча эсептелет. Түштүктөгү тоо жан боорлору жана тоо аралыгындагы өрөөндөрдө жүзүм, тамеки жана пиво өндүрүүдө колдонулуучу хмелди жетиштирүү жакшы өнүккөн.

Германия экономикасында транспорт, банк-финансы сектору, туризм жана башка тейлөө тармактары да маанилүү мааниге ээ. Европадагы эң ири аэропорт Франкфурт-Майн шаары континенттеги негизги банк-финансы борборлорунун бири болуп саналат (23-сүрөт).

Германиянын чыгыш жерлери (мурдагы ГДР) өлкөнүн калган аймактарына салыштырмалуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн төмөнүрөөк көрсөткүчтөрү менен айырмаланып турат.

1. Германиянын экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугун түшүндүргүлө.
2. Германия калкынын табигый жана миграциялык кыймылына кандай өзгөчөлүктөр мүнөздүү?
3. Өлкөнүн айыл чарбасы кайсы тармактарга адистешкен?
4. Франкфурт-Майн шаарынын экономикалык географиялык деңгээли кандай факторлор менен белгиленет?

27-§. Улуу Британия жана Түндүк Ирландия Бириккен Королдугу

Бириккен Королдук, Англия, Шотландия, Уэльс, Түндүк Ирландия, конституциялык монархия, Ла-Манш кысыгы, мелүүн деңиз климаты.

Улуу Британия жана Түндүк Ирландия Бириккен Королдугу Европанын түндүк-батыштагы Британия аралдарында жайгашкан. Бириккен Королдуктун негизги бөлүгүн Улуу Британия аралы жана Ирландия аралынын түндүк-чыгышы түзөт. Ошондой эле, өлкөнүн курамына бир нече майда-раак аралдар да кирет. Бириккен Королдук кыргактары Түндүк деңиз, Ирландия деңизи дагы Атлантика океанынын суулары менен жуулат. Ла-Манш кысыгы Улуу Британияны Франциянын түндүк-батыш кыргагынан ажыратып турат. Кургактыкта өлкө Ирландия Республикасы менен гана чектешет.

Азыркы учурда Улуу Британиянын 15 ке жакын деңиз арты аймактары бар. Алардын чоң бөлүгү Кариб деңизиндеги аралдарда жайгашкан.

24-сүрөт. Бириккен Королдуктун курамдык бөлүктөрү.

Европа континентиндеги жалгыз колониялык аймак – Гибралтар да Бириккен Королдуктун деңиз арты аймагы болуп саналат. Бирок расмий деңиз арты аймактарынын эч кайсынысы Бириккен Королдуктун курамына кирбейт.

Башкаруу формасы – конституциялык монархия. Улуу Британия өкмөт башчысы азыркы учурда расмий түрдө Британия Ынтымакташтыгы Королдуктары эсептелген 15 эгемендүү мамлекет, анын ичинен, Канада, Австралия, Жаңы Зеландиянын жетекчиси да болуп эсептелет.

Саясий-аймактык жактан Бириккен Королдук унитардык мамлекет болуп эсептелип, 4 бөлүктөн (өлкө) – Англия, Шотландия, Уэльс жана Түндүк Ирландиядан турат (24-сүрөт). Англиядан башка 3 өлкө толук эмес автономияга ээ.

Табигый шарты жана ресурстары. Улуу Британиянын түштүк-чыгыш бөлүгүн көбүрөөк түздүктөр, түндүк-батыш аймактарын орто тоолор ээлейт. Айрыкча, Шотландия жана Уэльсте байыркы бөлүнгөн тоолор кеңири таркалган (25-сүрөт). Өлкөнүн эң бийик точкасы – Бен-Невис тоосу (1343 м) Шотландияда жайгашкан.

Бириккен Королдукта пайдалуу казылмалардан нефть, табигый газ жана көмүр казып алынат. Нефть жана газдын ири кендери Түндүк деңиз шельфинде жайгашкан. Бирок акыркы жылдарда Улуу Британия минералдык отундун бардык түрлөрүнүн импорттоочусуна айланган, себеби казып алына турган ресурстар улуттук экономиканын энергия булактарына болгон талапты кандыра албай жатат.

Атлантика океанынан жыл бою эзүүчү ным шамалдар жана Гольфстрим агымынын таасиринде Улуу Британияда мелүүн деңиз климаты калыптанган. Жыл бою өлкөнүн батышында тез-тез жамгырлар жаайт, айрыкча өлкөнүн батышында жамгырсыз күндөр аз болот. Кышы анча жы-

25-сүрөт. Шотландиядагы тоо көрүнүшү.

луу, январдын орточо аба температурасы 0 °C тегерегинде.

Калкы. Бириккен Королдук Европа мамлекеттеринин ичинде калкынын саны боюнча 3-орунда турат (2018-жылдагы маалымат боюнча 66 млн. кишиден көп). Калктын табигый көбөйүүсү жылдык эсепте 0,3 % га барабар.

Калкынын саны көбүрөөк тышкы миграциянын эсебинен өсүүдө. Айрыкча, Түштүк Азия, Африка, Кариб деңизиндеги аралдардан көчүп келгендер көп.

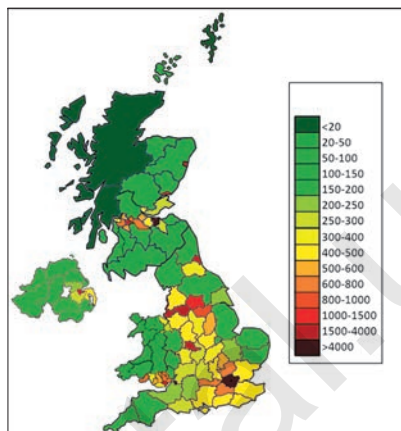
Улуу Британияда урбанизация даражасы 80 % дан жогору. Өлкөнүн эң ири шаарларына Лондондон тышкары Бирмингэм, Манчестер, Ливерпуль, Глазго, Эдинбург кирет.

Өлкө калкынын этникалык курамында эң ири улут англичандар болуп саналат. Шотландиялыктар, уэльстиктер жана ирландиялыктар да түпкү улуттар болуп эсептелет. Эң кеңири таркалган дин – протестант христиан дини болот.

Калктын жыштыгы Борбордук жана Түштүк Англия, Түштүк Уэльс жана Орто Шотландия ойдуңунда эң жогору даражада болсо, Шотландиянын түндүк-батыш тоолуу аймактарында бул көрсөткүч төмөн (26-сүрөт). Бириккен Королдуктун калкынын дээрлик 85 %ы Англияда жашайт.

Экономикасы. Улуу Британия Европа жана дүйнөлүк масштабда экономикалык жактан эң кудуреттүү мамлекеттерден бири, «Чоң жетилик» тобунун мүчөсү. ИДӨнүн көлөмү боюнча Бириккен Королдук Европада Германиядан кийинки 2-орунда турат.

Улуу Британия өнөр жай революциясынын бешиги, ал XIX–XX кылымдын башында дүйнөнүн алдыңкы өнөр жай жайлашкан өлкө эсептелген болчу. Ал доордо Бириккен Королдук өнөр жайы, айрыкча токуучулук, көмүр, кара металлургия, кеме куруу тармактарынын өнүккөндүгү менен өзүнчө өзгөчөлөнүп турган. Азыркы учурда Улуу Британия өнөр жайынын алдыңкы тармактары катарына автомобиль куруу, авиа куруу, айыл чарба машина куруучулугу, химия жана фармацевтика өнөр жайлары кирет. Электр энергиясы негизинен ЖЭСтерде өндүрүлөт.

26-сүрөт. Улуу Британиянын калкынын жыштыгы (км² киши).

Айыл чарбасынын алдыңкы тармактары эт-сүт бодо мал чарбасы, кой чарбасы жана чочко чарбасы болуп саналат. Негизги айыл чарба эгиндери: буудай, арпа, картошка, кант кызылчасы.

Улуу Британия экономикасында кызмат көрсөтүү тармактары да чоң мааниге ээ. Алардан банк-финансы тармагы, туризм, маалымат жана телекоммуникация технологиялары, медицина жана жогорку билим берүү өзүнүн эл аралык экономикалык мааниси менен өзүнчө ажыралып турат. Лондон шаары Нью-Йорк жана Токио менен биргеликте дүйнөнүн эң ири финансылык (каржы) борбору болуп саналат. Улуу Британияга дүйнөгө белгилүү болгон көптөгөн тарыхый-маданий эстеликтерди көрүш үчүн жыл сайын бир нече он миллион саякатчылар келишет. Бириккен Королдук эң көп саякатчыларды кабыл алуучу дүйнөнүн алдыңкы 10 мамлекеттеринин бири.

1. Бириккен Королдук саясий-аймактык түзүлүшүн мүнөздөгүлө. Эмне үчүн ал толук эмес федеративдик эсептелиши мүмкүн?
2. Улуу Британия климатынын маанилүү өзгөчөлүктөрү жана аларды келтирип чыгарган факторлорду түшүндүргүлө.
3. Бириккен Королдук калкынын жайгашуусуна кайсы табигый фактор чоң таасир көрсөткөн? Калкынын жыштыгы эң жогору даражада болгон аймактары кайсы?
4. Улуу Британиянын заманбап өнөр жайынын кайсы тармактары жетекчи мааниге ээ? Өлкөнүн өнөр жайынын тармактык курамы кандай өзгөргөн?

28-§. Франция Республикасы

Ла-Манш кысыгы, Атлантика океаны, Корсика аралы, деңиз арты аймактары, Париж агломерациясы, тышкы миграция, аймактык тилдер, туризм.

Аянты – 551,6 миң км². Калкы (2018-ж.) – 65,1 млн. Борбору – Париж.

Европадагы эң ири мамлекеттердин бири – Франция Республикасы – континенттин батышында жайгашкан. Анын кыргактары батыш жана түндүк-батыштан Атлантика океаны, түштүк-чыгыштан Жер Ортолук деңиз суулары менен жуулат. Кургактыкта 8 мамлекет менен чектешип, эң узун чек аралары Германия, Италия, Испания мамлекеттери менен өткөн. Франция-

га Жер Ортолук деңиздеги Корсика аралы тиешелүү. Ошондой эле, Франциянын 10дон көп деңиз арты колониялары да бар. Алар, негизинен Тынч океан жана Кариб деңизинде жайгашкан.

Башкаруу формасы – президенттик республика. Саясий-аймактык жактан Франция унитардык мамлекет болуп, 18 аймакка (регион) бөлүнөт. Алардан 12си Франциянын негизги континенттик бөлүгүндө, 1өөсү Жер Ортолук деңиздеги Корсика аралында жайгашкан, калган 5өөсү деңиз арты аймактардан турат.

Табигый шарты жана ресурстары. Франция аймагынын 2/3 бөлүгүн тегиздиктер ээлеген. Ошону менен бирге өлкөнүн чыгыш, борбордук жана түштүк аймактарында Альп, Пиреней, Арденна, Вогеца, Борбордук массив, Юра сыяктуу түрдүү бийиктиктеги тоолор бар.

Францияда пайдалуу казылмалардан негизинен темир, уран жана боксит рудаларынын кендери маанилүү өнөр жай маанисине ээ.

Франциянын Атлантика океанына жакын бөлүгүндө мелүүн деңиз климаты, чыгыш аймактарында мелүүн континенттик, түштүктө болсо Жер Ортолук деңиз тибиндеги субтропиктик климат калыптанган. Жайы ысык, кышы жылуу жана жамгырлуу. Январдан апрелге чейин жаан-чачын эң көп жааган учур.

Францияда дарыялар тору кыйла тыгыз. Эң узун дарыя – Луара (27-сүрөт), эң суусу мол дарыя – Рона. Ошондой эле, Сена жана Гаронна да чоң дарыялардын катарына кирет.

Калкы. Франция Европа өлкөлөрүнүн ичинде калкынын саны боюнча 4-орунда турат. 2018-жылдагы абал боюнча, Франциянын калкы 65 млн. кишиден ашык. Калктын табигый өсүүсү өтө төмөн, жылдык эсепте 0,2 % га барабар. Калкынын саны көбөйүүсүнүн маанилүү булагы тышкы миграция болуп саналат. Мигранттардын ичинде Франциянын колониясы болгон Африканын түрдүү мамлекеттеринен көчүп келгендердин саны көп.

Францияда азыркы учурда шаардашуу даражасы 80 % га жеткен. Париждин тегерегинде континенттеги эң ири шаар агломерациялардан бири калыптанган. Анын калкы 10 млн. кишиден көп. Ири аймактык борборлор катарына Лион, Марсель, Лилл, Тулуза, Бордо шаарлары кирет.

27-сүрөт. Луара дарыясы.

28-сүрөт. Франциянын жүзүмзарлары.

Өлкөнүн түпкү улуттары катарына француздардан тышкары баскилер, бретондор, эльзастыктар, лотарингдер, каталондор, окситандар жана корсикалыктар кирет. Франциянын Конституциясына карата, бул 7 улуттун тилдери аймактык тилдер статусуна ээ. Франция калкынын диний курамында католиктер басымдуу.

Өлкөнүн калкы Париж агломерациясында, Бельгия жана Германияга чектеш Жер Ортолук деңиз жээгинде жыш

жайгашкан. Тоолуу аймактарында калктын жыштыгы төмөн.

Экономикасы. Франция Республикасы Европа жана бүтүн дүйнө боюнча эң ири экономикалык деңгээлге ээ болгон мамлекеттердин бири болуп саналат. Франция «Чоң жетилик» тобуна мүчө.

Франциянын өнөр жайы курамында машина куруу, химия жана нефть-химия, кара жана түстүү металлургия, тамак-аш өнөр жайлары жетекчи мааниге ээ. Өлкө автомобиль, кеме, самолёт, станоктор, минералдык жер семирткичтер, сода, полимерлер, парфюмерия жана косметика, вино, сыр жана башка көптөгөн өнүмдөрдү өндүрүү жана дүйнө базарына жеткизүүдө өзүнчө ажыралып турат.

Франциянын электр энергетикасында АЭСтер биринчи даражалуу мааниге ээ. Атом электр станцияларына өлкөдө өндүрүлүп жаткан электр энергиянын 80% ы туура келет. Бул жагынан Франция дүйнөдө биринчи орунда турат.

Айыл чарбасынын алдыңкы тармагы эт-сүт мал чарбасы болуп

29-сүрөт. Париждеги Лувр музейи.

саналат. Негизги айыл чарба эгиндери: буудай, кант кызылчасы, картошка, жүгөрү, жүзүм, зыгыр. Айрыкча жүзүмчүлүк жана виночулук тармактарында Франция өндүрүү көлөмү жана өнүмдүн салттык сапаты менен бүтүн дүйнөгө белгилүү (28-сүрөт). Деңиз шельфтеринде марикультура, б.а. түрдүү деңиз организмдерин жасалма түрдө көбөйтүү жакшы өнүккөн.

Франция дүйнө өлкөлөрүнүн ичинде туристтер эң көп келе турган мамлекет болуп саналат. Айрым жылдарда чет элдик саякатчылардын саны 75 млн. кишиден ашат. Туризмдин мындай даражада өнүгүүсүнө табигый климаттык шарты, бүтүн дүйнөгө белгилүү болгон деңиз бою курорттор (Ницца, Сен-Тропе, Канн ж.б.) Франциянын шаарлары, айрыкча Парижде атактуу маданий объекттердин көптүгү менен байланыштуу. Мисалы, Париждеги Лувр музейи дүйнө боюнча келгендердин саны жагынан алдыңкы орунду ээлейт.

1. Картанын жардамында Франциянын экономикалык географиялык ордуна баа бергиле.
2. Франция калкынын курамында кайсы улуттар түпкү улуттар болуп саналат?
3. Өлкөнүн айыл чарбасы кайсы тармактарга адистешкен?
4. Францияда туризмдин өнүгүшү жана ага таасир көрсөтүүчү факторлорду түшүндүргүлө?

29-§. Италия Республикасы

Апеннин жарым аралы, Жер Ортолук деңиз, Сицилия, Сардиния, Альп, анклав, вулкандар, Жер Ортолук деңиз тибиндеги климат, маданий мурас, социалдык-экономикалык айырмачылыктар.

Италия Республикасы – Европанын түштүгүндө, Жер Ортолук деңиз бойлорунда жайгашкан. Европа маданиятынын бешигинин бири эсептелген мамлекет. Өлкөнүн аймагынын чоң бөлүгүн Апеннин жарым аралы ээлейт. Италияда Жер Ортолук деңиздеги эки эң ири арал – Сицилия жана Сардиния. Италия түндүгүндө Франция, Англия, Швейцария жана Словения менен чектеш. Италиянын коңшуларынын арасында Сан-Марино жана Ватикан «кичи» мамлекеттери өзүнчө орунга ээ, анткени бул өлкөлөр ар тараптан Италия аймагы менен оролгон жана башка мамлекеттер же деңиз суулары менен чек арага ээ эмес. Мындай географиялык жайгашууга ээ мамлекеттер **анклав** мамлекеттер деп аталат.

Башкаруу формасы – парламенттик республика. Саясий-аймактык жактан Италия 20 провинциядан турган унитардык мамлекет болуп

Аянты – 301,3 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 60,6 млн. Борбору – Рим.

30-сүрөт. Стромболи вулканы.

саналат. 20 провинциядан 5өөсү, анын ичинен Сардиния жана Сицилия өзүнчө статуска ээ.

Табигый шарты жана ресурстары. Италиянын рельефи негизинен тоолордон турат. Өлкөнүн түндүгүндө Альп тоолору жайгашкан. Апеннин жарым аралын түндүктөн түштүккө карай орточо бийиктиктеги Апеннин тоолору кесип өткөн (эң

бийик точки – Корно-Гранде чокусу, 2 914 м). Альп жана Апеннин тоолорунун ортосунда Падан түздүгү жайгашкан. Бул түздүктө батыштан чыгышка карай Италиядагы эң ири дарыя – По дарыясы агып өтөт.

Италия сейсмикалык жана вулкандык жактан активдүү аймактардын бири. ХХI кылымдын өзүндө 4 күчтүү жер титирөө болгон. Өлкөдө бир нече аракеттеги вулкан, (жанар тоо), анын ичинен, Этна (Европадагы эң бийик аракеттеги вулкан), Везувий жана Стромболи (30-сүрөт) бар.

Италиянын аймагында түрдүү пайдалуу казылмалар (нефть, табигый газ, көмүр, марганец, калий жана аш тузу) кендери бар, бирок көпчүлүк минералдык ресурстарды казып алуу көлөмү өлкөнүн экономикасынын керектөөлөрүн кандыра албайт.

Италияда Жер Ортолук деңиз тибиндеги субтропиктик климат үстөмдүк кылат. Жайы ысык, кышы жылуу, жаан-чачын көбүрөөк кыш айларына туура келет. Альп тоолору Италиянын аймагын суук аба массаларынын кирип келишинен сактайт, деңизден соккон шамалдын жолун тосуп, жамгырдын жаашын күчөйтөт.

Калкы. Италия Европадагы калкы эң көп болгон беш мамлекеттин бири. 2018-жыл маалыматтары боюнча, Италияда 60,6 млн. киши жашайт. Калктын табигый өсүүсү жылдык эсепте -0,2 % га барабар. Бирок тышкы миграция эсебинен Италиянын калкы өсүп барууда. Мигранттардын арасында румындар, албандар, Түндүк Африка мамлекеттеринен көчүп келген арабдардын саны көп.

Италияда шаар калкынын үлүшү 70 % тегерегинде. Өлкөдөгү эң ири шаар агломерациялары Милан, Рим, Турин жана Неаполь шаарларынын тегерегинде пайда болгон.

Мамлекеттик тили – итальян тили. Калкынын диний курамында католиктер саны боюнча Европада биринчи орунда турат.

Калкы Италияда бир тегиз жайгашпаган. Калктын эң жыш жайгашкан аймагы По дарыясы агып өтүүчү Падан түздүгү эсептелет. Ошондой эле, өлкөнүн түштүгүндөгү деңиз боюндагы аймактарда калк жыш жашайт. Тоолуу аймактарда жана Сардинияда калк сейрек жайгашкан.

Экономикасы. Италия Европадагы «Чоң жетилик» тобуна кирүүчү 4 мамлекеттин бири. Бирок Италиянын түрдүү бөлүктөрүнүн экономикалык өнүгүүсүндө чоң айырмачылыктар байкалат. Өлкөнүн эң ири жана өнүккөн экономикалык борборлору анын түндүгүндө жайгашкан (Милан жана Турин агломерациялары). Түштүк аймактары жакыр агрардык экономикасы менен ажыралып турат. Мындай кескин аймактар аралык социалдык-экономикалык айырмачылыктар Италиянын экономикалык географиялык өзгөчөлүктөрүнөн бири болуп саналат.

Италия өнөр жайынын алдыңкы тармактарынан машина куруу (айрыкча автомобиль куруу жана турмуштук техника өндүрүү), химия, жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары ажыралып турат. Өлкө жеңил автомобиль, мотоцикл, муздаткыч, велосипед, жүн кездемелери, кийим-кече, бут кийим, зайтун майы, быштак, вино, мөмө жана томат консервалары сыяктуу өнүмдөрдү экспорттоо боюнча дүйнөдөгү эң алдыңкы орундарды ээлейт.

Айыл чарбасы көбүрөөк субтропиктик дыйканчылыкка адистешкен. Италия Европа жана дүйнөлүк масштабда цитрус мөмөлөрү, жүзүм, помидор жана зайтун жетиштирүү боюнча өзүнчө ажыралып турат (31-сүрөт).

Улуттук экономикасынын эң кирешелүү тармактарынын бири – туризм, себеби Италияга жылына орто эсепте 50 млн. чет элдик саякатчылар келет. Туризмдин мындай кең масштабда өнүгүшүнө Италиянын табигый климаттык шарты, табияттын сулуулугу, маданий мурасынын байлыгы кызмат кылат. Италиянын Рим, Милан, Неаполь, Венеция, Флоренция,

31-сүрөт. Италиядагы зайтун плантациялары.

32-сүрөт. Римдеги Колизей.

Генуя, Парма, Пиза, Верона ж.б. шаарлары, «асман астындагы музейлер» сыпатында бүтүн дүйнөгө белгилүү. ЮНЕСКО тарабынан түзүлгөн Бүткүл дүйнөлүк маданий мурас объекттери тизмесине Италиядагы табигый жана тарыхый-маданий эстеликтер эң көп киргизилген.

1. Италияга чектеш мамлекеттердин арасында Ватикан жана Сан-Марино кандай географиялык өзгөчөлүктөрү менен ажыралып турат?
2. Италия калкынын жыштыгына таасир көрсөткөн аймактык айырмачылыктардын себептерин түшүндүргүлө.
3. Италиянын түндүк жана түштүк аймактары экономикалык өнүгүү жагынан кандай айырмаланат?

30-§. Россия Федерациясы

Чыгыш Европа, Түндүк Азия, Урал тоолору, Кума-Маныч ойдуңу, агроклиматтык ресурстар, табият зоналары, Байкал көлү, көп конфессиялуу өлкө.

**Аянты –17075 миң км².
Калкы (2018-ж.) –147,3
млн. Борбору – Москва.**

Россия Федерациясы аянты жагынан дүйнөнүн эң ири мамлекети болуп саналат. Ал Чыгыш Европа жана Түндүк Азияда жайгашкан. Россиянын Европа жана Азиядагы бөлүктөрүн Урал тоолору менен Каспий жана Азов деңиздери ортосундагы Кума-Маныч ойдуңу ажыратып турат.

Россия аймагы Түндүк Муз, Тынч жана Атлантика океандарынын бассейндерине тиешелүү болгон 12 деңиз суулары менен жуулат. Дүйнөдө 3 гана мамлекет океанга чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ – Россия, АКШ жана Канада.

Россия Федерациясы жалпы 16 мамлекет менен чектешет. Анын ичинен, Япония жана АКШ менен чек ара суу аркылуу гана өтөт. Чектеш мамлекеттердин жалпы саны боюнча Россия дүйнө мамлекеттеринин ичинде 1-орунда турат. Эң узун чек ара сызыктары Казакстан, Монголия жана Кытай менен өткөн.

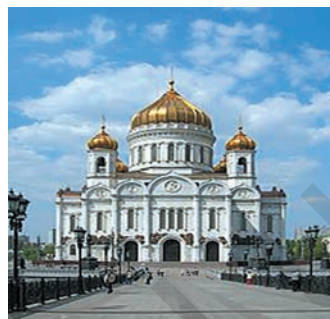
Россия аралаш тибиндеги республика болуп саналат, себеби өкмөттү президент жана парламент тарабынан биргеликте калыптандырылат. Конституцияга ылайык, Россия 85 түрдүү статустагы аймактар федера-

циясы болуп саналат. Россия Федерациясынын региондору ортосунда республика, область, автономиялуу округ, автономиялуу область федералдык маанидеги шаарлар бар. Балтика деңизи боюндагы Калининград областы Россиянын негизги аймагынан өзүнчө жайгашып, *экславдык* географиялык орунга ээ.

Табигый шарты жана ресурстары. Россия Федерациясынын аймагы түндүктөн түштүккө 4 000 км ден ашык, батыштан чыгышка карай 10 000 км аралыкка созулгандыгы үчүн өлкөнүн табигый шарты ар түрдүү. Россия аймагынын 70 %ы түздүктөрдөн турат. Эң чоң аянттарды Чыгыш Европа жана Батыш Сибирь түздүктөрү ээлейт. Бийик тоолор (Кавказ, Алтай, Саян, Сихотэ-Алин ж.б.) Россиянын чыгыш жана түштүк бөлүктөрүндө жайгашкан.

Россия минералдык ресурстарга эң бай мамлекеттердин бири. Россияда нефть, табигый газ, көмүр, уран, темир рудасы, алтын, алмаз ж.б. пайдалуу казылмалардын ири запастары бар. Россиянын экономикасы үчүн, айрыкча нефть жана табигый газдын ресурстары чоң мааниге ээ. Нефть жана газдын ири кендери Батыш Сибирде жайгашкан.

Россия негизинен мелүүн, субарктика жана арктика климаттык аймактарында жайгашкан. Кара деңиз боюндагы аймакта гана субтропиктик климатка ээ. Аймактын 70 %дан ашык бөлүгү агроклиматтык ресурстар менен жетиштүү даражада камсыздалбаган жана бул абал айыл чарбасына терс таасир көрсөтөт. Негизги табият зоналары – тундра, тайга, аралаш жана жазы жалбырактуу токойлор, токой-талаалар. Россия токой жана жер ресурстары менен эң жакшы камсыз болгон мамлекеттердин бири.

*Москвадагы Христос
Азат этүүчү чиркөөсү.*

*Грозныйдагы
«Чеченстан жүрөгү»
мечити.*

*Елистадагы будда
сыйынуучу жайы.*

33-сүрөт. Россия – көп
конфессиялуу өлкө.

Россия, айрыкча анын Азиядагы бөлүгү, суу жана гидроэнергетика ресурстарына абдан бай. Россиянын эң ири дарыялары – Енисей, Лена, Обь, Амур, Волга, Сибирде жайгашкан Байкал көлү Жер жүзүндөгү эң терең жана эң көп тузсуз суу жыйылган көл болуп саналат.

Калкы. Россия Федерациясы калкынын саны боюнча дүйнөдө 9-орунда турат. Россияда 1992–2012-жылдарда калкынын табигый азаюусу байкалган болсо, 2013-жылдан баштап өлкөдө минимал даражадагы табигый көбөйүү байкалууда. Бирок демографиялык абал Россияда туруктуу эмес. Калктын көбөйүүсүнө тышкы миграция сезилерлик даражада таасир көрсөтүүдө.

Россияда шаар калкынын үлүшү 75 %га жакын. Эң ири шаарлары – Москва (12 млн. кишиден ашык) жана Санкт-Петербург (5 млн. кишиден ашык). Жалпы 15 «миллионер» шаар бар.

Россия Федерациясы көп улуттуу мамлекет болуп саналат. Анын аймагында 100 дөн ашуун улут жана эл өкүлдөрү жашайт. Калкынын улуттук курамында 80 % бөлүгүн орустар түзөт. Башка улуттардын арасында татарлар, украиндер, башкырлар, чуваштар, чечендердин саны 1 млн. кишиден ашат.

Россия көп конфессиялуу мамлекет (33-сүрөт). Өлкөдөгү эң көп сандуу дин – православие христиандык дини. Орустардан тышкары ага украиндер, чуваштар, мордвалар, осетиндер ж.б. бир нече улут өкүлдөрү сыйынышат. Татарлар, башкырлар, Түндүк Кавказдагы көптөгөн элдер ислам динин тутушат. Буряттар, калмыктар жана тувалыктар буддизм динине сыйынышат.

Россияда калктын жыштыгынын орточо көрсөткүчү кыйда төмөн (1 км² ге 8 киши), калкынын аймактык жайгашуусу бир тегиз эмес. Буга, негизинен климаттык шарты чоң таасир көрсөткөн. Калкы көбүрөөк Россиянын батыш жана түштүк бөлүгүндө – шарттуу түрдө бөлүнгөн «Санкт-Петербург» – Сочи – Иркутск» үч бурчтугунда топтолгон.

1. Россия Федерациясынын географиялык ордунун оң жана терс жактарын аныктагыла.
2. Россияда кандай табият зоналары кеңири таркалган?
3. Россиядагы кайсы улуттардын өкүлдөрүнүн саны 1 млн. кишиден ашык?
4. Россиядагы кайсы улуттар православдык, ислам жана буддизм диндерине ишенишет?

31-§. Россия Федерациясынын чарбасы

Ички дүң өнүмү (ИДӨ), өнөр жай, отун-энергетика өнөр жайы, металлургия, машина куруу, дан чарбасы, темир жол транспорту, экономикалык райондор.

Россия Федерациясы ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнөдө 6-орунда турат (2017-ж). Мурдагы Союздук өлкөлөрдүн арасында Россия эң ири ИДӨ көлөмүнө ээ. Россиянын экономикасы индустриалдык характерге ээ.

Өнөр жайы. Россияда өнөр жайдын көптөгөн тармактары жакшы өнүгүп, экономикасынын таянычы отун-энергетика өнөр жайы болуп саналат. Россия нефть запастары боюнча дүйнөдө 3-орун, көмүр запастары боюнча 2-орун, табигый газ запастары боюнча 1-орунда турат. Бир нече жылдардан бери Россия нефть жана табигый газ казып алуу көлөмү боюнча дүйнөдөгү алдыңкы 3 мамлекеттердин катарынан орун алат. Отундун жалпы экспорту боюнча Россия дүйнөдөгү жетекчи мамлекет болуп саналат. Россия отун өнөр жайынын эң негизги району Батыш Сибирь эсептелет.

Электр энергиясын өндүрүү боюнча Россия дүйнөдө Кытай, АКШ жана Индиядан кийин төртүнчү орунда турат. Электр энергиясынын эң чоң бөлүгү жылуулук станцияларында иштеп чыгарылат (65 % дан ашык), ГЭСтердин үлүшү 16 %га, АЭСтердин салымы 18 %га барабар.

Кара металлургия да Россия өнөр жайынын таяныч тармактарынын бири. Россия дүйнөдө темир рудасын казып алуу боюнча 4-орун, болот эритүү боюнча 5-орун, болот экспорту боюнча 4-орунда турат (2019-ж). Жылына 70 млн. тоннадан ашуун болот эритилип, 30 млн. тоннага жакын бөлүгү экспорттолот. Россияда кара металл өндүрүү, негизинен үч ири темир рудасы запастары – Кузнецк, Магнитогорск жана Курск магнит аномалиясына таянат.

Россия жогорку даражада өнүккөн түстүү металлургия өнөр жайына да ээ. Анын негизги өнүмдөрү – алюминий, никель, жез, алтын, күмүш, цинк жана коргошун. Анын ичинен, алюминий жана никелди казып алуу боюнча дүйнөдө 2-орун, алардын экспорту боюнча 1-орунда турат (2016-ж.). Алтын казууда өлкө дүйнөдө 3-орунда турат. Түстүү металлургиянын эң ири ишканалары Чыгыш Сибирде иш-аракет көрсөтүүдө (34-сүрөт). Мында Енисей жана Ангара дарыяларында курулган ири ГЭСтердин мааниси чоң.

34-сүрөт. «Норильск никель» ишканасы.

Машина куруу өнөр жайы Россияда көп тармактуу курам жана кеңири географиясы менен өзгөчөлөнүп турат. Россиянын машина куруучулугу авиакосмостук техника, энергетика курулмалары, вагон, жеңил жана жүк автомобили, айыл чарба машиналары, түрдүү станокторду жасоого адистешкен. Өлкөнүн эң чоң автомобиль заводу – Тольяти шаарындагы «АвтоВАЗ» ишканасы.

Химия өнөр жайынын эң маанилүү өнүмү минералдык жер семирткичтер эсептелет. Бардык түрдөгү минералдык жер семирткичтерди өндүрүү боюнча Россия дүйнөдө Кытайдан кийинки 2-орунду ээлейт (2016-ж.)

Айыл чарбасы. Россия дүйнө өлкөлөрүнүн арасында эң чоң жер фондуна ээ, бирок айыл чарбасында пайдаланыла турган өнүмдүү жерлер болгону 10 %дан көбүрөөк бөлүгүн түзөт.

Россиянын түрдүү аймактары айыл чарбасынын адистешүүсү менен өз ара айырмаланышы көбүрөөк климаттык шартына байланыштуу.

Дыйканчылыктын эң маанилүү тармагы – дан чарбасы. Ал негизинен өлкөнүн түштүгү жана түштүк-батышын ээлеген талаа жана токой-талаа зоналарында жакшы өнүккөн. Дан эгиндеринин дүң түшүмү боюнча Россия дүйнөнүн алдыңкы 5 мамлекеттердин катарына кирет жана дан, өзгөчө буудайды экспорттоо боюнча дүйнөлүк масштабда ажыралып турат (35-сүрөт). Дан эгиндеринен тышкары Россияда кант кызылчасы, картошка, күн карама, зыгыр да маанилүү айыл чарба эгиндери болуп саналат.

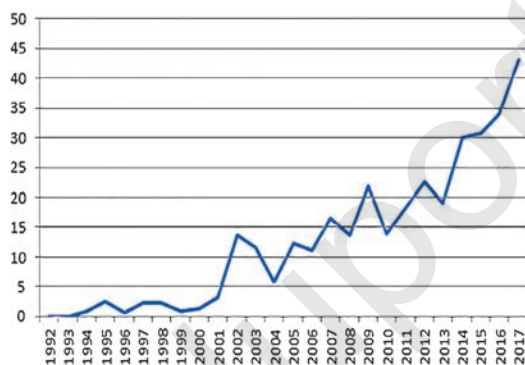
Мал чарбачылыгынын негизги тармактары – бодо мал чарбасы, чочко чарбасы, канаттуулар чарбасы эсептелет. Түндүк аймактарында бугу чарбасы өнүккөн. Балык уулоо Беринг, Охота, Япон, Баренц, Балтика жана Каспий деңиздеринде өнүккөн.

Транспорту. Транспорт жолдорунун тыгыздыгы өлкөнүн түрдүү бөлүктөрүндө кескин айырмаланат. Бул абал табигый климаттык шарт жана калктын жыштыгы менен байланыштуу. Темир жолдордун узундугу боюнча Россия АКШдан кийинки 2-орунду, электрлештирилген темир жолдорунун узундугу боюнча дүйнөдө 1-орунду ээлейт. Дүйнөдөгү

эң узун темир жол Москваны Владивосток менен туташтырган Транссибирь магистралы болуп саналат.

Өлкөнүн айрым аймактарында, айрыкча түндүк өлкөлөрүндө дарыя транспортунун мааниси жогору. Россиянын Европа бөлүгүндө Волга дарыясы дарыя транспорт тармактарынын өзөгү болуп кызмат кылат. Ал түрдүү куйма жана каналдар аркылуу Балтика, Ак жана Азов деңиздери менен байланышкан.

Россиянын 7 шаарында (Москва, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, Самара, Екатеринбург, Новосибирск жана Казань) метрополитен бар.

35-сүрөт. Россиянын дан экспортунун динамикасы (1992–2017-жж., млн. тонна).

Экономикалык райондору. Россия Федерациясы расмий 11 экономикалык районго бөлүнөт. Алардан эң ирилери Борбордук, Түндүк-батыш, Урал, Волга бою, Батыш Сибирь, Ыраакы Чыгыш райондору. Өлкөнүн экономикалык райондорунун ортосундагы айырмачылык, негизинен табигый шарты жана ресурстар, тарыхый өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу.

1. Россиянын өнөр жайы жана экономикасынын негизин кайсы тармак түзөт?
2. Россиядагы негизги айыл чарба эгиндеринин катарына эмнелер кирет?
3. Жазуусуз картада метрополитен бар болгон Россиянын шаарларын белгилегиле.
4. Россиянын экономикалык райондорунун ортосундагы айырмачылыктар кандай факторлор менен белгиленет?

6-ГЛАВА. АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ

32-§. Азия континентинин географиялык орду, чек аралары жана саясий картасы

Азия, континент, жаңы эгемендүү мамлекеттер, арал мамлекеттери, ички континенталь мамлекеттер, республика, монархия, федеративдик мамлекеттер.

36-сүрөт. Азиянын географиялык орду.

Дүйнөнүн эң ири континенти Азия деп аталышы, анын жайгашкан географиялык орду менен байланыштуу. Байыркы ассириялыктардын тилинде ал «Күндүн чыгышы», атап айтканда «чыгыш» деген маанини түшүндүрөт.

Азиянын аралдар менен биргеликтеги жалпы аянты 43,4 млн. км² (Россиянын Азиядагы бөлүгү менен). Калкы 4,5 млрд. кишиден көп, б.а. Азияда адамзаттын дээрлик 60% ы жашайт (2018-ж).

Азия экваторго салыштырмалуу негизинен Түндүк, башкы меридианга салыштырмалуу негизинен Чыгыш жарым шарда жайгашкан (36-сүрөт).

Азия кыргактары төрт океан суулары менен жуула турган жалгаз континент. Аны түндүктө (Россиянын аймагы) Түндүк Муз, түштүктө Инди, чыгышта Тынч океан, батышта Атлантика океаны бассейнине тиешелүү Орто жана Кара деңиздери ороп турат.

Азиянын саясий картасында, Россияны эсепке албаганда, 47 эгемендүү мамлекет бар. Бул мамлекеттердин көбү Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийинки доордо саясий эгемендүүлүккө жетишкен. Континенттин эң жаш мамлекеттеринин катарына 1991-жылда эгемендүүлүктү колго киргизген Өзбекстан, Казакстан, Түркмөнстан, Тажикстан, Кыргызстан, Азербайжан, Грузия, Армения жана 2002-жылы эгемендүү мамлекетке айланган Чыгыш Тимор кирет.

Азия мамлекеттери аймагынын аянты боюнча бири-биринен кыйла айырмаланат. Россия, Кытай, Индия жана Казакстан дүйнөнүн 10 эң ири мамлекеттеринин катарына кирет. Дагы 4 мамлекет – Сауд Арабиясы, Индонезия, Иран жана Монголиянын аянты 1 млн. км² ден чоң. Ошондой эле, аймагы 500 миң км² ден көп болгон Пакистан, Түркия, Афганстан, Мьянма, Йемен жана Таиланд да чоң мамлекеттер болуп саналат. Ошону менен бирге, Азияда аянты 1 миң км² ден кичине болгон 3 мамлекет – Бахрейн, Сингапур жана Мальдив Республикасы бар. Жалпысынан алганда Азияда Европага караганда аймагы чоң болгон мамлекеттер көп.

Азия мамлекеттеринин көпчүлүгүндө деңизге түздөн-түз чыгуу мүмкүнчүлүгү бар. Алардын айрымдары (мисалы, Түркия, Малайзия, Сингапур, Корея Республикасы) кемелердин каттоосу көп болгон деңиз жолдору жана булуңдар боюнда жайгашкан. Континент мамлекеттеринин 9 у аралдарда жайгашкан – Индонезия, Филиппин, Чыгыш Тимор, Сингапур, Япония, Шри-Ланка, Мальдив Республикасы, Кипр жана Бахрейн.

Ошону менен бирге Азияда 13 мамлекет кургактыктын ичинде жайгашкан. Алардан жетөөсү мурдагы Союздун курамынан ажыралып чыккан жаш эгемендүү мамлекеттер. Дүйнөнүн ички континенталдык мамлекеттеринен эң ири эки мамлекет (Казакстан жана Монголия) Азияда жайгашкан.

Континенттеги 47 мамлекеттен 34 республика, 13 монархиялык башкаруу формасына ээ. Азияда дүйнөнүн 5 абсолюттук монархияларынан 4 өөсү (Сауд Арабиясы, Оман, Катар, Бруней) жайгашкан.

Администрациялык-аймактык жагынан Азиядагы 7 мамлекет федеративдик түзүлүшкө ээ – Индия, Пакистан, Мьянма, Ирак, Малайзия, Непал жана Бириккен Араб Эмирликтери.

Азия мамлекеттери 5 субрегионго бөлүнөт. Булар: Борбордук, Түштүк-батыш, Түштүк, Түштүк-чыгыш жана Чыгыш Азия. Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан жана Тажикстан Республикалары Борбордук Азия субрегионун түзөт.

1. Азиянын саясий картасындагы эң жаш мамлекеттер кайсы?
2. Картадан Азиядагы кайсы арал мамлекеттери чоң, кайсылары кичине экендигин аныктагыла.
3. Атластагы дүйнөнүн саясий картасынын жардамында кургактык ичинде жайгашкан Азия мамлекеттерин аныктагыла.

33-§. Азия өлкөлөрүнүн табигый ресурстары жана калкы

Минерал, суу, агроклиматтык, токой ресурстары, сугат дыйканчылык, иштөө бериле турган жерлер, калктын жайгашуусу, табигый көбөйүү, урбанизация, түштүк европеоиддер, монголоиддер, дин.

Табигый шарты жана ресурстары. Азия мамлекеттеринин көпчүлүгү минералдык байлыктар менен жакшы камсыз болгон. Дүйнөлүк нефть запастарынын 70 % ы, газдын 80 % дан көбү, көмүрдүн 50 % дан көбү Азиянын салымына туура келет. Перс булуңу жана анын кыргактары, Каспий деңизи, Туран түздүгү, Түштүк-чыгыш Азиянын деңиз шельфтери нефть жана табигый газга бай. Кытай, Индия, Казакстандагы байыркы платформаларда ири таш көмүр, темир, марганец, хром жана түстүү металл кендери, Түштүк-чыгыш Азия өлкөлөрүндө дүйнөнүн эң ири калай кендери «калай белбоосу» жайгашкан.

Азияда башка түрдөгү табигый ресурстардын (суу, жер, агроклиматтык) аймактык таралышында чоң айырмачылыктар бар. Суу ресурстары менен жакшы камсыз болгон аймактар (мисал үчүн, Түштүк-чыгыш Азия мамлекеттери) менен бирге, кеңири кургакчыл чөлдөр да бар.

Чоң айырмачылыктар табигый нымдуулук, айдала турган жерлер сыяктуу ресурстардын бөлүштүрүлүшүндө да көзгө ташталат. Азиядагы көптөгөн мамлекеттерде жер ресурстары (алгач, эгин аянттары) жетишпейт, чоң-чоң тоо массивдери, кургакчыл чөлдөр кеңири таралгандыгы, калктын жыштыгы жогору болгондугу үчүн айдала турган аянттар чектелген. Азия аймагынын чоң бөлүгүндө күндүн табы, анын ысытуу мүмкүнчүлүктөрү өсүмдүктөрдүн вегетациялык мезгилинин улануусу, же жыл бою уланышына мүмкүндүк берет. Бирок табигый нымдуулук бир кылка эмес бөлүштүрүлгөн.

Бул абал байыртадан Азия өлкөлөрүндө бир тамчы суудан үнөмдүү пайдаланууга үндөгөн жана бул аймакты жасалма сугаруу дыйканчылыгынын бешигине айландырган. Тарыхый маалыматтар Борбордук Азия, Түштүк жана Түштүк-батыш Азияда сугат дыйканчылык маданияты 4–5 миң жылдар мурда калыптанганын далилдейт. Жер жүзүндөгү бардык сугат жерлердин 3/4 бөлүгү Азия өлкөлөрүнүн салымына туура келет. Сугат жерлердин чоңдугуна карай дүйнөдө Кытай биринчи, Индия экинчи орунда турат.

Калкы. Азия калкы эң көп болгон континент болуп эсептелет. Аймакта 4,5 млрд. кишиден көп, б.а. дүйнө калкынын дээрлик 60 %ы жашайт (2018-ж.).

Азияда, кала берсе дүйнө мамлекеттеринин арасында калкынын саны жагынан өзүнчө ажыралып туруучу мамлекеттер – Кытай жана Индия. Алардын калкы, 2018-жылдын маалыматтары боюнча 1 млрд. 394 млн. жана 1 млрд. 371 млн. киши болгон. Демек, Кытай жана Индияда Азия калкынын 61 % ы бүткүл адамзаттын 36 %ы жашайт.

Калкынын саны жагынан 2018-жыл абалы боюнча, Кытай жана Индиядан кийинки алдыңкы орундарды Индонезия, (265 млн.киши), Пакистан (201 млн. киши), Бангладеш (166 млн. киши), Япония (126 млн. киши), Филиппин (107 млн. киши), Вьетнам (95 млн. киши), Иран (82 млн. киши) жана Түркия (81 млн. киши) мамлекеттери ээлейт.

Азиянын калкы азыркы баскычта, жалпысынан алганда жылына 1–1,1% га көбөйүүдө. Бирок калктын көбөйүү темптери мамлекеттерде түрдүүчө. Япония, Түндүк жана Түштүк Корея, Кытай, Сингапур, Таиланд, Грузия, Армения, Кипрде калктын табигый өсүүсү кыйла төмөн (жылдык эсепте 0,5% дан ашпайт). Ошону менен бирге, Ирак, Йемен, Тажикстан, Афганстан, Чыгыш Тимор мамлекеттеринде табигый көбөйүү темптери өтө жогору (жылына 2,5–3%).

Азиянын жалпы урбанизация көрсөткүчү ХХI кылымдын алгачкы жылдарына чейин Африкага караганда төмөн болуп, 30 % га жетпеген. Бирок 2018-жылы бул көрсөткүч аймак боюнча 50 % га өстү. Мындай кескин өзгөрүш, көп жагынан Кытайда акыркы жылдарда шаардашуу жараянынын тездешүүсү менен байланыштуу. Соңку 15-20 жылда бул мамлекеттин урбанизация даражасы 2 эсеге ашып, дүйнө боюнча орточо көрсөткүчтөн ашты. Урбанизация даражасы, айрыкча, Сингапур, Япония, Корея Республикасы, Израиль сыяктуу өнөр жайлашкан мамлекеттер жана Түштүк-батыш Азиянын нефтини казып алуучу өлкөлөрүндө өтө жогору (85-100 %). Афганстан, Тажикстан, Шри-Ланка, Непал, Камбоджа, Мьянма, Түштүк Тимордо урбанизация көрсөткүчү 20–30 % аралыгында.

Азиянын калкы аймактык жактан тегиз жайгашпаган. Буга табигый шарт, айрыкча климат жана суу ресурстары факторлору чоң таасир көрсөткөн. Азиянын калкы эң жыш жайгашкан бөлүктөрү Улуу Кытай түздүгү, Инди-Ганг түздүгү, Индия жарым аралы, Япон жана Филип-

пин аралдары, Корея жарым аралынын түштүгү, Ява аралы эсептелет. Арабстан жарым аралы, Гоби жана Такламакон чөлдөрү, бийик тоолуу өлкөлөрдө калктын жыштыгы азыркы учурда өтө төмөн.

Азия бардык ири диндердин – буддизм, христиандык, ислам, индуизм, конфуцийлик, яхудийлик, синтоизмдин бешиги эсептелет жана бул континентте тарыхый диндердин өзүнө мүнөздүү географиясы калыптанган. Түштүк-батыш жана Борбордук Азияда, Пакистан, Бангладеш, Мальдив Республикасы, Түштүк Азия, Индонезия, Малайзия, Бруней сыяктуу Түштүк-чыгыш Азия мамлекеттеринде ислам дини негизги мааниге ээ. Индикытай жарым аралындагы мамлекеттер, Монголия, Шри-Ланка жана Бутанда буддисттер көпчүлүктү түзөт. Армения, Грузия, Кипр, Филиппин, Түштүк Тимордо христиан дининин ар түрдүү мазхабдары жетекчилик кылат. Жергиликтүү диндерден Индия жана Непалда индуизм, Кытайда – конфуцийлик жана даосизм, Японияда – синтоизм, Израилде – иудаизм кеңири таралган.

1. Көпчүлүк Азия өлкөлөрүндө жер ресурстарынын жетишсиздигинин себептерин түшүндүргүлө.
2. Эмне үчүн Азияда дыйканчылык сугаруу негизинде өнүгөт?
3. Калктын табигый көбөйүүсү өтө жогору жана кыйла төмөн даражада болгон Азия өлкөлөрүн мисалдарда келтиргиле?
4. Азиянын түрдүү аймак жана мамлекеттеринде кайсы диндер таркалган? Эмне үчүн Азия континенти дүйнө диндеринин тарыхында өзүнчө орун ээлейт?

34-§. Азия өлкөлөрүнүн экономикалык өнүгүүсү

Социалдык-экономикалык өнүгүү, ички дүң өнүм (ИДӨ), «Чоң жетилик» тобу, «көчүрүлгөн капитализм мамлекеттери», жаңы индустриалдык мамлекеттер, индустриалдык-агрардык мамлекеттер, агрардык-индустриалдык мамлекеттер, агрардык мамлекеттер.

Азия өлкөлөрү табигый шарты жана ресурстары, калкынын көбөйүүсү жана курамы жагынан, социалдык-экономикалык өнүккөндүгү жагынан бир-биринен айырмаланат. Алар экономикалык өнүккөндүгү жана чарбасынын адистешүүсү боюнча бир нече топко бөлүнөт.

1. Япония – «Чоң жетилик» тобуна кирүүчү жалгыз Азия мамлекети. Япония ИДӨ көлөмүнө карай дүйнөнүн төртүнчү мамлекети болуп саналат (2017-ж.). Экономикасы инновациялык технологияларга негиз-

делген өндүрүш тармактарына адистештирилген. Калкынын турмуш даражасы боюнча Япония дүйнөдө алдыңкы орунду ээлеген мамлекеттердин бири.

2. Израиль – «көчүрүлгөн капитализм» тибиндеги өнүккөн мамлекет. Калкынын жан башына ИДӨнүн көлөмү боюнча Азиядагы алдыңкы мамлекеттердин бири. Израилдин экономикасы, биринчи кезекте жогору технологияларга таянуучу машина куруунун түрдүү тармактарына адистештирилген.

3. Кытай жана Индия – табигый ресурстар, калкынын саны жана ИДӨнүн көлөмү боюнча чоң жөндөмгө ээ өнүгүп жаткан өлкөлөр. Алар акыркы 15-20 жылда экономикасы тез өнүгүп жаткан мамлекеттерге айланды. Азыркы учурда Кытай ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнөдө биринчи, Индия үчүнчү орунду ээлейт. Бирок калкынын жан башына эсептегенде экономикалык көрсөткүчтөрү, айрыкча, Индияда али да өнүккөн мамлекеттердин даражасынан бир кыйла төмөн. Социалдык өнүгүүдө да эки мамлекетке мүнөздүү актуалдуу проблемалар бар.

4. Азиянын жаңы индустриалдык мамлекеттери – Корея Республикасы, Сингапур, Малайзия, Таиланд. 1980-жылдардан кийин иш жүзүнө ашырылган экономикалык реформалар боюнча өнүгүүдө кескин жетишкендиктерге жетишти. Корея Республикасы жана Сингапур акыркы убакта көптөгөн эл аралык уюмдар тарабынан өнүккөн мамлекеттердин катарына киргизилүүдө. Жаңы индустриалдык мамлекеттердин экономикасы микроэлектроника, электротехника, автомобиль куруу, кеме куруу сыяктуу машина куруунун тармактарына адистешкен. Бул топтогу мамлекеттер жаңы өндүрүштүк жана маалымат-коммуникация технологияларын жаратуу жана экспорттоо боюнча да чоң жетишкендиктерге жетишкен.

5. Ири индустриалдык-агрардык мамлекеттер – Индонезия, Пакистан, Филиппин, Түркия, Иран. Бул мамлекеттердин аянты жана калкынын саны боюнча ири эсептелип, чоң табигый жана эмгек ресурсуна ээ. Бул мамлекеттердин экономикасы жеңил, тамак-аш, тоо-кен өнөр жайы, машина куруунун айрым тармактары жана көп тармактуу айыл чарбасына адистешкен. ИДӨнүн көлөмү боюнча алар дүйнөнүн алдыңкы 30 мамлекетинин катарына кирет, бирок калкынын жан башына туура келүүчү көрсөткүчтөрү төмөнүрөөк (айрыкча, Пакистан, Филиппин жана Индонезияда).

6. Нефтини экспорттоочу өлкөлөр – Перс булуңундагы араб мамлекеттери жана Бруней. Бул өлкөлөр азыркы учурда калктын жан башына ИДӨнүн даражасына карай Азияда гана эмес, бүтүн дүйнө масштабында алдыңкы орунда турат. Мунун негизги себеби, нефтини экспорттоо эсебинен түшө турган чоң дарамат жана калкынын саны салыштырмалуу аздыгы (Сауд Арабиясын эсепке албаганда). Акыркы жылдарда Перс булуңу араб мамлекеттеринде химия, металлургия сыяктуу өнөр жай тармактары, туризм, транзит соода, банк-финансы сектору да жакшы өнүгүп барууда.

7. Өтмө экономикасындагы мамлекеттер – Борбордук Азия жана Кавказ мамлекеттери, Монголия. Бул мамлекеттердин экономикасы индустриалдык-агрардык харктерге ээ болуп, негизинен сырьёну жеткирүүчү тармактарга (нефть-газ өнөр жайы, тоо-кен өнөр жайы, көп тармактуу айыл чарбасы) адистешкен. Нефть жана газды чоң көлөмдө экспорттоочу Какзастан, Түркмөнстан жана Азербайжандын экономикалык көрсөткүчтөрү топтогу башка мамлекеттерге караганда жогорураак.

8. Туризм жана тейлөө тармагына адистешкен мамлекеттер – Кипр, Ливан, Мальдив Республикасы. Бул аймактык жактан кичине, бай рекреациялык ресурстарга ээ мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүгүшү азыркы шартта туризм жана кызмат көрсөтүү тармагы, айрыкча, банк-финансы сектору менен байланыштуу.

9. Жай өнүгүп жаткан агрардык-индустриалдык мамлекеттер – Вьетнам, Камбоджа, Бангладеш, Шри-Ланка, Ирак, КЭДР жана башка өлкөлөр болуп, негизинен айыл чарба, тоо-кен, жеңил же тамак-аш өнөр жайына адистешкен.

10. Экономикасы эң жакыр агрардык мамлекеттер – Афганстан, Непал, Йемен, Мьянма, Чыгыш Тимор, Лаос, Бутан. Аларда өнөр жай жетиштүү өнүкпөгөн, ошондой эле айыл чарбасында эмгектин өнүмдүүлүгү төмөн.

1. Япониянын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн кандай өзүнө мүнөздүү жактары бар?

2. Азия өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык өнүккөндүгү жагынан мүнөздөмөсүндө Кытай жана Индия өзүнчө топ катары ажыратылышынын себебин түшүндүргүлө.

3. Өзбекстан Азия мамлекеттеринин кандай экономикалык тобуна тийиштүү? Ушул мамлекеттер тобунун курамы жана социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгүлө.

4. Азиянын кайсы мамлекеттери эң жакыр агрардык типтеги экономикага ээ?

35-§. Казакстан Республикасы

Экономикалык географиялык орун, кескин континенталдуу кургакчыл климат, минералдык ресурстар, улуттук курам, көп тармактуу өнөр жай, кайрак жана сугат дыйканчылык, данчылык.

Казакстан – Орто Азияда аймактык жактан эң ири мамлекет болуп, дүйнө өлкөлөрүнүн ичинде аянты боюнча 9-орунду ээлейт. Ал беш мамлекет – Россия, Кытай, Өзбекстан, Казакстан жана Түркмөнстан менен чектешет. Казакстандын Россия менен мамлекеттик чек арасы (7 548 км) узундугу боюнча дүйнөдө АКШ жана Канада ортосундагы чек арадан кийинки 2-орунда турат. Өлкө түштүк-батышта Каспий деңизи менен чектешет.

Аянты – 2724,9 миң км². Калкы (2018-ж.) – 18,4 млн. Борбору – Нур-Султан.

Казакстан экономикалык географиялык ордунун негизги өзгөчөлүктөрү Азия жана Европа мамлекеттерин туташтыруучу темир жол жана автомобиль магистралдарынын өткөндүгү, Каспий деңизине туташтыгы, Россия жана Кытайдай ири мамлекеттерге чек аралаш экендиги менен белгиленет.

Башкаруу формасы – президенттик республика. Администрациялык-аймактык жактан унитардык мамлекет болуп, 14 облус жана 3 республикалык маанидеги шаардан (Нур-Султан, Алматы, Чымкент) турат.

Табигый шарты жана ресурстары. Казакстан рельефинде түздүктөр көп, тоо тизмелери республиканын түштүк-чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Борбордук аймактарынын рельефи болсо күчтүү майдаланган бөксө тоолордон турат. Казакстан – дүйнөдөгү пайдалуу казылмаларга эң бай мамлекеттердин бири, отун, рудалуу жана рудалуу эмес ресурстардын чоң запастарына ээ. Нефть жана табигый газдын ири кендери Каспий деңизине жакын аймактарда, таш көмүрдүн негизги запастары (Караганда, Экибастуз бассейндери) борбордук бөлүгүндө жайгашкан. Казакстандын борбордук жана чыгыш аймактары темир, марганец, хром, уран, жез, вольфрам, цинк, коргошун жана башка металлдардын чоң запасына ээ. Рудалуу эмес минералдык байлыктардан фосфорит жана күкүрт өзүнчө көңүлгө ылайык.

37-сүрөт. Казакстан Республикасынын борбору – Нур-Султан шаары.

Казакстандын климаты мелүүн кескин континенталдуу жана кургакчыл, кышында түндүк аймагында – 50 °C дан да төмөн болот.

Климаттын кургакчылдыгынан Казакстандын чексиз түздүк-талаа, жарым чөл жана чөл табият зоналары калыптанган.

Жаан-чачындын аздыгы, аймактын көпчүлүк бөлүгүн чөлдөр ээлегендиги өлкөнүн чоң бөлүгүндө суу ресурстарынын жетишсиздигин келтирип чыгарган. Негизги дарыялары эсептелген Иртиш, Иле, Сырдарыя, Урал республиканын чеке бөлүктөрүнөн агып өтөт, тоюнуу булактары болсо коңшу өлкөлөрдүн аймагында жайгашкан.

Негизги дарыялары эсептелген Иртиш, Иле, Сырдарыя, Урал республиканын чеке бөлүктөрүнөн агып өтөт, тоюнуу булактары болсо коңшу өлкөлөрдүн аймагында жайгашкан.

Калкы. Казакстан калкы 18,4 млн. кишиге тең (2018-ж.). Калктын табигый көбөйүүсү Борбордук Азиядагы башка мамлекеттерге караганда төмөн болуп, жылына орточо 1,5 % дан ашат.

Урбанизация даражасы 57 % га барабар (2018-ж.). Азыркы учурда 3 «миллионер» шаар бар. Алматы (өлкөнүн эң ири шаары), Нур-Султан (37-сүрөт) жана Чымкент.

Казакстан калкынын жыштыгынын орточо көрсөткүчү өтө төмөн, 7 км² киши тегерегинде. Калкы республиканын түштүгүндө сугат дыйканчылыгы өнүккөн дарыя өрөөндөрү жана тоо этегиндеги түздүктөрдө, өлкөнүн түндүгүндөгү өнөр жай региондорунда жыш жайгашкан.

Калктын улуттук курамы кыйла татаал. Калкынын 67,5 % ын түзгөн казактардан тышкары, өлкөдө орустар (20 %), өзбектер (3 %), украиндер (1,5 %), уйгурлар (1,5 %) жана башка улуттардын өкүлдөрү бар (2018-ж.). Орус жана украиндер түндүк жана чыгыш аймактарда кеңири таралган, өзбектер түштүктөгү Түркстан областында жашашат.

Экономикасы. Казакстан Борбордук Азиядагы 5 мамлекеттин ичинде экономикалык деңгээли жагынан жетекчи болуп эсептелет, айрыкча өнөр жай тармагындагы көрсөткүчтөрү жогору. Өнөр жайдын негизги тармактары катарына нефть-газ, көмүр, кара жана түстүү металлургия, химия жана машина куруучулук кирет (38-сүрөт). Казакстан нефть казуу көлөмү боюнча дүйнөнүн алдыңкы 20 мамлекеттеринин катарына, көмүр, жез, цинкти казып алууда биринчи ондукка кирет. Казакстан 2009-жылдан бери уран казып алуу боюнча дүйнөдө биринчи орунду ээ-

леп келүүдө жана ал дүйнө боюнча жалпы казып алына турган урандын 40 %га жакын бөлүгүн ЖЭСтерде өндүрүлөт.

Дыйкан чарбасынын башкы тармагы – дан чарбасы. Ал, айрыкча түндүк облустардагы кайрак жерлерде жакшы өнүккөн. Түштүк облустарда дыйкан чарбасы сугаруунун жардамында өнүктүрүлүп, бул жерде анын негизги тармактары жашылча-жемиш, бакчылык, шалычылык болуп саналат. Мал чарбасынын жетекчи тармактары; кой чарбасы, бодо мал чарбасы, жылкы жана төө чарбасы.

38-сүрөт. Балхаш шаарындагы тоо-металлургия комбинаты.

1. Казакстандын экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуу жактары эмнелерден турат?
2. Казакстандын өнөр жайы жана айыл чарбасынын адистешүүсүнө өлкөнүн табигый шарты жана ресурстары кандай таасир көрсөтөт?
3. Республикада калктын улуттук курамынын өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп бергиле.
4. Эмне себептен Казакстандын борбордук аймактарында калктын жыштыгы өтө төмөн?

36-§. Кыргызстан Республикасы

Тянь-Шань тоолору, тоо аралыгындагы өрөөндөр, тоо-кен өнөр жайы, Кумтөр кени, гидроэнергетика, тоо-жайлоо чарбачылыгы, туризм, Ысык-Көл.

Кыргызстан Евразия материгинин орто бөлүгүндө, негизинен Тянь-Шань тоолуу өлкөсүнүн аймагында жайгашып, Дүйнөлүк океанга чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Ал түндүктө Казакстан, батышта Өзбекстан, түштүктө Тажикстан, чыгышта Кытай менен чектешет.

Өлкөнүн экономикалык географиялык орду кыйла ыңгайсыз болуп эсептелет, анткени эл аралык мааниге ээ транспорт ма-

**Аянты –199,9 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 6,2
млн. Борбору – Бишкек.**

гистралдары анын аймагынан дээрлик өтпөйт. Бул абал Кыргызстандын татаал рельеф шарты менен байланыштуу.

Кыргызстан – парламенттик республика. Администрациялык-аймактык түзүлүшү 7 облус жана 2 республикалык маанидеги шаардан (Бишкек жана Ош) турат. Борбору – Бишкек шаары, өлкөнүн түндүгүндө, Чүй дарыясы өрөөнүндө жайгашкан.

Табигый шарты жана ресурстары.

Кыргызстан табиятынын негизги өзгөчөлүктөрү анын тоолуу экендигинде. Өлкө аймагынын дээрлик 90 % ын тоо тизмелери ээлейт (39-сүрөт). Кыргызстандын Кытай менен чек арасында Тянь-Шань тоолорунун эң бийик жери – Жеңиш чокусу (7439 м) жайгашкан (40-сүрөт).

Кыргызстандын негизги жер асты байлыктары алтын, сурьма, сымап, вольфрам, уран, калайдан турат. Отун ресурстары, негизинен өлкөнүн түштүктөгү көмүр кендери менен чектелген. Жалпысынан алганда, Кыргызстан отун запастары менен төмөн даражада камсыз болуп, тийиштүү керектөөлөрүн импорттун эсебинен кандырат.

Тянь-Шань тоолорундагы ири мөңгүлөрдүн эсебинен Кыргызстан дарыя жана көлдөргө бай болуп, суу-энергетика ресурстары менен жакшы камсыз болгон. Эң чоң дарыялары Нарын, Чүй жана Талас, эң чоң көлү – Ысык-Көл (41-сүрөт).

Калкы. Кыргызстандын калкы тоолуу рельеф шартында өтө бир кылча жайгашпаган, көпчүлүк бөлүгү тоо аралыгындагы өрөөндөрдө жашайт. Фергана жана Чүй өрөөндөрүндө калк жыш жайгашкан. Бул аймактардагы дыйканчылык үчүн ыңгайлуу табигый шарты менен байланыштуу.

40-сүрөт. Жеңиш чокусу (7439м).

39-сүрөт. Кыргызстан Республикасы аймагынын космостон алынган фотосүрөтү.

Калкынын 30 %дан көбүрөөк бөлүгү шаарларда жашашат, калган бөлүгү айыл калкына туура келет. Өлкөнүн эң ири шаары – Бишкектин калкы 2017-жылда 1 млн. кишиден ашып кетти.

Экинчи ири шаары болуп эсептелген Ошто 260 миң кишиден көбүрөөк калк жашайт (2018-ж).

Калкынын улуттук курамында кыргыздардын үлүшү 75% тегерегинде болсо, 15% га

41-сүрөт. Ысык-Көл.

жакын бөлүгүн өзбектер түзөт. Өзбектер негизинен Кыргызстандын республикабызга коңшу түштүк аймактарында жашайт. Ошондой эле, орустар, дунгандар, уйгурлар жана тажиктер да калктын этникалык курамында маанилүү орунга ээ.

Экономикасы. Кыргызстандын экономикасында айыл чарбасы өнөр жайга караганда көбүрөөк мааниге ээ болгондугу үчүн, республика агрардык-индустриалдык мамлекет болуп саналат.

Өнөр жайы азыркы учурда, негизинен тоо-кен тармагына адистешкен. Эң маанилүү өнөр жай өнүмү – алтын, ал өлкөнүн экспортунун эң чоң бөлүгүн түзөт. Кыргызстан мурдагы Союздук мамлекеттердин арасында алтын казып алуу көлөмү боюнча Россия жана Өзбекстандан кийинки 3-орунда турат. Алтын негизинен Борбордук Тянь-Шандын бийик тоолорунда жайгашкан Кумтөр кенинен казып алынат. Ал дүйнөдөгү 10 эң ири алтын кендеринин бири болуп саналат.

Өнөр жайдын башка тармактарынан жеңил, тамак-аш, машина куруу жана көмүр өнөр жайлары чоң мааниге ээ. Кыргызстандын электр энергетикасы негизинен ГЭСтерге таянат. Эң чоң ГЭСтер Нарын дарыясында курулган.

Негизги айыл чарба эгиндерине: буудай, пахта, картошка, жашылча-жемиш, күн карама, тамеки кирет. Дыйканчылык өрөөндөрдө өнүккөн. Кыргызстан тоолору мол түшүмдүү жайлоолорго бай болгондуктан (42-сүрөт) республикада чарбачылыктын кой чарбасы, эчки, бодо мал, жылкы чарбасы сыяктуу тармактары жакшы өнүккөн.

Өлкөнүн экономикасында туризм да маанилүү мааниге ээ. Жылына республикага 3 миллиондон ашуун чет элдик саякатчылар келишет. Алардын негизги бөлүгү Ысык-Көлдө эс алуу үчүн келишет.

1. Кыргызстандын экономикалык географиялык ордуна баа бергиле.
2. Кыргызстан жана Казакстандын табигый шарты жана ресурстарын салыштырып, географиялык айырмачылыктары экономиканын өнүгүүсү жана адистешүүсүнө кандай таасир көрсөтүшүн түшүндүргүлө.

42-сүрөт. Кыргызстандын тоо жайлоолору.

3. Кыргызстандын кайсы аймактарында өзбектер кенири таралган?
4. Кыргызстандагы эң маанилүү өнөр жай жана туристтик объекттерди аныктагыла.

37-§. Түркмөнстан Республикасы

Каспий деңизи, Каракум чөлү, Копетдаг, отун ресурстары, Каракум каналы, ахалтеке аттары, «Аваза» туристтик зонасы.

**Аянты – 491,2 миң км².
Калкы (2018-ж.) –
5,9 млн. Борбору –
Ашхабад.**

Түркмөнстан Борбордук Азиянын түштүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан. Түндүгүндө Казакстан, түндүк-чыгышта Өзбекстан, түштүк-чыгышта Афганстан, түштүктө Иран менен чектешет. Түркмөнстан батышта Каспий деңизине туташкан.

Түркмөнстандын экономикалык географиялык орду ыңгайлуу, себеби анын аймагынан Борбордук жана Түштүк-чыгыш Азия мамлекеттерин туташтыруучу темир жол жана автомобиль магистралдары өткөн. Өлкө Каспий деңизи аркылуу Россия жана Кавказ мамлекеттери менен байланышкан.

Түркмөнстан – президенттик республика. Администрациялык-аймактык жактан 5 облус жана 1 республикалык маанидеги шаарлардан турат. Борбору – Ашхабад шаары Копетдаг тоо тизмегинин этегинде жайгашкан (43-сүрөт).

Табигый шарты жана ресурстары. Түркмөнстандын аймагын түздүктөр ээлейт жана анын 80 %дан ашыгы Каракум чөлдөрүнө туура келет. Тоолор түштүк жана чыгыш чек ара бою аймактарында гана жайгашкан. Эң бийик точкасы – Өзбекстан менен чектешкен Кохитаң тоо тизмесинде жайгашкан. Улуу Түркмөнбашы (Өзбекстанда Айрибобо деп аталат) чокусу (3 197 м). Түштүк тоо жана тоо алды аймактары сейсмикалык активдүүлүгү менен ажыралып турат. Ашхабадда 1948-жылы 9-октябрь күнү болуп өткөн жер титирөө аймактагы XX кылымда эң кайгылуу жер титирөөлөрдүн бири болуп саналат.

Түркмөнстандын эң маанилүү минералдык байлыктары – табигый газ, нефть жана түрдүү химиялык туздар. Айрыкча табигый газдын запастары Түркмөнстан үчүн өтө чоң экономикалык мааниге ээ. Республика газ запастары боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн ортосунда 4-орунда

турат. Каспий деңизинин боюнда нефть жана газ кендеринен тышкары ири туз кендери бар.

Түркмөнстанда чөлдүү түздүктөр чоң аянтты ээлегендиктен, өлкө суу ресурстарына бай эмес. Республиканын эң ири суу булагы болуп Амударыя саналат. Амударыядан тоюна турган Каракум каналы (Каракумдарыя) дүйнөдөгү эң узун сугаруу каналы.

43-сүрөт. Ашхабад шаары..

Калкы. Түркмөнстан Борбордук Азияда калкынын саны жагынан акыркы орунда турат. Калкынын саны жана анын аймактык жайгашуусу өлкөнүн табигый географиялык өзгөчөлүктөрү менен белгиленет. Калкы негизинен Амударыя, Мургаб жана Тажан дарыяларынын өрөөндөрүндө, Копетдаг этегиндеги түздүктө жана Каспий деңизинин жээгинде жайгашкан.

Түркмөнстандын калкынын жарымы шаарларда жашайт. Ашхабад шаарынын калкы 900 миң кишиден ашат. Борбордон тышкары, Түркмөнабад, Ташауз, Мары, Түркмөнбашы шаарлары республиканын эң чоң шаарлары болуп саналат.

Калкынын улуттук курамында түркмөндөрдүн үлүшү 85 % дан жогору болуп, калктын 10 % га жакын бөлүгүн өзбектер түзөт. Өзбектер, негизинен Ташауз жана Лебап облустарында жашайт.

Экономикасы. Түркмөнстан Республикасы экономикасынын негизин көп тармактуу отун-энергетика жана химия өнөр жайы түзөт. Түркмөнстан табигый газды казып алуу жана экспорттоо боюнча дүйнөнүн алдыңкы 10 өлкөлөрүнүн катарына кирет. Нефть жана нефтини кайра иштөө өнөр жайы да Түркмөнстанда жакшы өнүккөн. Республикада электр энергиясы ЖЭСтерде гана өндүрүлөт.

Түркмөнстандын химия өнөр жайы минералдык жер семирткичтер, күкүрт, йод ж.б. өнүмдөрдү чоң көлөмдө өндүрөт. Ошондой эле, Түркмөнстанда токуучулук, тигүүчүлүк, килем токуу өнөр жайы да кыйла жакшы өнүгүп, өлкөнүн эл аралык адистешүүсүндө чоң мааниге ээ.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, каракөлчүлүк (негизинен, сапаттуу ичке булалуу сорттор жетиштирилет), жүзүмчүлүк, каракөлчүлүк, жылкычылык эсептелет. Ахалтеке асыл ту-

44-сүрөт. Ахалтеке аты.

45-сүрөт. Каспий боюндагы «Абаза» туристтик зонасы.

кумдуу (породалуу), аттары бүтүн дүйнөгө атактуу болуп, түркмөндөрдүн сыймыгы болот (44-сүрөт). А түгүл мамлекеттик гербинде да ахалтеке аты сүрөттөлгөн. Каспий деңизинде балыкчылык жакшы өнүккөн.

Түркмөнстанда туризмди өнүктүрүүгө чоң көңүл бөлүнүүдө. Анын ичинен, соңку жылдарда Каспий деңизинин жээгинде «Абаза» ири туристтик зонасы жаратылды (45-сүрөт).

1. Түркмөнстандын экономикалык географиялык орду жана чарбачылыгына Каспий деңизи кандай таасир көрсөтөт?
2. Эмне себептен Түркмөнстан Борбордук Азиядагы мамлекеттердин арасында аянты жагынан экинчи орунду ээлеп туруп, калкынын саны боюнча алкакта акыркы орунда турат? Калкынын негизги бөлүгү кайсы аймактарда топтолгон?
3. Түркмөнстан өнөр жайынын адистешүүсүн кайсы тармактар белгилейт?
4. Түркмөнстан жана Кыргызстандын географиялык орду, табигый шарты жана ресурстарын салыштыргыла.

38-§. Тажикстан Республикасы

Памир тоолору, суу жана гидроэнергетика ресурстары, Сарез көлү, тоо аралыгындагы өрөөндөр, жер ресурстары, түстүү металлургия.

Тажикстан Республикасы Борбордук Азиянын түштүк-чыгышында, Гиссар-Алай жана Памир тоолорунун аймагында жайгашкан. Түндүктө Кыргызстан, түндүк-батыш жана батышта Өзбекстан, түштүктө Афганстан, чыгышта Кытай менен чектешет.

Экономикалык-географиялык орду Дүйнөлүк океанга чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, би-

йик тоолор шартында кургактык транспортун өнүктүрүүнүн татаалдыгынан ыңгыйсыз болуп эсептелет.

Башкаруу формасы жагынан Тажикстан президенттик республика болуп эсептелет. Администрациялык-аймактык түзүлүшү бир кыйла татаал болуп, 2 облус, 1 автономиялуу облус (Тоолуу Бадахшан), республикага бой сунуучу 1 шаар (Душанбе) жана 13 райондон турат. Борбору – Душанбе шаары өлкөнүн түштүк-батышындагы Гиссар өрөөнүндө жайгашкан.

46-сүрөт. Тажикстандагы Памир тоолору.

Табигый шарты жана ресурстары. Тажикстан коңшу Кыргызстандай тоолуу өлкө. Аймагынын 90 %дан чоң бөлүгүн бийик тоо тизмелери ээлейт. Тажикстандын чыгыш бөлүгүн орточо бийиктиги 4 000 метрден жогору болгон Памир тоолору ээлейт (46-сүрөт). Республиканын эң бийик точкасы – Исмаил Самани чокусу (7 495 м.). Тажикстан сейсмикалык жактан активдүү аймакта жайгашкандыктан, республикада күчтүү жер титирөөлөр болуп турат.

Тажикстан жергеси (топурагы) түрдүү металл запастарына бай. Өзгөчө алтын, күмүш, полиметалл рудаларынын ири кендери бар. Бирок Тажикстан отун-энергетика ресурстарына бай эмес.

Тажикстан дүйнөнүн суу жана гидроэнергетика ресурстары менен эң жакшы камсыз болгон мамлекеттердин бири болуп саналат. Өлкөнүн аймагынан Панж, Вахш, Амударья, Сырдарья, Зарафшан сыяктуу Борбордук Азиянын эң суусу мол дарыялары агып өтөт. Каракөл, Сарез, Искандаркөл – республиканын эң чоң көлдөрү. Бул көлдөрдөн, айрыкча Памир тоосунда жайгашкан 1911-жылдагы күчтүү жер титирөөнүн натыйжасында Мургоб дарыясы өзөнүндө пайда болгон ири туюк көл – Сарез көлү дүйнөгө белгилүү (48-сүрөт).

Калкы. Тажикстан калкынын саны 9,1 млн. кишиге барабар (2018-ж.). Тажикстан Борбордук Азия мамлекеттеринин арасында калкынын табигый өсүүсүнүн жогорку темптери менен ажыралып турат. Ошондой эле, Тажикстан аймактагы шаар калкынын үлүшү эң төмөн болгон мамлекет болуп саналат (27%, 2018-ж.). Борбордун калкы 800 миң кишиден ашык. Чоң шаарлар категориясына Хоженд, Бохтар (мурдагы Коргонтөбө) жана Кулоб шаарларын кошууга болот.

Тоолуу рельеф шартындагы дыйканчылык үчүн ыңгайлуу жерлердин жетишпестиги калктын негизги бөлүгү тоо аралыгындагы ойдундарда жайгашуусуна алып келди. Калкынын жогору жыштыгы менен өлкөнүн түндүгүндөгү Фергана өрөөнү, түштүк-батышта жайгашкан Гиссар жана Вахш өрөөндөрү өзүнчө ажыралып турат. Памир тоолорунда калкы дарыя өрөөндөрү тоо жан боорлорундагы майда кыштактарда чачыранды түрдө жайгашкан.

Калкынын 85 %га жакын бөлүгүн тажиктер түзөт. Калкынын улуттук курамында экинчи орунда жалпы саны 1 млн. кишиден көп өзбектер турат. Алар негизинен Өзбекстан менен чектеш болгон аймактарда жашайт. Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунда тажиктер менен бирге аларга боордош болгон бир топ жергиликтүү элеттердин (вахандар, рушандар, иш-кашимдер, ёзгуламдар жана башкалар) өкүлдөрү жана кыргыздар жашайт.

Экономикасы. Тажикстанга Борбордук Азия мамлекеттеринин арасында социалдык-экономикалык өнүгүүнүн салыштырмалуу төмөнүрөөк көрсөткүчтөрү мүнөздүү болуп, экономикасы агрардык-индустриалдык багытка ээ.

Тажикстандын өнөр жайынын жетекчи тармактарына түстүү металлургия, тоо-кен, химия, курулуш материалдары, жеңил өнөр жайы кирет. Тажикстандын эң чоң өнөр жай ишканасы – Турсунзада шаарындагы Тажикстан алюминий заводу (47-сүрөт). Бул ишкана Россиядан келтириле турган сырьё негизинде ири ГЭСтер өндүрүүчү электр энергиясынан пайдаланып, иш-аракет көрсөтөт. Тажикстан алюминий экспорту боюнча алдыңкы орунда турат. Электр энергетикасы ГЭСтерге таянат. ГЭСтер ортосунда Вахш дарыясындагы Нурек ГЭСи өзүнчө экономикалык мааниге ээ (47-сүрөт). Жеңил өнөр жай тармактары ортосунда токуучулук өнөр жайы өзгөчө орунда турат.

47-сүрөт. Тажикстандын маанилүү экономикалык объекттери – Вахш дарыясындагы Нурек ГЭСи (солдо) жана Турсунзада шаарындагы Тажикстан алюминий заводу (оңдо).

Тажикстанда дыйканчылыктын негизги тармактары данчылык, пахтачылык, буудайчылык жана жүзүмчүлүк болуп саналат. Пахта жана түрдүү мөмөлөр республиканын маанилүү экспорттоочу өнүмдөрү эсептелет. Сугат дыйканчылыгы тоо аралыгындагы өрөөндөрдө жакшы өнүккөн, бирок аймактын көпчүлүк бөлүгүн тоолор ээлегендиги жана калктын жыштыгынын жогорулугу айдала турган жерлердин жетишсиздигин келтирип чыгарууда. Тоо-жайлоо чарбачылыгы бодо мал жана кой чарбасына адистешкен. Айыл чарба тармактарынын катарында жибекчилик да чоң мааниге ээ.

48-сүрөт. Сarez көлү.

- 1.Тажикстандын экономикалык географиялык ордунун өзгөчөлүктөрү менен Борбордук Азиядагы кайсы мамлекеттерге окшойт? Мунун себептерин түшүндүргүлө.
2. Тажикстандын энергетикасы кайсы табигый ресурстарга таянат?
3. Тажикстанда калкынын аймактык жайгашуусуна кандай факторлор чоң таасир көрсөткөн? Өлкөдө жер ресурстары жетишсиздик проблемасынын себептери эмнелерден турат?
4. Алюминий рудалары казып алынбай турган Тажикстанда ири алюминий завод курулгандыгынын негизги экономикалык географиялык факторлорун түшүндүргүлө.

39-§. Практикалык иш

(Борбордук Азия мамлекеттерине салыштырмалуу географиялык мүнөздөмө)

1. Окуу китеби жана атластагы Борбордук Азия мамлекеттери тууралуу маалыматтардан пайдаланып, дептеринерге төмөндөгү жадыбалды толтургула:

Борбордук Азия мамлекеттерине салыштырмалуу географиялык мүнөздөмө

Мамлекеттердин негизги өзгөчөлүктөрү	Казакстан	Кыргызстан	Түркмөнстан	Тажикстан
Географиялык орду: ыңгайлуу жана ыңгайсыздыгы				

Аянты (миң км ²)				
Калкы (млн. киши)				
Калкынын жыштыгы (км ² киши)				
Калктын жайгашуусунун өзгөчөлүктөрү				
Рельеф				
Негизги пайдалуу казылмалары				
Суу ресурстары менен камсыздалгандык даражасы жана негизги булактары				
Электр станцияларынын негизги түрү				
Айыл чарбасынын негизги тармактары				
Өнөр жайдын негизги тармактары				

2. Кыргызстан менен Тажикстандын географиялык шартынын жалпы өзгөчөлүктөрүн аныктагыла жана аларды түшүндүргүлө.
3. Казакстан менен Түркмөнстандын окшош жактарын аныктагыла жана түшүндүргүлө.
4. Борбордук Азия мамлекеттеринин табигый жана чарбалык шарты бир-биринен кыйла айырмалануучу жагын кандай 2 топко ажыратуу мүмкүн? Пикириңерди негиздегиле.
5. Борбордук Азия мамлекеттеринин географиялык шартынын өз ара толтуруучу жактарын бөлүп көрсөткүлө.

40-§. Түркия Республикасы

Кичи Азия, Чыгыш Фракия, тоолуу рельеф, субтропиктик климат, индустриалдык-агрардык экономика, эл аралык туризм.

**Аянты – 780,6 миң км².
Калкы (2018-ж.) –
81,3 млн. Борбору –
Анкара.**

Түркия Республикасынын эң чоң өзүнө мүнөздүү жактарынын бири – анын географиялык орду менен байланыштуу. Түркия аймагынын 97 %ы Түштүк-батыш Азияда, 3 % бөлүгү Чыгыш Европада жайгашкан. Азиядагы аймагы Кичи Азия жарым аралына туура келет. Европа бөлүгү болсо Балкан жарым аралында жайгашып, Чыгыш Фракия деп аталат. Түркия Республикасынын эки континентте жайгашкан бөлүктөрүн Кара жана Жер Ортолук деңиздерин өз ара байланыштырган

Мармар деңизи, Босфор жана Дарданелл кысыктары ажыратып турат. Түркиянын кыргактары түндүктөн Кара деңиз, батыштан Эгей деңизи, түштүктөн Жер Ортолук деңиз суулары менен жуулат.

Өлкөнүн экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугу анын бир нече деңизге туташтыгы, Европа жана Азияны, Жер Ортолук жана Кара деңиз бассейндерин байланыштырган эл аралык мааниге ээ суу жана кургактык транспорт жолдорунун өткөндүгү менен белгиленет.

Түркия – унитардык мамлекет. 2017-жылда Түркияда республиканын парламенттик формасынан президенттик формасына өтүлдү.

Борбору – Анкара шаары. Эң чоң шаары – Босфор кысыгынын кыргактарында жайгашкан Стамбул. Анын калкы 13 млн. кишиден ашуун, Евразия шаарлары арасында алдыңкы орундардын биринде турат.

Табигый шарты жана ресурстары. Түркия аймагынын рельефи тоолуу болуп, чоң бөлүгүн Кичи Азия жана Армениянын тоолору, Тавр жана Понтий тоолору ээлейт. Түздүктөр негизинен деңиздердин боюнда учурайт. Түркиянын аймагы жогору даражада сейсмиктиги менен мүнөздөлөт, бул жерде күчтүү жер титирөөлөр болуп турат. Түркия минералдык ресурстарга, айрыкча түрдүү металлдар рудаларына бай. Дүйнө масштабында хром, сымап, вольфрам рудаларынын запастары менен өзүнчө ажыралып турат.

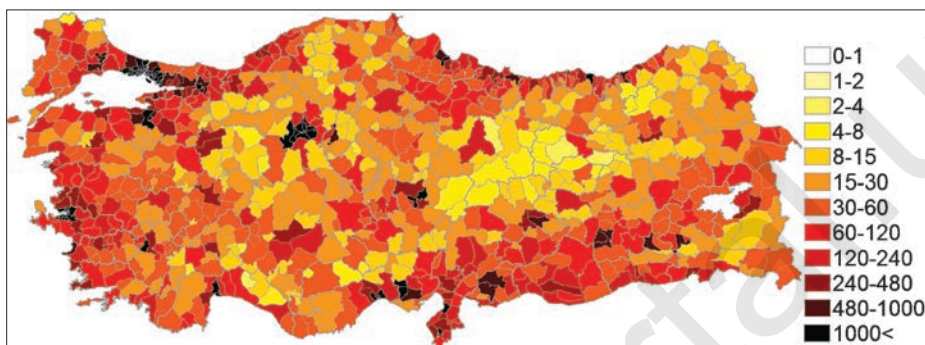
Климаты субтропиктик болуп, деңизге туташкан аймактарында нымдуу жана жылуу, өлкөнүн борбордук жана чыгыш аймактарында кыйла кургак жана кескин, б.а. жайы ысык, кышы суук келет. Рельефи тоолуу болгондугу себептүү Түркия гидроэнергетика ресурстарына бай. Эң ири дарыялары Фрот, Дажла, Кызылirmек, Ван жана Туз эң чоң көлдөрү болуп саналат.

Калкы. Калкынын саны жагынан Түркия дүйнөнүн биринчи жыйырмалыгына кирет. Калкы (2018-ж.), 81 млн. кишиден ашык. Калкынын жылдык көбөйүүсү 1,5 % тегерегинде, бирок төрөлүү дүйнө жана Азия боюнча орточо көрсөткүчтөн төмөнүрөөк.

Урбанизация даражасы 75 %га барабар (2018-ж.). Ири шаарларынын катарына Стамбул жана Анкарадан тышкары, Измир, Бурса, Адана, Анталия ж.б. кирет. Ири шаарларынын көбү батыш жана түштүк деңиз бою аймактарында жайгашкан.

Түркиянын калкы аймактар боюнча бир кылка жайгашпаган (49-сүрөт). Өлкөнүн Мармар деңизине туташ түндүк-батыш бөлүгүндө

калк өтө жыш жайгашкан. Анын ичинен, калкынын 1/5 бөлүгү чыгыш Фракияда жашайт. Борбордук жана чыгыш тоолуу аймактарында калктын тыгыздыгы сейрек.

49-сүрөт. Түркия калкынын жыштыгы (км²/киши).

Калкынын этникалык курамында түрктөр көпчүлүктү түзөт (75 %дан ашык). Өлкөнүн түштүк-чыгышында жалпы калктын 15 %дан көбүрөөк бөлүгүн түзгөн курддар жашайт. Негизги дин ислам дини болуп саналат.

Экономикасы. Түркия ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнөнүн алдыңкы 20 мамлекеттин катарына кирип, ири өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшү бар. Өнөр жайдын эл аралык адистешүүсүн токуучулук, тигүүчүлүк, булгаары-бут кийим, автомобиль куруу, электротехника, кен-металлургия, курулуш материалдары, тамак-аш, фармацевтика сыяктуу тармактар белгилейт. Мындай адистешүү эмгек ресурстары, сырьё, тышкы соода байланыштары жана транспорт факторлорунун таасиринде калыптанган. Өнөр жай, негизинен өлкөнүн батышында жакшы өнүккөн, ички аймактар болсо агрардык экономикага ээ.

Агроклиматтык жана суу ресурстарына бай Түркия түрдүү айыл чарба өнүмдөрүн (мөмө, жаңгак, жүзүм, жашылча-жемиш, чай, бал камыш, зайтун, тамеки, пахта) жетиштирүү боюнча дүйнө масштабында өзүнчө ажыралып турат. Түркия – дүйнөдө айыл чарба өнүмдөрүнүн эң ири экспортоочуларынын бири. Түркиянын аймагы табигый жана тарыхый-маданий рекреациялык ресурстарга, сейрек эстеликтерге бай (50-сүрөт), ошондуктан анын экономикасында туризм эң чоң мааниге ээ. Түркия эң көп чет элдик саякатчыларды кабыл алган дүйнөдөгү алдыңкы 10 мамлекеттин бири болуп саналат.

50-сүрөт. Түркиянын белгилүү тарыхый эстеликтери: Стамбулдагы Айя-София комплекси (солдо) жана Измир жакынындагы байыркы Эфес шаарынын урандысы (оңдо).

1. Түркиянын экономикалык географиялык орду кандай өзгөчөлүктөргө ээ жана анын өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө таасири кандай?
2. Түркия өнөр жайынын жетекчи тармактары кайсы?
3. Түркияда туризмдин өнүгүүсү үчүн кандай шарт жана ресурстар бар?
4. Өлкөнүн калкынын жайгашуусундагы аймактык айырмачылыктарды түшүндүргүлө.

41-§. Иран, Афганстан, Пакистан Ислам Республикалары

Теократиялык мамлекет, саясий-географиялык абал, аймактык таратышуу, татаал рельеф, сейсмикалык активдүүлүк, көп улуттуу калк, Каспий деңизи, Перс булуңу, Инди өрөөнү.

ИРАН

Иран Ислам Республикасы – Түштүк-батыш Азиянын аймагы, калкы жана экономикалык деңгээли жагынан эң ири мамлекеттердин бири. Кыргактары түштүктө Арабия деңизи жана Перс булуңу, түндүк-батышта Каспий деңизи суулары менен курчалган. Экономикалык географиялык орду Түштүк-батыш, Түштүк жана Борбордук Азия мамлекеттерин туташтырган транспорт жолдорунун өткөндүгү эсебинен ыңгайлуу.

Башкаруу формасы – теократиялык (диний) республика. Мамлекет башчысы – Жогорку жетекчи, шиа (шиит) мусулмандарынын жогорку мертебелүү руханийси (Аятулла).

51-сүрөт. Тегеран шаары.

Президент болсо Иранда мамлекеттеги экинчи адам болуп саналат. Борбору – Тегеран шаары өлкөнүн түндүк-батыш бөлүгүндө, Эльбурс тоо тизмесинин этегинде жайгашкан (51-сүрөт).

Табигый шарты жана ресурстары. Иран аймагынын рельефи бир нече тоо тизмелери жана алардын ортосундагы ойдуңдардан турат. Климат түндүк-батышта субтропиктик, борбордук жана чыгыш аймагында кургак субтропиктик, Перс булуңунун боюнда ысык жана кургак тропиктик типке тиешелүү. Тоо ортосундагы ойдуңдарда климат кескин континенталдуу жана өтө кургак болгондуктан өсүмдүк жана айбанаттар ааламына өтө жарды болгон таштак жана туздуу чөлдөр калыптанган. Каспий деңизине жакын аймактарда климат шартындагы токойлор кеңири таркалган.

Эң чоң экономикалык мааниси бар минералдык байлыктары – ири нефть жана газ запастары. Нефть жана газ кендери Перс булуңу жана Каспий деңизине жакын аймактарда жайгашкан. Иранда жез, темир, марганец, полиметалл рудаларынын кендери бар.

Калкы. Иран калкынын саны боюнча дүйнөдө алдыңкы 20 мамлекеттин катарына кирет. Акыркы жылдарда төрөлүүнүн төмөндөшү себептүү калктын табигый өсүү темптери кыскарды. Урбанизация даражасы 70 % дан жогору. Калкы 9 млн. кишиге жакын Тегерандан тышкары, Машхад, Караж, Исфахан, Табриз жана башка «миллионер» шаарлар бар. Калкы бир кылка жайгашкан эмес, негизинен батыш бөлүгүндө жыш жашайт, чөлдүү аймактарда калк жок.

Иран – көп улуттуу мамлекет. Калкынын 60 % дан көбүрөөгүн түзгөн фарстар менен биргеликте азербайжандар, курддар, арабдар, түркмөндөр, армяндар ж.б. улуттар жашайт. Калкынын диний курамында шиа (шиит) мусулмандары жетекчилик кылат.

Экономикасы. Иран Түштүк-батыш Азия мамлекеттеринин арасында өзүнүн экономикалык деңгээли менен Түркия жана Сауд Арабиясы сыңары өзүнчө ажыралып турат. Өнөр жайдын алдыңкы тармактары: нефть жана нефтини кайра иштөө, газ, металлургия, машина куруу, токуучулук жана тамак-аш.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: буудай, дан чарбасы, кой чарбасы, эчки жана бодо мал чарбасы. Каспий деңизинде балыкчылык

жакшы өнүккөн. Иран балыкчылыктын кымбат баалуу өнүмүнүн бири эсептелген кара икра экспорту боюнча дүйнөдө алдыңкы орунда турат. Ошондой эле, Иран килем токуу менен да дүйнөгө белгилүү.

АФГАНСТАН

Афганстан Ислам Республикасы Түштүк-батыш, Борбордук жана Түштүк Азия туташкан аймакта жайгашкан. Дүйнөлүк океанга чыгуу мүмкүнчүлүгү жок. Экономикалык географиялык орду Азия континентинин түрдүү бөлүктөрүн байланыштыруучу транспорт магистралдары курулса кыйлага жакшыланат.

Башкаруу формасы – президенттик республика.

Табигый шарты жана ресурстары. Афганстандын аймагынын чоң бөлүгү, айрыкча борбору жана чыгышында бийик тоолор, борбордук жана түштүк-батыш аймактарын тоо этегиндеги түздүктөр ээлейт. Афганстанда күчтүү жер титирөөлөр тез-тез болуп турат. Афганстан түрдүү минералдык ресурстарга (көмүр, нефть, темир, жез, марганец ж.б.) бай, бирок алар абдан аз казып алынат. Афганстанга субтропиктик кургак континенталдуу климат мүнөздүү. Бийик тоолуу мөңгүлөрдөн көптөгөн дарыялар башталып, айрымдары толук бойдон сугарууга сарпталат.

Калкы. Афганстан калкы ылдам темпте өсүп бара жаткан мамлекеттер категориясына кирет (жылдык табигый өсүү даражасы 2,5 % дан жогору). Калкы негизинен тоо этегиндеги түздүктөрдө жана тоо арасындагы өрөөндөрдө жашайт. Шаар жерлеринде калктын 1/4 бөлүгү жашайт. Эң чоң шаары – өлкөнүн борбору Кабулда 3 млн. тегерегинде. Герат менен Мазари-Шариф салыштырмалуу ири шаарлар болуп саналат (52-сүрөт).

Калкынын этникалык курамы кыйла татаал болуп, пуштундар, тажиктер, өзбектер, хазарлыктар, балуждар, түркмөндөрдөн турат. Өзбекстанга чектеш түндүк аймактарында 2 млн. өзбектер жашайт.

Экономикасы. Афганстан экономикалык жактан жай өнүккөн агрардык мамлекет. Экономикалык өнүгүүдө чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар тарабынан көрсөтүлүп жаткан финансылык (каржы) жардам чоң мааниге ээ.

Аянты – 652,8 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 36,5 млн. Борбору – Кабул.

52-сүрөт. Мазари-Шариф шаарындагы Көк мечит.

жада өнүккөн. Өнөр жай ишканалары дүйнөлүк коомчулук тарабынан финансылык жардам негизинде курулууда.

ПАКИСТАН

**Аянты – 803,9 миң км².
Калкы (2018-ж.) –
200,6 млн. Борбору –
Исламабад.**

Пакистан Ислам Республикасы Түштүк Азияда жайгашкан. Аймагы түштүктө Арабия деңизи менен жуулат. Географиялык ордунун оң өзгөчөлүктөрү – эл аралык мааниге ээ деңиз жана кургактык транспорт жолдорунун өткөндүгү, терс жактары – саясий кырдаалы туруксуз алкакта жайгашкандыгынан турат. Саясий географиялык абалы Индия менен Кашмир боюнча көп жылдык аймактык келишпөөчүлүк жана Афганстан менен чектеш аймактарынын коңшу мамлекеттен өткөн «Талибан» топторунун көзөмөлдөөсү астында болгондугу менен мүнөздөлөт.

Пакистан башкаруу формасы жагынан –парламенттик республика, администрациялык-саясий түзүлүшү жагынан федеративдик мамлекет. Пакистан федерациясы 4 провинция жана 2 федералдык аймакты өз ичине алат.

Табигый шарты жана ресурстары. Пакистандын түндүк жана батыш бөлүктөрүндө бийик тоолор болсо, чыгыш жана түштүк аймактары түздүк рельефине ээ. Өлкөнүн чоң бөлүгүн коңшу Индиядан башталуучу жана Арабия деңизине куюлуучу Инди дарысынын өрөөнү ээлейт. Түздүк аймактары нефть, табигый газ, көмүр, туз запастарына ээ, тоо-

луу бөлүгү түрдүү металлдардын кендерине бай. Пакистандын негизги аймагында ысык тропиктик климат өкүм сүрөт, ошондуктан түздүк бөлүгүндө чөл жана чала чөл ландшафттары чоң аянттарда таралган.

Калкы. Пакистан калкынын саны боюнча дүйнө мамлекеттеринин биринчи ондугуна кирет. Жылдык эсебиндеги табигый өсүү темптери 2,5 % дан жогору, б.а. жылына 4–4,5 млн. кишиге барабар. Урбанизация даражасы 40 % тегерегинде. Өлкөдөгү эң ири шаар – Арабия деңизинин жээгинде жайгашкан Карачинин калкы 15 млн. кишиден ашык (53-сүрөт). Башка ири шаарлары – Лахор, Фейсалабад, Равалпинди.

53-сүрөт. Карачи – Пакистандагы эң ири шаар.

Калкынын 45%га жакын бөлүгүн панжабдыктар түзөт. Улуттук курамына пуштундар, синддер, балуждар кирет.

Экономикасы. Пакистан – экономикасы ылдам өсүп бара жаткан индустриалдык-агрардык мамлекет. Өнөр жайынын жетекчи тармагы – жеңил өнөр жайы. Айрыкча токуучулук өнөр жайы экспортко көп көлөмдө өндүрүп чыгарат. Андан тышкары металлургия, машина куруу, химия, тамак-аш, булгаары өнөр жайы да өнүгүүдө.

Айыл чарбасынын негизги тармагы – дыйкан чарбасы. Буудай, шалы, бал камыш, пахта жетиштирүүгө адистешкен. Өлкөнүн экспортунун курамында кездемелер, шалы, пахта, булгаары өнүмдөрү, килемдер жетекчи орундарды ээлейт.

1. Иран, Афганстан жана Пакистандын экономикалык географиялык орундарын салыштыргыла. Кайсы мамлекеттин экономикалык географиялык орду салыштырмалуу ыңгайсыз болуп эсептелет?
2. Үч мамлекеттин табигый шарты жана ресурстарында кандай окшоштуктар бар?
3. Үч мамлекеттин калкынын жайгашуусуна табигый шарт кандай таасир көрсөткөн?
4. Афганистан экономикасынын өнүгүшүндө кандай факторлорго таянышы мүмкүн жана алардан өнүмдүү пайдалануу үчүн кандай шарттар жаратылышы керек?

42-§. Кытай Эл Республикасы

Чыгыш Азия, Тынч океан, социалисттик мамлекет, Улуу Кытай түздүгү, Тибет тоолору, гидроэнергетика ресурстары, көп улуттуу мамлекет, урбанизация.

**Аянты –9599 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 1 млрд.
394 млн. Борбору – Пекин.**

Кытай Эл Республикасы Чыгыш Азияда жайгашкан. Кыргактары чыгыштан Тынч океаны деңиздери менен жуулат. Кытай кургактыкта 15 мамлекет менен чектеш. КЭР дүйнө мамлекеттеринин арасында аймагынын чоңдугу боюнча 3-, калкынын саны жана өндүрүү көлөмү боюнча 1-орунду ээлейт.

Кытай экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугу Тынч океан кыргактарына

түздөн түз чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги менен белгиленет.

КЭР азыркы дүйнөнүн саясий картасындагы саналуу социалисттик мамлекеттердин бири. Анын башкаруу тизими жана саясий жашоосунда чечүүчү мааниси Кытай Коммунисттик партиясына тиешелүү. Партиянын жетекчиси бир учурдун өзүндө мамлекет жетекчиси – Кытай Эл Республикасынын төр агасы да болуп саналат. Администрациялык-аймактык жагынан Кытайдын курамында 23 провинция, 5 автономиялуу район, 4 борборго баш ийген шаар жана 2 атайын административдик район (Гонконг жана Макао) бар. Улуу Британиянын мурдагы колониясы Гонконг (Сянган) 1997-жылда, Португалиянын колониясы Макао (Аомин) 1999-жылда Кытайдын курамына кирди.

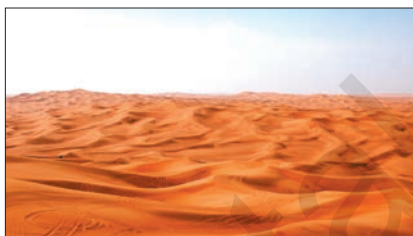
Табигый шарты жана ресурстары. Кытай чоң аймакты ээлегендиги эсебине табигый шарты, өзгөчө рельефи жана климаттын ар түрдүүлүгү менен ажыралып турат. Чыгыш бөлүгүндө түздүк жана тайпак тоолор кеңири таралган, батыш аймактарын бийик тоолор жана чөлдүк өзгөчөлүгүнө ээ болгон тоо арасындагы ойдуңдар ээлейт (54-55-сүрөттөр). Өлкөнүн аймагы түндүктөн түштүккө 4 миң км, батыштан чыгышка 4,5 миң км ге созулгандыгы үчүн климатында да сезилерлик айырмачылыктар бар.

Кытай түрдүү табигый ресурстарга бай мамлекет. Отун-энергетика ресурстардан ал көмүр, нефть, газ жана күйүүчү сланецке бай. Айрыкча

таш көмүрдүн запастары чоң. Түрдүү кара жана түстүү металл рудалары менен да Кытай жакшы камсыз болгон. Металлды көп казып алуу жана эритүү боюнча Кытай дүйнө боюнча алдыңкы орундарды ээлейт. Кытайда Янцзы, Хуанхэ, Амур сыяктуу Евразиянын эң ири дарыялары агат. Гидроэнергетика ресурстары көлөмү боюнча дүйнөдө 1-орунда турат.

54-сүрөт. Улуу Кытай түздүгү.

55-сүрөт. Батыш Кытайдагы чөл ландшафты.

Калкы. 2018-жылдагы маалыматтар боюнча Кытай калкынын саны (1млрд. 394 млн.киши) боюнча дүйнөдөгү жетекчи мамлекет. Азыркы учурда Кытайда дүйнө калкынын 18 % дан ашыгы жашайт.

Кытайда бир нече он жылдар бою (2016-жылга чейин) калктын көбөйүүсүн азайтууга каратылган «бир үй-бүлөдө бир бала» багытына негизделген саясаты жүзөгө ашырылган болчу. Мунун таасиринде табигый өсүү 2018-жылга келип 0,5 %га чейин түшкөн, бирок ошондо да Кытай калкы жылына 7–8 млн. кишиге көбөйүүдө

Калкынын этникалык курамы көп улуттуу мамлекет болуп саналат. Калкынын 90 % дан көбүрөөгүн кытайлыктар – хандар түзөт. Бирок расмий маалыматтар боюнча, өлкөдө хандардан тышкары 55 жергиликтүү улуттар жана элеттер жашайт. Булардан эң ирилери уйгурлар, монголдор, тибеттиктер, дунгандар, манчжурлар жана башкалар (56-сүрөт).

Кытайлыктар (хандар)

Уйгурлар

Тибеттиктер

56-сүрөт. Кытай – көп улуттуу мамлекет.

Кытайда эң кеңири таралган дин – конфуцийлик. Ошону менен бирге Кытайда даосизм, буддизм, ислам, христиан диндерине ишенүүчүлөрдүн саны да кыйла. Мусулмандар негизинен Синьцзян-Уйгур автономия районунда жашайт.

Өлкөнүн калкы аймактык жактан тегиз бөлүштүрүлбөгөн. Калктын орточо жыштыгы 1 км^2 аянтка 145 кишини түзгөн, бул көрсөткүч Хуанхэ жана Янцзы дарыялары аралыгындагы түздүктө $800\text{--}1000 \text{ км}^2$ /кишини, Тибет тоолорунда $1\text{--}2 \text{ км}^2$ кишини түзөт. Калкынын 90 % ы өлкө аймагынын $1/3$ бөлүгүндө жашайт.

Кытайда 2011-жылда шаар калкынын үлүшү 50 % дан ашты жана азыркы күндө урбанизация даражасы 60 % тегерегинде болууда. Бул көрсөткүч ылдам темптер менен өсүүдө. Өлкөдөгү эң ири шаарлардын катарына Шанхай, Пекин, Гонконг, Чэнду, Гуанчжоу, Тяньцзинь, Ухань жана башкалар кирет.

1. Кытай мамлекети тизиминин өзгөчөлүктөрү эмнелерден турат?
2. Кытайдын чыгыш жана батыш бөлүктөрүнүн табигый шартындагы айырмачылыктарды түшүндүргүлө.
3. Кытайда калкынын табигый өсүүсүн тартипке салуу боюнча кандай мамлекеттик саясат жүргүзүлгөн жана ал канча убакытка созулган?
4. Кытай калкынын жайгашуусунда табигый шарт кандай таасир көрсөткөн?

43-§. Кытайдын экономикасы жана экономикалык райондору

Ички дүң өнүмү (ИДӨ), өнөр жай, отун-энергетика комплекси, металлургия, машина куруу, «Үч өтөөл» ГЕСи, дыйканчылык, экономикалык зоналар.

Кытай ички дүң өнүмдүн көлөмү боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн арасында биринчи орунду ээлейт. Бирок ИДӨнүн калктын жан башына туура келе турган көрсөткүчү өнүгүп жаткан мамлекеттер даражасында болууда. Акыркы жылдарда Кытайдын экономикасы бир кыйла тез өсүүдө.

Өнөр жайы. Кытайда өнөр жайдын бардык тармактары жогорку даражада өнүккөн, өнөр жай өнүмдөрүнүн көптөгөн түрлөрүн өндүрүүдө дүйнөдө биринчи же экинчи орундарда турат. Анын ичинен, көмүрдү казып алуу, электр энергиясын өндүрүү, болот, чоюн, алюминий, цинк,

кобальт, алтын, кара жана түстүү металлдарды эритүү, жыгач даярдоо, автомобиль, кеме жасоо, түрдүү электроника өнүмдөрү, минералдык жер семирткичтер, цемент, кагаз, кездемелер, кийим-кече, бут кийим өнүмдөрүн өндүрүүдө КЭР дүйнөдө биринчи орунду ээлейт.

Өнөр жай географиясында чоң өзгөрүүлөр болууда. Эгер Кытайда ХХ кылымдын 70–80-жылдарында өнөр жай ишканаларынын 2/3 бөлүгүнөн көбүрөөгү деңиз бою аймактарында жайгашкан болсо, азыркы күнгө келип өлкөнүн аз өздөштүрүлгөн ички аймактарында да кызгын темптер менен жүрүүдө.

Өнөр жайдын таяныч тармагы – отун-энергетика комплекси. Кытайда жылына 3,5 млрд. тоннадан ашык көмүр казып алынууда. Анын негизги кендери өлкөнүн түндүк-чыгыш жана чыгыш аймактарында жайгашкан. Кытай 2012-жылдан баштап электр энергиясын өндүрүү көлөмү боюнча дүйнөдө биринчи орунга чыкты жана азыркы убакта өлкөдө жылына 6 трлн. кВт·с жакын электр энергиясы өндүрүлөт. Тармакта ЖЭСтердин салмагы 85 %дан жогору, аларда иштетиле турган отундун дээрлик 2/3 бөлүгү көмүрдөн турат. Энергетиканын ылдам темптер менен өсүүсү Кытайдын ири шаарларындагы экологиялык абалды кескиндеттирди (57-сүрөт). Акыркы жылдарда ГЭС, АЭС жана кайра калыбына келүүчү ресурстарга негизделген электр станцияларын көбөйтүүгө чоң көңүл бөлүнүүдө. Анын ичинен, Янцзы дарыясында дүйнөдөгү эң ири – «Үч өткөөл» (Санься) ГЭСи курулган (58-сүрөт).

Машина куруу өнөр жайы Кытайда тез өнүгүүдө. Өлкөдө телевизор, турмуштук керектөө техникасынан тартып автомобиль, компьютер, түрдүү өлчөө жана электро техника өнүмдөрүнө чейин өндүрүлүүдө.

Жеңил жана тамак-аш өнөр жайы Кытайда алдыңкы өнөр жай тармактарынан болуп келген. Айрыкча токуучулук жана

57-сүрөт. Пекин шаарында абанын булгануусу.

58-сүрөт. Янцзы дарыясындагы «Үч өткөөл» (Санься) ГЭСи.

59-сүрөт. Кытайдагы шалы аянттары.

булгаары-бут кийим өнөр жайы өтө чоң көлөмдөгү өнүмдөрдү өндүрөт.

Айыл чарбасы. Кытайда айыл чарбасынын негизи – дыйканчылык. Жалпы эгин аянттарынын негизги бөлүгү дан эгиндери, өзгөчө шалы (күрүч) эгилген (59-сүрөт). Кытай дүйнө өлкөлөрүнүн арасында буудай, шалы, картошка, жашылча-жемиш, мөмө, жүзүм, чай, тамекинин жалпы түшүмү, кой, эчки, чочко, канаттуунун саны, жүн, эт, жумуртка, бал даярдоо, балык уулоо көлөмү

боюнча биринчи орунду ээлейт.

Кытай негизги тамак-аш өнүмдөрүнө болгон керектөөсүн өз күчү менен кандырат. Дүйнөдөгү жалпы эгин аянттарынын 9 %ына ээ болуп, адамзаттын 18 % ынан көбүрөөк бөлүгүн түзүүчү калкын Кытай өз ресурстары эсебинен тамак-аш өнүмдөрү менен камсыздалууда. Бул айыл чарбасындагы эмгектин өнүмдүүлүгүнүн жогору экенин көрсөтөт.

Кытай Эл Республикасы 2018-жылдагы абалы боюнча Өзбекстандын эң ири тышкы соода кызматташы болуп саналат, себеби ал Өзбекстандын экспорт, импортунда соода айланмасы боюнча алдыңкы орунга ээ.

Экономикалык райондору. Кытайдын Чыгыш, Борбордук жана Батыш экономикалык райондорго (зона) бөлүнөт. Ушулардан Чыгыш экономикалык району өзүнүн табигый, социалдык, демографиялык жана экономикалык деңгээлине карай ар тараптан алдыда турат. Айрыкча, деңиз бою аймактары, Шанхай, Пекин, Тяньцзинь, Гуанчжоу шаарлары өзүнчө мааниге ээ. Өлкөдө жүзөгө ашырылып жаткан аймактык саясат табигый ресурстарга бай Борбордук жана Батыш экономикалык зоналарды өнүктүрүү бул аймактардын улуттук экономикасындагы үлүшүн көтөрүүгө багытталган.

1. Кытайдын дүйнөлүк чарбадагы ордун мүнөздөгүлө.
2. Кытайда өнөр жайдын кайсы тармактары өзгөчө жакшы өнүккөн?
3. Эмне үчүн дыйканчылык негизинен Чыгыш Кытайда интенсивдүү өнүккөн?
4. Кытайдын Чыгыш, Борбордук жана Батыш экономикалык зоналары арасындагы айырмачылыктарга кандай географиялык факторлор таасир көрсөтөт?

44-§. Корея Республикасы

Жарым арал өлкөсү, байыркы платформа, тоолуу рельеф, жер ресурстарынын жетишсиздиги, калктын жыштыгы, бир улуттуу мамлекет, жаңы индустриалдуу өлкө, экономикалык өсүш.

Аянты –99,4 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 51,8
млн. Борбору – Сеул.

Корея Республикасы Чыгыш Азияда, Корея жарым аралынын түштүк бөлүгүндө жайгашкан. Кыргактары чыгыштан Япон деңизи (Кореяда Чыгыш деңизи деп аталат), батышта Сары деңиз (Кореяда Батыш деңиз деп аталат), түштүктө Корея кысыгы жана Чыгыш Кытай деңизи (Кореяда Түштүк деңиз деп аталат) суулары менен жуулат. Корея Республикасы түндүктө Корея Элдик Демократиялык Республикасы (КЭДР) менен чектешет. Корея Республикасына 3 000 ге жакын аралдар тиешелүү,

алардан эң ириси – Чеджудо аралы.

Башкаруу формасы – президенттик республика. Администрациялык-аймактык жактан 9 провинция, провинцияга теңдештирилген 6 шаар жана өзүнчө мааниге ээ болгон 1 шаарга бөлүнгөн унитардык мамлекет болуп саналат. Борбору – Сеул – өлкөнүн түндүк-батышында жайгашкан (60-сүрөт).

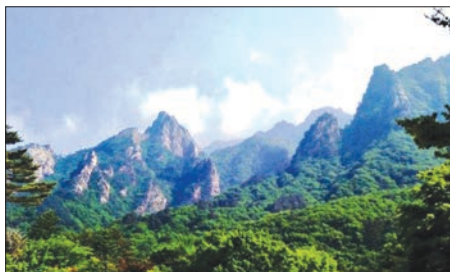
Табигый шарты жана ресурстары. Корея Республикасы байыркы платформада жайгашкан, рельефи негизинен орточо бийиктиктеги тоолордон турат (61-сүрөт). Рельефинин тоолуулугу эсебине Корея Республикасында дыйканчылыкка жарактуу жерлер көп эмес жана бул абал корейлыктарды жерден өнүмдүү пайдаланууга үндөйт.

Пайдалуу казылмалардан өлкөдө көмүр, вольфрам, темир, цинк, коргошун, алтын кендери бар, бирок запастары салыштырмалуу аз болгондуктан Корея Республикасы түрдүү сырьёлорго болгон керектөөсүн көбүрөөк импорттун эсебинен кандырат.

Кореяда климат мелүүн, муссон шамалдарынын таасиринде калыптанат. Жайы ысык жана нымдуу болуп, узакка уланат, кышы болсо анчалык суук эмес,

60-сүрөт. Сеул шаары.

61-сүрөт. Корея Республикасындагы тоолор.

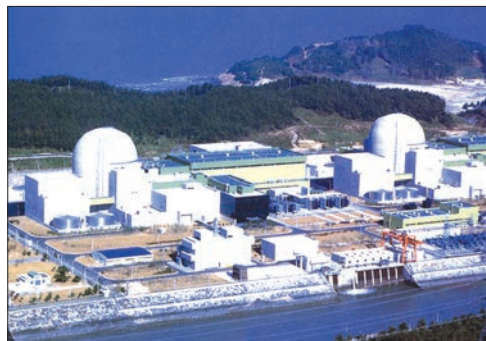
куркак болот. Дарыяларынын суусу мол, энергетикалык мүмкүнчүлүктөргө бай. Эң ири дарыялар – Нактонган жана Ханган. Аймагынын чоң бөлүгүн аралаш ийне жалбырактуу жана жазы жалбырактуу токойлор ээлеген.

Калкы. Корея Республикасында 51 млн. кишиден көп калк жашайт (2018-ж.). Корея Республикасы көпчүлүк Азия өлкөлөрүнөн калкынын табигый өсүүсүнүн төмөндүгү менен ажыралып турат (жылына 0,1–0,2%). Калктын динамикасына оң баланскка ээ болгон тышкы миграция да таасир көрсөтүүдө.

Корея Республикасы жогору урбанизациялашкан мамлекет, 80 %дан ашуун калкы шаарларда жашайт. Эң ири шаарларынын катарына Сеул, Пусан, Тэгу, Инчхон, Кванчжу жана Теджон кирет.

Корея Республикасы калкынын этникалык курамы жагынан бир улуттуу мамлекет. Жалпы калкынын дээрлик 99 %ын кореецтер түзөт. Буддизм жана христиан диндери кеңири таралган.

Корея Республикасында калкынын орточо жыштыгынын көрсөткүчү жогору болуп, 1 км² ге 500 кишиден көбүрөөк туура келет. Өлкөнүн рельефи салыштырмалуу тегиз болгон батыш жана түштүк деңиз бою аймактарында калктын жыштыгы өтө жогору даражада.

62-сүрөт. Корея Республикасы кеме куруу жана атом энергетикасы тармагында дүйнөдөгү жетекчи мамлекеттердин бири.

Экономикасы. Корея Республикасы 1980-жылдардан баштап социалдык-экономикалык өнүгүүдө чоң ийгиликтерге жетишти. Бул өсүү айрыкча өнөр жай тармагында көзгө ташталат, ошондуктан Корея Республикасы жаңы индустриалдык өлкөлөрдүн тобуна киргизилди. Азыркы күндө Корея Республикасы ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн биринчи он бештигине кирет.

Өнөр жайдын эң маанилүү тармактары автомобиль куруу, кеме куруу, электротехника, электроника, атом энергетикасы, металлургия, химия жана нефть-химия, жеңил өнөр жайы болуп саналат (62-сүрөт). Өзгөчө кеме куруу өнөр жайы боюнча өлкө дүйнөдө биринчи орунда турат. Ошондой эле, болот, чоюн, цинк, коргошунду эритүү, автомобилдер жана алардын керектөө бөлүктөрү, полимер өнүмдөрүн өндүрүү боюнча Корея Республикасы дүйнөнүн биринчи бештигине кирет. Корея Республикасы «Samsung-Electronics», «Posko» жана башка дүйнөгө белгилүү трансулуттук корпорациялардын бар экендиги менен ажыралып турат.

Дыйканчылыкта шалычылык, жашылча-жемиш, мөмөчүлүк жана жүзүмчүлүк маанилүү мааниге ээ. Мал чарбачылык тармактарынан эт-сүт, бодо мал жана чочко чарбачылыгы өнүккөн.

Корея Республикасы экспорт көлөмү боюнча дүйнөнүн алдыңкы 10 мамлекеттеринин катарына кирет. Корея Республикасы Өзбекстан үчүн да маанилүү соода кызматташтыгы болуп саналат. 2018-жылдын маалыматтары боюнча, тышкы соода айланмасы боюнча Өзбекстандын соода кызматташтыгы ортосунда Кытай, Россия, Казакстан жана Түркиядан кийинки 5-орунду ээлеген, импорт көлөмү боюнча Кытай жана Россиядан кийин 3-орунда турат.

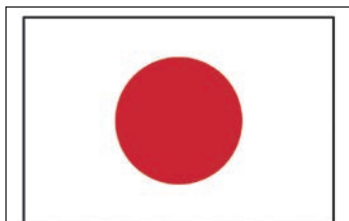

1. Корея Республикасынын географиялык орду табигый-климаттык шартына кандай таасир көрсөтөт?
2. Өлкө калкынын табигый аракетинде кандай өзгөчөлүк мүнөздүү?
3. Корея Республикасынын дүйнө өнөр жайында ээлеген ордун мүнөздөп бергиле.
4. Корея Республикасы жана Өзбекстан ортосундагы тышкы экономикалык байланыштарды түшүндүргүлө.

45-§. Япония

Арал өлкөсү, император, Тынч океан сейсмикалык алкагы, Фудзияма вулканы, Канто түздүгү, бир улуттуу мамлекет, синтоизм, буддизм, Токайдо мегалополиси.

**Аянты – 377,9 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 126,5
млн. Борбору – Токио.**

Япония Чыгыш Азияда жайгашкан арал өлкөсү. Японияда жалпы аралдардын саны 6,852 болсо да, аймактын 97 %ын 4 ири арал – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю жана Сикоку аралдары ээлейт. Кыргактары түндүктө Охота, батышта Япон, түштүк-батышта Чыгыш Кытай деңизи, чыгыш жана түштүктө Тынч океан суулары менен жуулат. Япониянын аймагы түндүктөн түштүккө карай 2 800 км аралыкка созулган.

Япония – конституциялык монархия, мамлекет башчысы император статусуна ээ болгон азыркы дүйнөнүн саясий картасындагы жалгыз өлкө болот. Япониянын конституциясына карата, император «мамлекет жана улут бирдигинин символу» болуп саналат. Иш жүзүндөгү саясий башкаруу тизиминде жетекчи роль премьер министрге тиешелүү. Япония 47 префектурага бөлүнүүчү унитардык мамлекет. Борбору – Токио – өлкөнүн эң ири аралы Хонсюнун чыгышында, Канто түздүгүндө жайгашкан.

Табигый шарты жана ресурстары. Японияда, ал Тынч океан сейсмикалык алкагында жайгашкандыгы себептүү, жер титирөө жана сунами тез-тез болуп турат. Бул табигый өзгөчөлүк Япония калкынын

63-сүрөт. Фудзияма вулканы.

турмушуна чоң таасир көрсөтөт, ошон үчүн япондорго балалык чагынан эле чукул кырдаалдарда өзүн туура кармоо эрежелери үйрөтүлөт.

Өлкө аймагынын 3/4 бөлүгүн тоо жана кырлар ээлейт. Япониянын эң бийик тоо чокусу – Фудзияма вулканы (жанар тоо) – япон элинин ыйык жери (63-сүрөт). Рельефинин тоолуулугу айыл чарба жерлеринин жетишсиздигине алып келген.

Япония пайдалуу казылмаларга бай эмес. Өлкөдө негизинен йод (запастары боюнча дүйнөдө 1-орун), күкүрт, ошондой эле аз өлчөмдө нефть, табигый газ, алтын, күмүш жана башка минералдык ресурстар казып алынат. Жер асты байлыктарынын аздыгы Японияны отун жана металлдарды эң көп импорттой турган мамлекеттердин бирине айландырган.

64-сүрөт. Токиодогу кесилиштердин бири.

Япония негизинен мелүүн жана субтропиктик климаттык алкактарда жайгашкан.

Климаты муссон шамалдарынын таасиринде калыптанган, ага жогору даражадагы нымдуулук мүнөздүү. Жылдык жаандын өлчөмү 1700–4000 мм ге барабар. Ошондой эле, Японияда тайфундар тез-тез кайталанып турат.

Нымдуу климат болгондуктан Япония аймагы суусу мол дарыяларга бай болуп, алардан дыйканчылык жана гидроэнергетикада кеңири пайдаланылат.

Калкы. Япониянын калкы 126,5 млн. киши (2018-ж.). Японияда төрөлүүнүн өтө төмөндүгү себептүү калктын табигый азаюусу байкалууда. Мексика калкынын саны боюнча Япониядан озуп кеткенден кийин, Япония дүйнө өлкөлөрүнүн биринчи ондугунан чыкты.

Японияда шаар калкынын үлүшү 90 %дан жогору. Токио дүйнөдөгү эң чоң шаарлардын бири болуп саналат, анын агломерациясында 30 млн. кишиден ашуун калк жашайт (64-сүрөт). Борбордон тышкары Иокогама, Осака, Нагоя, Саппоро, Кобе, Киото – өлкөнүн эң ири шаарлары болуп саналат. Хоккайдо аралында жайгашкан Саппородон башка бардык ири шаарлар Хонсю аралынын түштүк-чыгышында жайгашкан. Өлкөнүн бул бөлүгүндө бир нече ири шаар агломерацияларынын туташып кеткендиги эсебинен дүйнөдөгү эң ири мегалополистерден бири – Токайдо калыптанды.

Япония калкынын 98 %дан көбүн япондор түзөт. Алардын негизги диндери – синтоизм жана буддизм. Эң кызыктуусу, япондордун көпчүлүгү синтоизмдин да, буддизмдин да салттарына баш ийишет.

Калктын жайгашуусуна өлкөнүн рельефи чоң таасир көрсөткөн. Япония калкынын негизги бөлүгү аймактын 10 %ында гана жашайт. Канто түздүгүндө калк эң жыш жайгашкан.

Экономикасы. Япония экономикасы жогору даражада өнүккөн өлкө. ИДӨнүн жалпы көлөмү боюнча дүйнөдө АКШ, Кытай жана Индиядан кийинки төртүнчү орунду ээлейт.

Япониянын өнөр жайы эң заманбап технологияларга негизденген тармактар – электроника, электротехника, станок куруу, кеме куруу, автомобиль куруу, жабдуулар, химия жана нефть-химия өнөр жайына адистешкен. Япониянын эң атактуу трансулуттук компанияларына «Тоyota», «Honda», «Sony», «Mitsubichi» жана башкалар кирет.

Япония дыйканчылыгынын алдыңкы тармагы – шалычылык. Шалы жалпы эгин аянттарынын жарымына эгилет. Ошондой эле, буудай, соя, түрдүү жашылча жана мөмөлөр да жетиштирилет.

Японияда транспорттун бардык түрлөрү жогору даражада өнүккөн. Айрыкча, өлкөнүн ири шаарларын туташтыруучу «Sinkansen» тез жүрүүчү поезддери өзүнчө көңүл бурууга ылайык (65-сүрөт). Японияда айрым аралдардын арасында суу асты туннелдер өткөзүлгөн. Алардан эң узуну Хонсю жана Хоккайдо аралдарын байланыштыруучу Сейкан туннели болот (54 км).

Японияда туризм да жакшы өнүккөн. Жыл сайын Японияга 30 млн. тегерегинде чет элдик саякатчылар келишет. Япониянын эң негизги туристтик ресурсу анын бай жана кайталангыс тарыхый-маданий мурасы болуп саналат (66-сүрөт).

65-сүрөт. «Синкансен» тез жүрүүчү поезди.

66-сүрөт. Киото шаарындагы атактуу будда сыйынуучу жайы.

Хонсю аралынын чыгышында 600 км аралыкта калыптанган Тынч океан өнөр жай алкагы экономикалык жактан Япониянын эң өнүккөн аймагы эсептелет. Кюсю аралынын түштүгү, Сикоку жана Хоккайдо аралы экономикалык жактан салыштырмалуу пассивдүү өнүккөн.

1. Япониянын экономикалык географиялык ордуна баа бергиле.
2. Япониянын табигый шартынын оң жана терс жактарын салыштыргыла.
3. Япония жана Корея Республикасы ортосунда калкынын табигый иш-аракети, курамы жана жайгашуусунда кандай окшоштук жана айырмачылыктар бар?
4. Япониянын экономикалык кудуретине кандай факторлор таасир көрсөтөт?

46-§. Индия Республикасы

Түштүк Азия, Гималай тоолору, Ганга дарыясы, агроклиматтык ресурсстар, этникалык түрдүү-түстүүлүк, индуизм, өнүгүп келе жаткан өлкө.

Индия Республикасы Түштүк Азиядагы эң ири мамлекет, дүйнө өлкөлөрүнүн арасында аянты боюнча 7-, калкынын саны боюнча 2-орунда турат (2018-ж). Аймагы, негизинен Индия жарым аралында жайгашкан, түндүктөн түштүккө 3,2 миң км, батыштан чыгышка 2,9 миң км аралыкка созулган. Индияга Лаккадив, Андаман жана Никобар аралдары да караштуу. Индия Европа жана Азия өлкөлөрүн байланыштырган тынымсыз каттоочу деңиз жолдорунун боюнда жайгашкандыгы экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугун белгилейт.

Аянты – 3287,2 миң км². Калкы (2018-ж.) – 1 млрд. 371 млн. Борбору – Дели.

Индия башкаруу формасы жагынан – парламенттик республика. Саясий-аймактык түзүлүшү боюнча Индия федеративдик мамлекет. Анын курамында 29 штат жана 7 союздаш аймактары бар. Федерация бирдиктери негизинен этникалык багыт боюнча ажыратылган.

Табигый шарты жана ресурстары. Индиянын табигый шарты ар түрдүү, табигый ресурстарга кыйла бай. Анын аймагында планетабыздагы эң бийик тоолор, калың токойлор, саванналар менен капталган тайпак тоолор, кумдуу чөлдөрдү учуратуу мүмкүн (67-сүрөт).

Анын жер асты казылма байлыктары да ар түрдүү. Темир, марганец, хром, титан, уран, көмүр, алмаз, түрдүү кымбат баалуу таштардын запастары чоң. Индиянын түрдүү аймактары жана деңиз шельфтеринен нефть табылган.

Гималай тоолору

Декан тайпак тоодогу саванна

Тар чөлү

67-сүрөт. Индия табиятынын ар түрдүүлүгү.

Өлкөнүн түндүк жактан бийик Гималай тоолору менен курчалышы климаттык шартына чоң таасир көрсөтөт. Индия аймагында кыш мезгили дээрлик болбойт (Гималай тоолорунан тышкары). Ошондуктан Индиянын дыйкандары жылына 2-3 жолу түшүм алышы мүмкүн. Жаанчачын мезгилдик мүнөзгө ээ болуп, негизинен июнь-октябрь айларында көп жаайт.

Индия аймагында сууга мол дарыялар көп. Алардан эң ирилери Гималай тоолорунан башталып, Бенгалия булуңуна куюлуучу Ганга жана Брахмапутра дарыялары. Ошону менен бирге Годавари, Маханади, Кавери, Кришна, Нармада жана Тапти ири дарыялар болуп саналат.

Калкы. Индия калкынын саны жагынан дүйнөдө Кытайдан кийинки экинчи орунду ээлейт (2018-ж). Бирок Индия калкынын табигый өсүү темптери Кытайга караганда кыйла жогорулугу эсебине эки өлкөнүн ортосунда калкынын санындагы айырма барган сайын кыскарууда. Ошон үчүн, адистердин пикиринче жакын жылдарда Индия дүйнөдөгү калкы эң көп болгон мамлекетке айланат.

Индия – дүйнөдөгү эң көп улуттуу мамлекет. Калкынын этникалык курамы өтө татаал. Анда жашап жаткан улут, элет жана уруулар түрдүү тилдин топторуна тиешелүү. Индилер, бенгалдар, телугулар, панжабдыктар, тамилдер эң көп сандуу улуттар болуп саналат. Индилердин жалпы үлүшү 40 %дан бир аз жогорураак.

Калктын диний курамы да бир кыйла татаал. Калктын 80 %ы индуизм динин тутушат. Экинчи орунда мусулмандар турат. Алар өлкөнүн калкынын 13 %ын түзөт. Ошондой эле, Индияда христиандар, сикхтер,

буддисттер ж.б. дин өкүлдөрү да жашашат.

Өлкөнүн урбанизация даражасы анчалык жогору эмес. Азыр өлкө калкынын 1/3 бөлүгү шаарларда жашайт. Шаарлардын арасында Мумбай (Бомбей), Дели, Кольката (Калькутта), Бангалор, Ченнай (Мадрас), Хайдарабад, Ахмадабад эң ири шаарлар болуп саналат.

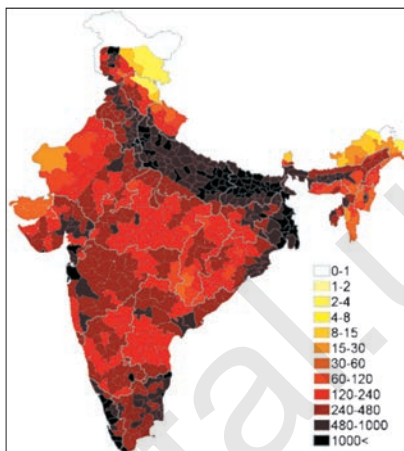
Индиянын калкы бир кылка жайгашкан эмес. Калкынын жыштыгы Ганг өрөөнү жана деңиз бою түздүктөрүндө өтө жогору даражада болсо, Гималай тоолорунун жан боорлору, өлкөнүн түндүк-батыш жана борбордук кургакчыл аймактарында сейрек жайгашкан (68-сүрөт).

Экономикасы. Индия дүйнөдө ички дүң өнүмдөрүнүн көлөмү боюнча АКШ жана Кытайдан кийинки 3-орунда турат (2017-ж.) жана өнүгүп келе жаткан таяныч өлкөлөрдүн бири болуп саналат.

Индияны көбүнчө «айырмачылыктар өлкөсү» деп айтышат, себеби анда байлык менен кедейлик, азыркы заманбап өндүрүш ишканалары менен натуралдык өндүрүшкө негизделген жөнөкөй чарбалар ылайыкташып кеткен.

Индия жеңил жана тамак-аш өнөр жайына адистешкен өлкөдөн азыркы заманбап оор өнөр жай тармактары өнүккөн өлкөгө айланып барууда. Индия экономикасынын негизин металлургия, машина куруу жана химия өнөр жайы түзөт. Индия көмүр жана темир рудалары, аш тузун казууда, болот, чоюн, жез, алюминий, цемент, жип-кездеме, бут кийим өндүрүүдө дүйнө өлкөлөрүнүн биринчи бештигине кирет. Бангалор шаары бүтүн дүйнөгө белгилүү заманбап маалымат технологияларынын борбору болуп саналат.

Айыл чарбасында жалпы калкынын 40 %га жакын бөлүгү иштейт. Табигый шартынын айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн ыңгайлуулугу себептүү аймагынын жарымынан көбү эгин аянттарына айландырылган. Эгин аянттарынын чоңдугу боюнча дүйнөдө АКШдан кийинки 2-орунда турат. Сугат аянттарынын көлөмү боюнча Индия Кытайдан кийин

68-сүрөт. Индия калкынын жыштыгы (км²/киши).

турат. Индия шалы, буудай, картошка, бал камыш, жер жаңгак, жашылча, мөмө, пахта, чай, мурч, түрдүү дарылык эгиндерди жетиштирүү боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн алдыңкы үчтүгүнө кирет.

1. Индия экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугу эмне менен белгиленет?
2. Индия жана Кытайдын калкынын табигый иш-аракетин, улуттук жана диний курамын салыштыргыла.
3. Өнөр жайдын кайсы тармактары Индияда дүйнөлүк масштабда жакшы өнүккөн?
4. Индиянын айыл чарба тармагындагы деңгээлин баалагыла.

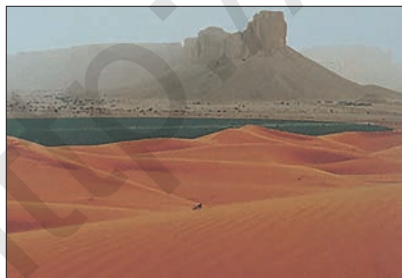
47-§. Перс булуңунун араб мамлекеттери

Перс булуңу, Арабия жарым аралы, монархия, тропиктик чөлдөр, деңиз суусун тузсуздандыруу, нефть өнөр жайы, зыярат туризми.

Дүйнөлүк энергетика чарбасында Перс булуңунун алкагы өзүнчө орунга ээ экендиги белгилүү. Перс булуңунун тегерегинде 8 мамлекет жайгашкан, алардан 6 – Сауд Арабиясы, Бириккен Араб Эмирликтери (БАЭ), Оман, Катар, Кувейт, Бахрейн – табигый географиялык, социалдык-экономикалык, саясий, демографиялык жана улуттук-маданий жактан бири-бирине окшойт. Бул өлкөлөр тобу Перс булуңунун араб мамлекеттери деп аталат.

Перс булуңундагы кичи аралдарда жайгашкан Бахрейнден тышкары, ушул топтогу бардык мамлекеттер Арабия жарым аралында жайгашкан. Алкак экономикалык географиялык орундун ыңгайлуулугу үч континент – Азия, Африка жана Европа туташкан аймакта, эл аралык маанидеги деңиз жолдору боюнда жайгашкандыгы менен белгиленет.

69-сүрөт. Арабия жарым аралындагы чөл ландшафты.

Перс булуңунун араб мамлекеттеринин аянты жана калкынын саны жагынан бири-биринен айырмаланат (11-жадыбал). Алкактагы аймактык жана демографиялык деңгээли боюнча эң ири мамлекет – Сауд Арабиясы, Катар, Кувейт жана Бахрейн кичи мамлекеттер болуп эсептелет.

Перс булуңунун араб мамлекеттери тууралуу жалпы маалыматтар

Мамлекеттер	Борбору	Аянты (миң км ²)	Калкы (млн. киши, 2018-ж)
Бахрейн	Манама	0,7	1,5
Бириккен Араб Эмирликтери	Абу-Даби	83,6	9,5
Кувейт	Аль-Кувейт	17,8	4,2
Катар	Доха	11,4	2,7
Сауд Арабиясы	Ар-Рияд	2150	33,4
Оман	Маскат	309,5	4,7

Перс булуңунун араб мамлекеттеринин бардыгы монархиялык башкаруу формасына ээ. Сауд Арабиясы, Катар, Оман – абсолюттук монархиялар, Кувейт жана Бахрейн – конституциялык монархиялар, БАЭ болсо ар бири абсолюттук монархия эсептелген жети эмирлик федерациясы болуп, мамлекет түзүлүшүндө абсолюттук жана конституциялык монархия элементтери айкалышкан.

Табигый шарты жана ресурстары. Арабия жарым аралы рельефинде түздүк жана тайпак тоолор негизги орунду ээлейт. Климаты тропиктик, жыл бою ысык жана кургак. Жайында күндүз аба ырайы адатта +50 °C дан жогору болот, түнкүсүн 0 °C га чейин түшүшү мүмкүн. Жылдык жаандын өлчөмү 100 мм ге жетпейт. Перс булуңунун алкагында негизги табият зонасы тропиктик чөлдөр болот (69-сүрөт).

Перс булуңунун араб мамлекеттеринин негизги табигый байлыгы чоң нефть жана газ запастары болуп саналат. Нефть запастары менен Сауд Арабиясы, Кувейт жана БАЭ, табигый газ запастары менен Катар, Сауд Арабиясы жана БАЭ ажыралып турат.

Климаттын кургакчылдыгы себептүү суу ресурстарынын жетишсиздиги бар. Арабия жарым аралында агын суулардын жоктугунан илгертеден жер асты суулары негизги суу булагы катары кызмат кыл-

70-сүрөт. Деңиз суусун тузсуздандыруучу ишкана.

71-сүрөт. Мекке шаарындагы ыйык Кааба зыярат жайы.

ган. Азыркы шартта суу менен камсыздоодо деңиз суусун тузсуздандыруу чоң мааниге ээ болууда (70-сүрөт). Дарыялар жаан жааганда гана сууга толо турган өзөндөр – өрөөндөр көрүнүшүнө ээ.

Калкы. Перс булуңунун араб мамлекеттери калкынын маанилүү өзгөчөлүгү чет элдик мигранттардын чоң үлүшү болот. Оманда чет элдик жумушчулар калктын 25 % ын, Сауд Арабиясында 30 % ын түзсө, башка мамлекеттерде бул

көрсөткүч 50 %дан жогору, БАЭ 90 %га жакын. Чет элдик мигранттардын негизги бөлүгүн Түштүк Азия жана Түндүк Африка мамлекеттеринин граждандары түзөт.

Калктын табигый өсүүсү Сауд Арабиясында жана Оманда жылына 1,6–1,8 %, калган мамлекеттерде 0,8–1,3 %га барабар.

Алкактын мамлекеттерине шаар калкынын өтө жогору үлүшү тиешелүү. Оманда урбанизация даражасы 75 %, Сауд Арабиясы жана БАЭда 80 %дан жогору, Кувейт, Катар жана Бахрейнде дээрлик 100 %га барабар.

Сауд Арабиясы, БАЭ, Катар, Кувейтте – сунна, Бахрейнде шиа, Оманда ибади мусулмандары көпчүлүктү түзөт. Сауд Арабиясындагы Мекке жана Мадина бүтүн дүйнө мусулмандары үчүн ыйык шаарлар саналып, жыл сайын ал жерге 2 млн. киши ажы сапарын жүзөгө ашырат (71-сүрөт).

Экономикасы. Перс булуңунун араб мамлекеттери экономикалык өнүгүүнүн жогору даражасы менен ажыралып турат. Калктын жан башына туура келүүчү ИДӨнүн көлөмү боюнча алкактын өлкөлөрү дүйнөдөгү алдыңкы орундарда турат.

Экономиканын таяныч тармагы – нефть жана газ өнөр жайы. Нефть жана газ экспорту алкактын өлкөлөрү үчүн эң негизги киреше булагы болуп эсептелет. Энергия булактары менен жакшы камсыздалгандыгы себептүү алкактын мамлекеттеринде химия жана нефть-химия, кара жана түстүү металлургия өнөр жайы өнүгүүдө.

Дыйканчылыктын өнүгүүсү суу ресурстарынын жетишсиздиги менен чектелген. Соңку убактарда тамчылатып сугаруу технологияларын

кеңири колдонууга көңүл бурулууда. Салттык түрдө негизги айыл чарба эгини курма пальмасы болуп эсептелет.

Мал чарбасынын негизги тармактары – кой чарбасы, эчки жана төө чарбасы эсептелет.

Алкактын өлкөлөрүндө, ошондой эле банк-финансы сектору, транзит соода жана туризм да өнүгүүдө.

1. Перс булунунун араб мамлекеттеринин саясий түзүлүшүндө кандай жалпы жактары бар?
2. Арабия жарым аралынын табигый шарты жана ресурстарынын күчтүү жана күчсүз жактарын салыштыргыла.
3. Перс булунунун араб мамлекеттеринде урбанизациянын жогору даражасына кандай факторлор таасир көрсөткөн?
4. Алкактын мамлекеттеринде нефть-газ өнөр жайынан тышкары экономиканын кандай тармактары өнүгүүдө?

48-§. Индонезия, Малайзия, Сингапур мамлекеттери

Түштүк-чыгыш Азия, арал өлкө, ыңгайлуу экономикалык географиялык орун, сейсмикалык активдүүлүк, экватордук климат, жаңы индустриалдык өлкөлөр.

ИНДОНЕЗИЯ

Индонезия – Түштүк-чыгыш Азияда, Тынч жана Инди океандарынын ортосунда жайгашкан бир нече миң аралдардан турган мамлекет. Дүйнөдөгү арал өлкөлөрүнүн эң ириси болуп саналат. Индонезиядагы эң чоң аралдар – Жаңы Гвинея (батыш бөлүгү), Калимантан (борбордук жана түштүк бөлүгү), Суматра, Ява жана Сулавеси. Калктын 60 %га жакыны Ява аралында жашайт. Бул арал планетабыздагы калкы эң жыш жайгашкан аймактардын бири болуп саналат. Индонезиянын борбору Жакарта шаары да Явада жайгашкан.

Аянты – 1919,4 миң км². Калкы (2018-ж.) –265 млн. Борбору – Жакарта.

Экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугу эки океан (Тынч жана Инди) жана эки континент (Азия, Австралия жана Океания) ортосунда жайгашкандыгы менен белгиленет.

72-сүрөт. Явалыктар.

Табигый шарты жана ресурстары. Индонезия аймагы «Тынч океан оттуу тогоосунун» бир бөлүгү болуп, ага тоолуу рельеф жана жогору сейсмикалык мүнөздүү. Индонезияда 150 гө жакын аракеттеги вулкандар бар, алардан эң ирилери – Бромо, Кракатау, Селак, Тамборо эсептелет. Индонезия нефть, газ, көмүр, калай, темир, марганец, никель жана башка пайдалуу казылмаларга бай.

Климаты экватордук, жыл бою ысык жана ным, жыл мезгилдери ортосундагы айырмачылыктар дээрлик сезилбейт. Нымдуу климат жана тоолуу рельеф себептүү

Индонезия суу жана гидроэнергетика ресурстары менен жакшы камсыздалган. Ошондой эле, Индонезия дүйнөнүн токой ресурстарына эң бай мамлекеттерден болуп саналат.

Калкы. Индонезия калкынын саны боюнча дүйнөдө Кытай, Индия жана АКШдан кийинки 4-орунду ээлейт. Индонезия калкынын жарымынан көбү шаарларда жашайт. Өлкөдө ондон ашык «миллионер» шаар бар, эң ириси – Жакартада 10 млн. киши жашайт.

Индонезияда 300гө жакын улут жана элеттер жашайт. Өлкө калкынын 40 %дан көбүрөөгүн явалыктар түзөт (72-сүрөт). Негизги дини – ислам дини болуп, Индонезия мусулмандар саны боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн арасында биринчи орунда турат.

Экономикасы. Индонезия ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнөнүн 10 алдыңкы мамлекеттеринин катарына кирет. Өнөр жайдын алдыңкы тармактары – отун (көмүрдү казып алуу боюнча дүйнөдө 5-орун, табигый газды казып алуу боюнча 10-орун), химия, тамак-аш, жеңил, автомобиль куруу, токой, металлургия (калайды казып алуу боюнча дүйнөдө 1-орун).

Негизги айыл чарба эгиндеринин катарына шалы, жүгөрү, кокос пальмасы, табигый каучук, чай, кофе, бал камыш, какао, тамеки, түрдүү татымалдар кирет. Индонезия көп эгиндердин жалпы түшүмү боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарды ээлейт. Балык уулоо боюнча дүйнөдө 3-орунда турат.

МАЛАЙЗИЯ

Малайзиянын аймагы Түштүк Кытай деңизи менен бири-биринен ажыралып турган эки бөлүктөн турат. Бир бөлүгү Малакка жарым аралынын түштүгүн ээлесе, экинчиси Калимантан аралынын түндүк бөлүгүндө жайгашкан. Малайзиянын жарым арал бөлүгүнүн жанынан Инди жана Тынч океандарын туташтыруучу деңиз жолдору өтөт.

Башкаруу формасы – конституциялык монархия. Малайзия 13 штат жана 3 федералдык аймакты бириктирүүчү федеративдик мамлекет. 9 штаты жергиликтүү монархтар тарабынан башкарылат, ар бир 5 жылда алар өздөрүнүн ичинен бир башкаруучуну мамлекет башчысы – королду шайлашат.

Табигый шарты жана ресурстары. Малайзия рельефинин өзгөчөлүктөрүнө жараша тоолуу өлкө. Негизги пайдалуу казылмалары – нефть, калай, вольфрам, боксит, алтын, жез эсептелет. Нефть негизинен өлкөнүн арал бөлүгүндөгү деңиз шельфинен казып алынат.

Климаты экватордук, жыл бою ысык жана жаан-чачындуу болот. Мындай климаттан Малайзияда суусу мол дарыялар көп. Суу ташкындары өлкөнүн калкына чоң зыян келтирет. Өлкөнүн аймагынын 60 %ын өсүмдүк жана жаныбарлар ааламы бай болгон экватордук токойлор каптайт (73-сүрөт).

Калкы. Малайзиянын калкы табигый жана миграциялык көбөйүүнүн эсебинен тез өсүүдө. Урбанизация даражасы 75 %, эң ири шаары – өлкөнүн борбору Куала-Лумпур.

Өлкөнүн калкы аймактык жактан бир кылка жайгашкан эмес. Аймактын 40 %ын ээлеген жарым арал бөлүгүндө калктын 80 % ы жашайт. Айрыкча, деңиз бою аймактарда калк жыш жайгашкан. Өлкөнүн ички бөлүгүндөгү тоолуу аймактарда калк сейрек жайгашкан.

Малайзиядагы эң ири улут малайлар 50 % дан көп. Ошондой эле, Малайзияда

**Аянты – 329,7 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 32,5 млн. Борбору – Куала-Лумпур.**

73-сүрөт. Малайзия токойлору.

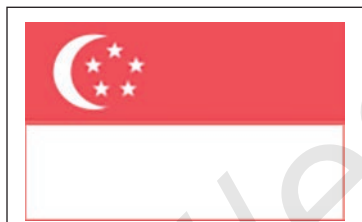
кытайлар, индилер, Калимантан аралынын түпкү элеттеринин өкүлдөрү да бир кыйла көп.

Кеңири таркалган дин – ислам дини, өлкөнүн конституциясына ылайык, мамлекеттик дин статусуна ээ. Бирок Малайзияда буддизм, индуизм, христиан диндери да бар.

Экономикасы. Малайзия – экономикасы жогорку темптер менен өсүп жаткан жаңы индустриалдык мамлекеттердин бири. Малайзия өнөр жайы көп тармактуу машина курууга адистештирилген (электроника, турмуштук техника, автомобиль өндүрүү). Ошону менен бирге нефть, нефть-химия жана металлургия өнөр жайлары жакшы өнүккөн. Айыл чарбасы шалы, табигый каучук, майлуу пальма, кокос пальмасы, банан, тамеки, мурч жана башка эгиндерди жетиштирүүгө адистештирилген.

Малайзиянын табияты жана бай тарыхый-маданий мурасы өлкөдө туризмди өнүктүрүүгө чоң мүмкүнчүлүк жаратат. Акыркы жылдарда Малайзия чет элдик саякатчылар санынын көптүгү боюнча дүйнөнүн алдыңкы 10 өлкөлөрүнүн катарына кирүүдө.

СИНГАПУР

Аянты – 0,7 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 5,8
млн. Борбору –
Сингапур.

Сингапур Түштүк-чыгыш Азияда, Малакка жарым аралынын түштүк четинен тар кысык менен бөлүнүп турган кичи аралдарда жайгашкан.

Сингапур Азия жана бүтүн дүйнөдөгү эң кичине мамлекеттердин бири болуп, толугу менен бир шаардан турат. Сингапур көп каттоочу деңиз жолдору боюнда жайгашкандыктан, анын социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн абдан чоң мааниге ээ болду.

Башкаруу формасы – парламенттик республика. Мамлекеттин саясий башкаруу тизиминде негизги ролду премьер министр ойнойт.

Табигый шарты жана ресурстары. Сингапурдун рельефи ойдуң түздүк көрүнүшүндө болуп, өлкөнүн эң бийик точкасы деңиз деңгээлинен бар-жогу 166 метр жогоруда жайгашкан. Сингапур эч кандай пайдалуу казылмаларга ээ эмес. Сингапур экватор сызыгына жакын жайгашкан жана анын климаты экватордук характерге ээ. Июль жана январь айларынын орточо температуралары болгону 2 °C га айырмаланат.

Аймагынын кичине экендигинин эсебине Сингапур ичимдик суусу менен жетиштүү камсыз болгон эмес жана аны Малайзадан импорттоого мажбур.

Калкы. Сингапур калкынын жыштыгы боюнча дүйнөдө Монакодон кийинки 2-орунда турат. Сингапур бүтүндөй бир шаардан тургандыгы үчүн урбанизация даражасы 100 %. Сингапур – Азиядагы калкынын табигый өсүүсү эң төмөн болгон мамлекеттердин бири жана калкы тышкы миграциянын эсебинен өсүүдө.

Сингапур калкынын 75% дан көбүн кытайлыктар түзөт. Малайлыктардын үлүшү 15 % тегерегинде, индилерге 8% ы туура келет. Расмий тилдери – англис, кытай, малай, тамил тилдери. Буддизм жана конфуций диндери эң көп таркалган.

Экономикасы. Салыштырмалуу кыска тарыхый доор ичинде Сингапур дүйнөдөгү технологиялык жана экономикалык жактан алдыңкы мамлекеттердин бирине айланды. Азыркы баскычта Сингапур калктын жан башына туура келүүчү ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн ичинде эң жогорку көрсөткүчтөрдүн бирине ээ. Өнөр жайдын электроника, электротехника, кеме куруу, нефтини кайра иштөө, химия, фармацевтика тармактары жакшы өнүгүп, экспортко чыгарылат. Өнөр жай үчүн сырьё ресурстары коңшу мамлекеттерден импорттолот. Маалымат технологиялары жана биотехнология тармактарында да Сингапур чоң жетишкендиктерге ээ болду. Эл аралык транспорт жана банк-финансы кызматтарын көрсөтүү, туризм тармактары да Сингапур үчүн чоң экономикалык мааниге ээ. Сингапур шаары дүйнөдөгү эң ири порттордун бири болуп эсептелет (74-сүрөт).

74-сүрөт. Сингапур порту.

1. Индонезия, Малайзия жана Сингапурдун экономикалык географиялык орундары кандай жактары менен өз ара окшош?
2. Индонезия, Малайзия жана Сингапурдун климатына кандай өзгөчөлүктөр мүнөздүү?
3. Үч мамлекеттин калкынын этникалык жана диний курамдарын салыштыргыла.
4. Үч мамлекеттин ар биринин экономикалык өнүгүүсү үчүн кандай факторлор маанилүү экенин аныктагыла.

7-ГЛАВА. АФРИКА, АВСТРАЛИЯ ЖАНА ОКЕАНИЯ, АМЕРИКА ӨЛКӨЛӨРҮ

49-§. Африканын географиялык орду жана саясий картасы

Континент, материк, Гибралтар кысыгы, Суэц каналы, колония, «Африка жылы», Сахара чөлү, чөлдөшүү, Сахель.

75-сүрөт. Африка континенти.

Африка континенти ушул наамдагы материк жана ага туташ аралдардан турат. Байыркы финикиялыктар «афарик» сөзү менен Карфагенден батышта жашоочу урууларды аташкан («афар» сөзү финикиялыктардын тилинде «чаң» маанисин билдирген). Римдиктер Карфагенди жана анын тегерегин басып алгандан кийин бул аймакка Африка наамын беришти. Кийинчерээк бул наам бүтүн материк жана континентке карата колдонула баштаган.

Африканын аралдар менен биргеликтеги аянты 30,3 млн. км²ди түзөт.

Африканын ортосунан экватор сызыгы, батыштан башкы меридиан өткөн. Ошол себептүү Африка Түндүк да, Түштүк да, Чыгыш да, Батыш да жарым аралдарда жайгашкан (75-сүрөт).

Африка кыргактары түндүктө Жер Ортолук деңиз, түндүк-чыгышта Кызыл деңиз, чыгышта Инди океаны, батышта Атлантика океаны суулары менен жуулат. Кызыл деңиз, Суэц каналы жана Боб-ал-Мандоб кысыгы Африканы Азиядан, Жер Ортолук деңиз жана Гибралтар булуңу Европа континентинен ажыратып турат (76-сүрөт).

Африка континенти арал жана жарым аралдардын аздыгы менен ажыралып турат. Анын курамына Инди океанындагы Мадагаскар (планетабыздагы аралдардын ортосунда аянты жагынан 4-орунда турат), Маскарен, Комор, Сейшель аралдары, Атлантика океанындагы Жашыл мурун, Канар, Сан-Томе жана Принсипи, Ыйык Елена жана башка аралдар кирет. Сомали жалгыз ири жарым арал болуп саналат.

Африканын азыркы саясий картасында 54 эгемендүү мамлекет бар. Континенттин саясий картасынын калыптануу тарыхы өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Улуу географиялык ачылыштар доорунан баштап Африканын көпчүлүк аймактары Европа мамлекеттеринин колониясына айланды. XX кылымдын башында Африкада 2 гана көз карандысыз мамлекет калган болчу: бир нече миң жылдык мамлекеттүүлүк тарыхына ээ Эфиопия жана 1847-жылы АКШнын жардамында пайда болгон Батыш Африкадагы Либерия мамлекети. Континенттин калган бөлүгү Улуу Британия, Франция, Португалия, Бельгия, Германия, Италия жана Испания тарабынан өз ара бөлүнүп алынган болчу.

77-сүрөт. Гибралтар кысыгынын Европадагы жээгинен Африка жээгинин көрүнүшү.

Африка мамлекеттери 1950-жылдарда эгемендүүлүккө жетише баштады. 1960-жыл БУУ тарабынан «Африка жылы» деп жарыяланып, ушул жыл континенттеги 17 өлкө эгемендүүлүккө жетишти жана дүйнө коомчулугу тарабынан тан алынды. Көптөгөн өлкөлөрү 1960–1980-жылдарда эгемендүүлүктү колго киргизди. Континенттеги эң ири мамлекеттер – 1990-жылда эгемендүүлүккө жетишкен Намибия, 1993-жылда Эфиопиядан ажыралып чыккан Эритрея жана 2011-жылда эгемендүүлүктү жарыялаган Чыгыш Судан эсептелет.

Африкадагы көптөгөн мамлекеттердин чек аралары колониялык доорунда калыптанып, табигый жана этникалык чек араларга ылайык келбей турган жасалма көрүнүштөргө ээ. Мунун таасиринде алиге чейин континентте түрдүү аскердик жаңжал жана мамлекеттик төңкөрүштөр тез-тез болуп турат.

Африка саясий картасынын өзүнө мүнөздүү жактарынын бири – ири аянттуу мамлекеттердин көптүгү. Дүйнөдөгү аянты 1 млн. км²ден чоң болгон 29 мамлекеттен 12си Африкада жайгашкан (Алжир, Судан, Ливия, Чад, Нигер, Ангола, Мали, ТАР, Эфиопия, Мавритания, Египет). Дүйнө боюнча бар болгон аянты 1 миң км²ден ашпаган 24 мамлекет бар болсо, анын болгону 1 – Сейшель аралдары – Африкага тиешелүү.

Африкада жалпы 6 арал өлкөлөрү жайгашкан. Алар Мадагаскар, Кабо-Верде, Комор аралдары, Маврикий, Сан-Томе, Принсипи жана Сейшель

77-сүрөт. Чөлдөшүү күчтүү өнүгүп бара жаткан Сахель өлкөсүнүн аймагы.

аралдары. Деңиздерге чыгуу мүмкүнчүлүгү жок мамлекеттердин саны боюнча Африка континенттеринин арасында жетекчилик кылат. Африкада кургактыкта жайгашкан жалпы 16 мамлекет бар. Алардын катарына Чад, Нигер, Мали, Эфиопия, Замбия, Ботсвана, Түштүк Судан сыяктуу ири мамлекеттер бар. Эфиопия дүйнөнүн кургактык ичкерисинде жайгашкан 44 мамлекеттердин арасында калктын саны боюнча жетекчи болуп саналат.

Африка мамлекеттеринен 51 республика, 3 (Марокко, Свазиленд (Эсватини), Лесото) монархиялык башкаруу формасына ээ. Администрациялык-аймактык жактан Африкадагы 6 мамлекет – Нигерия, Эфиопия, Судан,

Түштүк Судан, Сомали, Комор аралдары – федеративдик түзүлүшкө ээ.

Африка мамлекеттери бай жана ар түрдүү табигый ресурстары, айрыкча минералдык байлыктары менен ажыралып турат. Нефть жана табигый газ запастарына Нигерия, Алжир, Ливия, Ангола, Габон, Конго мамлекеттери бай. Континентте эң чоң көмүр запастары менен ТАР ажыралып турат. ТАР, Намибия, Ботсвана, Замбия, КДР, Нигер жана башка көптөгөн Африка мамлекеттери түстүү, кымбат баалуу жана радиоактивдүү металлдар, алмаздын ири кендери менен белгилүү.

Саванна, чала чөл, чөл жана экватордук токойлор Африкада кеңири таркалган табият зоналары болуп саналат. Түндүк Африкада планетабыздагы эң ири чөл Сахара жайгашкан. Анын түштүк чек арасы, бойлой созулган Сахель деп аталуучу чала чөл өзгөчөлүү табигый географиялык өлкө дүйнө боюнча калкы жана айыл чарбасы чөлдөшүү жараянынан эң олуттуу зыян көргөн аймак болуп эсептелет. Сахель Судан, Чад, Нигер, Мали, Мавритания сыяктуу мамлекеттердин аймагын камтыйт (77-сүрөт).

1. Африканын географиялык орду анын табигый шартына кандай таасир көрсөткөн?
2. Африка саясий картасынын тарыхый калыптанышы жана азыркы заманбап абалынын өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө.
3. Африка өлкөлөрүнүн колониялык өтмүшү алардын азыркы күндөгү өнүгүүсүнө кандай түрдө таасир көрсөтүүдө?
4. Сахель табигый географиялык өлкөсү каерде жайгашкан жана кандай өзгөчөлүктөрү менен ажыралып турат?

50-§. Африка өлкөлөрүнүн калкы жана чарбасы

Калктын жыштыгы, табигый өсүү, урбанизация, түштүк европеоиддер, негроиддер, калктын этникалык жана диний курамы, сырьёну жеткирип берүүчү чарба тармактары, монокультуралык эгин.

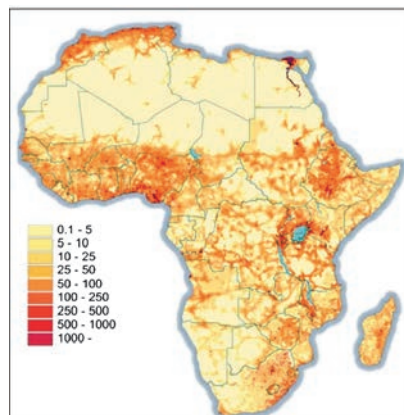
Африка калкынын саны боюнча Азиядан кийинки континент эсептелип, 2018-жылдын маалыматы боюнча ал жерде 1,3 миллиардга жакын киши жашайт. Бул дүйнө калкынын 17 пайызын түзөт.

Африка мамлекеттеринин ортосунда саны жагынан Нигерия өзүнчө ажыралып турат. Анын калкы 2018-жылы 196 млн. кишиге жетип, дүйнө өлкөлөрүнүн ортосунда 7-орунду ээлейт. Нигерия Африка мамлекеттеринин катарында аянты боюнча 14-орунда турат.

Калкынын саны жагынан Нигериядан кийинки алдыңкы орундарды Эфиопия (107,5 млн. киши), Египет (97 млн. киши), Конго Демократиялык Республикасы (84,3 млн. киши), Танзания (59,1 млн. киши) жана Түштүк Африка Республикасы (57,7 млн. киши) сыяктуу мамлекеттер ээлейт (2018-ж.).

Африканын калкы континент боюнча бир кылка жайгашкан эмес (78-сүрөт). Буга табигый факторлор, айрыкча климат жана суу ресурстары чоң таасир көрсөткөн. Нил өрөөнү жана дельтасы, Жер Ортолук деңиз жана Гвинея булуң бою аймактары, Чыгыш Африканын тоо аралыгындагы ойдуңдары жана ТАРнын өнөр жайлашкан аймактарында калктын жыштыгы эң жогорку даражага ээ. Азыркы учурда Сахара чөлү, Калахари, Намиб сыяктуу тропиктик чөлдөрдө калктын жыштыгы өтө төмөн.

Африканын калкы эң жогорку темптер менен өсүп жаткан континент болуп саналат. Дүйнө калкы азыркы учурда орточо жылдык эсеп менен 1,2 % га көбөйүп, Африкада бул көрсөткүч 2,6 % ды түзөт. Африканын көпчүлүк мамлекеттеринде төрөлүү жана табигый көбөйүүнүн жогору темптери, орточо өмүр сүрүүнүн көрсөткүчтөрү төмөн (12-жадыбал). Тунис, Марокко, Ли-

78-сүрөт. Африкада калктын жыштыгы (км² киши).

вия, Ботсвана, ТАР, Маврикия жана Сейшель аралдары сыяктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү бир кыйла жогору болгон мамлекеттерде континенттеги жалпы абалдан айырмаланат.

12-жадыбал

Африкадагы айрым мамлекеттер, Германия жана Япониянын демографиялык көрсөткүчтөрү (2018-жыл маалыматы боюнча)

Көрсөткүчтөр	Африканын айрым мамлекеттери		Дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттери	
	Нигер	Чад	Германия	Япония
1 аялга туура келе турган перзенттин орточо саны	7,2	6,4	1,6	1,4
Калктын жылдык табигый көбөйүүсү, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Эркек жана аялдардын орточо өмүр сүрүүсү, жаш	Э. – 59 А. – 61	Э. – 52 А. – 54	Э. – 78 А. – 83	Э. – 81 А. – 87
Калкынын жаштык курамында 15 жашга чейинки балдар үлүшү, %	50	47	13	12
Калкынын жаштык курамында 65 жаштан ашкандардын үлүшү, %	3	2	21	28
Жаңы төрөлгөн балдардын өлүмү, 1000 жаңы төрөлгөн балага салыштырмалуу %	60	72	3	2

Африка континенттер арасында урбанизация даражасы (43 %, 2018-ж.) жагынан акыркы орунда турат. Шаар калкынын салмагы, негизинен Жер Ортолук деңиз бою мамлекеттери, ТАР, кичи арал өлкөлөрү жана нефть өнөр жайы өнүккөн мамлекеттеринде жогору. Нигер, Руанда, Бурунди, Малави мамлекеттеринде урбанизация даражасы 20 % га жетпейт.

Калкынын расалык, этникалык жана диний курамы жактан Африка континенти эки чоң бөлүккө бөлүнөт. Биринчиси – Египет, Ливия, Судан, Алжир, Тунис, Марокко, Мавритания сыяктуу мамлекеттерден турган Түндүк Африка алкагы. Бул мамлекеттерде, негизинен түштүк европеоид расасына таандык болгон араб жана барбарлар жашайт, негизги дин – ислам дини, калкынын этникалык жана диний курамынын бүтүндүгү менен ажыралып турат. Континенттеги башка мамлекеттер – Тропиктик Африка алкагын түзөт. Бул алкактын калкынын этникалык курамы ар түрдүү болуп, негизинен негроид расасына тиешелүү жүздөгөн улут, элет жана уруулардан

турат. Диндерден ислам, христиандык жана түрдүү жергиликтүү диндер кеңири таркалып, ар түрдүү мамлекеттерде алардын катышы түрдүүчө.

Африка мамлекеттеринин дүйнөлүк чарбадагы орду негизинен тоокен өнөр жайы жана тропиктик дыйканчылыгы менен белгиленет. Атап айтканда континенттеги мамлекеттердин экономикасында көбүрөөк сырьёну жеткизүүчү тармактар үстөмдүк кылат. Мунун негизги себептери адистешүүнүн колониялык доорунда калыптангандыгы, өндүрүштүн техникалык жана технологиялык жардылыгы менен байланыштуу.

Нигерия, Алжир, Ангола, Ливия, Габон, Конго, Экватордук Гвинея – нефть жана табигый газ, Нигер жана Малави – уран, Гвинея – боксит, Гана жана Танзания – алтын, Ботсвана, КДР, Ангола, Зимбабве, Намибия – алмаз, ТАР – таш көмүр, темир, марганец, алтын, платина, алмаз сыяктуу минералдык ресурстарды казып алуу жана экспорттоо көлөмү менен ажыралып турат.

Көпчүлүк Африка мамлекеттеринин айыл чарбасы үчүн белгилүү бир эгин түрүнүн жеке бийлиги мүнөздүү. Мисалы, Судан, Мали, Чад жана Буркина-Фасода негизги эгин – пахта, Кот-д’Ивуар, Гана, Камерунда – какао, Сенегал жана Гамбияда – жер жаңгак, Эфиопия жана Угандада – кофе, Кенияда – чай эсептелет. Көп тармактуу айыл чарбасы ТАР жана Жер Ортолук деңиз бою мамлекеттеринде калыптанган.

Социалдык-экономикалык өнүгүү даражасы жагынан Африка 3 бөлүккө бөлүнөт. ТАР континенттеги мамлекеттердин арасында экономикалык жактан эң кудуреттүүсү болгондуктан өзүнчө ажыратылат. Египет, Ливия, Алжир, Тунис жана Марокко сыяктуу бир канча жогору даражада өнүгүп келе жаткан мамлекеттер Түндүк (Жер Ортолук деңиз бою) Африка экономикалык географиялык алкагын пайда кылат. Континенттин калган өлкөлөрү Тропиктик Африка алкагынын курамына кирет. Тропиктик Африкадагы 34 мамлекет БУУ тарабынан дүйнөнүн эң жай өнүккөн мамлекеттер тобуна киргизилген.

1. Африка мамлекеттеринин калкынын көбөйүүсү жана жаштык курамынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүп бергиле.
2. Калктын расалык жана диний курамы жагынан Африка кайсы эки алкакка бөлүнөт? Бул эки аймактын калкына кыскача мүнөздөмө бергиле.
3. Африка өлкөлөрүнүн дүйнөлүк чарбадагы ордун кайсы тармактар белгилеп берүүдө?
4. Африка өлкөлөрүнүн айыл чарбасы үчүн кандай жак мүнөздүү? Бул өзгөчөлүктү айрым мамлекеттердин мисалында көрсөткүлө.

51-§. Түштүк Африка Республикасы

Дракон (Ажыдаар) жана Кап тоолору, Вельд платосу, тропиктик чөлдөр, субтропиктик климат, африканерлер, африкаанс тили, тоо-кен өнөр жайы.

Аянты –1219,9 миң км².
Калкы (2018-ж.) –
57,7 млн. Борбору –
Претория.

Түштүк Африка Республикасы (ТАР) Африка континентинин түштүк бөлүгүндө жайгашкан, кыргактары түштүк-батышта Атлантика, түштүк-чыгышта Инди океаны суулары менен жуулат. ТАР маанилүү жана көп каттоочу эл аралык деңиз жолдорунун боюнда жайгашкан. ТАРдагы Кейптаун шаары Түштүк жарым шардагы эң ири порт шаарлардын бири (79-сүрөт).

Башкаруу формасы – парламенттик республика. Борбору – Претория шаары. Ал жерде президент жана өкмөттүн резиденциялары гана жайгашкан, парламент Кейптаунда, Жогорку сот Блумфонтейн шаарында иш-аракет көрсөтөт.

Табигый шарты жана ресурстары. ТАР аймагынын рельефи ар түрдүү. Чыгыш бөлүгүндө Дракон (Ажыдаар) тоолору, түштүгүндө Кап тоолору жайгашкан. Өлкөнүн түндүк жана борбордук бөлүктөрү Вельд платосу, батыш аймактары түздүк рельефи менен ажыралып турат. ТАР ири минералдык байлыктарга ээ мамлекет. Өлкөдө көмүр, марганец, хром, уран, алтын, алмаз, платина, ванадий жана түрдүү сейрек металлдардын чоң запастары бар.

ТАРнын борбордук жана батыш аймактарында ысык жана кургакчыл тропиктик климат калыптанган. Өлкөнүн түштүгү жана чыгышындагы деңиз бою аймактарында нымдуу субтропиктик климат байкалат. Өлкөнүн кургакчыл климаттуу бөлүгүндө суу ресурстарынын жетишсиздиги бар.

Калкы. ТАР континент мамлекеттеринин арасында саны боюнча 6-орунда турат. Калкынын табигый көбөйүү темптери көпчүлүк Африка мамлекеттерине караганда төмөнүрөөк болуп, жылдык эсепте 1–1,2 % га барабар. ТАР калкы коңшу мамлекеттерден көчүп келип жаткандардын эсебинен көбөйүүдө.

79-сүрөт. Кейптаун шаары.

ТАРда урбанизация даражасы 65 % га барабар жана бул көрсөткүч Африкадагы көп мамлекеттерге караганда кыйла жогору. Өлкөнүн эң ири жана экономикалык борбору Йоханнесбург шаары болот.

Түштүк Африка Республикасы калкынын 80 % дан азыраагын түрдүү жергиликтүү улут жана элеттер түзөт. ТАР тропиктик Африка мамлекеттеринен

80-сүрөт. Төө куш фермасы.

европалыктардын салыштырмалуу жогору үлүшү (10% га жакын) менен ажыралып турат. Европалыктардын чоң бөлүгүн африканерлер – XVII–XIX кылымдарда көчүп келген голландыктардын муундары түзөт. Алар нидерланд тили негизинде калыптанган, африкаанс тилинде сүйлөшөт.

Өлкөнүн түндүк-чыгышындагы өнөр жай райондору, түштүк-чыгыш жана чыгыш деңиз бою аймактарында калктын жыштыгы жогору болсо, батыш жана түндүк-батыш чөл аймактарында калк сейрек жайгашкан.

Экономикасы. Түштүк Африка Республикасы континенттеги экономикалык жактан эң өнүккөн мамлекет болуп саналат. Экономикасы тоо-кен өнөр жайы, машина куруу, көп тармактуу айыл чарбасы жана туризмге адистештирилген.

Түрдүү пайдалуу казылмалардын бай запастарынын эсебинен ТАРда тоо-кен өнөр жайы жогору деңгээлде өнүккөн. ТАР көмүр, темир рудасы, марганец, алтын, платина, палладий, алмаз жана башка минералдык ресурстарды казып алуу боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн ичинде алдыңкы орундарды ээлейт. ТАР дүйнөдөгү эң ири көмүр экспорттоочулардын бири.

Айыл чарбасы өлкөнүн аймагынын 15 % бөлүгүндө интенсивдүү өнүккөн. Мунун негизги себеби суу ресурстарынын жетишсиздиги менен байланыштуу. Бирок ошого карабастан, ТАРда дыйканчылык менен мал чарбасынын түрдүү тармактары жогору даражада өнүккөн. Дыйканчылыктын эң маанилүү тармактары буудайчылык жана жүзүмчүлүк болуп саналат. Мал чарбасынын негизги тармактары – бодо мал, кой, эчки чарбасы. ТАРда мал чарбасынын салттык эмес тармагы – төө куштарды багуу да өнүккөн (80-сүрөт).

1. Түштүк Африка Республикасынын экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугун баалагыла.

2. Өлкөнүн табигый шарты жана ресурстарынын күчтүү жана күчсүз жактарын аныктагыла.
3. ТАР Тропиктик Африка өлкөлөрүнөн калкынын көбөйүүсү жана курамы жагынан кандай айырмаланат?
4. ТАР экономикасы кандай тармактарга адистешкен?

52-§. Нигерия Федеративдик Республикасы

Батыш Африка, Тропиктик Африка, Гвинея булуңу, Нигер дельтасы, Лагос, хауса, йоруба, игбо, нефть жана нефтини кайра иштөө өнөр жайы.

Нигерия Федеративдик Республикасы Батыш Африкада жайгашкан. Кыргактары түштүктөн Атлантика океанынын Гвинея булуңунун суулары менен жуулат.

Башкаруу формасы – президенттик республика. Нигерия федеративдик мамлекет болуп, 36 штат жана федералдык борбордук аймактан турат. Нигериянын штаттары этникалык багыттын негизинде ажыратып коюлган. Борбору – Абужа шаары – өлкөнүн борборунда жайгашкан (81-сүрөт).

Табигый шарты жана ресурстары. Нигериянын аймагы Нигер жана Бенуе дарыялары менен рельефи жагынан айырмалануучу эки бөлүккө бөлүнөт. Түндүктө рельеф тайпак тоолордон, өлкөнүн түштүк бөлүгү ылдыйкы түздүктөрдөн турат.

Нигериянын эң чоң табигый байлыгы – нефть запастары. Нефть кендери көбүрөөк өлкөнүн түштүк бөлүгүндө жайгашкан.

Өлкө негизинен экватордук жана субэкватордук климаттык алкактарда жайгашкан. Жыл бою ысык температура сакталат. Жаандын өлчөмү түштүк деңиз бою аймактарынан түндүккө карай азаят. Экватордук климаттуу бөлүгүндө жылдык жаандын өлчөмү 3 000 мм тегерегинде. Ар дайым жана мезгилдик нымдуу токойлор жана саванналар Нигериянын негизги табият зоналары болот.

81-сүрөт. Абужа шаары.

Нигериядагы дарыялардын эң ириси – Нигер дарыясы. Ал Гвинея булуңуна куюлушунда чоң дельтаны пайда кылат. Нигер дельтасы өлкөнүн маанилүү экономикалык району болуп саналат.

Калкы. Нигерия калкынын саны боюнча дүйнөдө 7-орунда турат жана ал дүйнөнүн 10 алдыңкы мамлекетинин арасында табигый көбөйүүнүн эң жогорку темптери менен ажыралып турат. Нигериянын калкы жылына 4–4,5 миллион кишиге көбөйүүдө.

82-сүрөт. Лагос – Нигерия жана бүткүл Африканын эң ири шаары.

Нигерия калкынын дээрлик жарымы шаарларда жашайт. Нигерияда 6 «миллионер» шаар бар. Гвинея булуңу жээгинде жайгашкан Лагос шаары Нигерия гана эмес, бүтүн Африкадагы эң ири шаар болуп саналат (82-сүрөт). Лагос 1991-жылга чейин өлкөнүн борбору болгон, бирок калкынын өтө көптүгүнөн борбор Абужа шаарына көчүрүлдү.

Нигерия Тропиктик Африкадагы көпчүлүк өлкөлөрдөй көп улуттуу мамлекет, калкынын этникалык курамы 250 дөн ашуун жергиликтүү улут жана элтерден турат. Эң ири улуттары хауса, йоруба жана игбо (ар бири жалпы калктын болжол менен 20 % ын түзөт). Мамлекеттик тили – англис тили. Нигериянын түндүк жана батыш штаттарында ислам дини, чыгыш жана түштүк штаттарында христиан дини көбүрөөк таралган.

Калкынын жыштыгы өлкөдө орточо эсеп менен 1 км² ге 200 кишиден көбүрөөк болсо, кыргак бою аймактарында мындан 3–4 эсе жогору.

Экономикасы. Нигерия ИДӨнүн жалпы көлөмү боюнча Африкада 1-орунда турат. ИДӨнүн калктын жан башына туура келүүчү өлчөмү анчалык жогору эмес – 6 000 АКШ доллары тегерегинде. Бирок бул Тропиктик Африкадагы көп мамлекеттерге караганда бир кыйла жогорку көрсөткүч (алкак боюнча орточо көрсөткүч 3 600 АКШ долларына барабар).

Өлкөнүн экономикасынын негизи жана мамлекеттик бюджеттин кирешесинин башкы булагы – нефть экспорту. Нефтини казып алуу жана аны кайра иштөө өнөр жайы Нигерия өнөр жайынын эң өнүккөн тармагы болот. Өлкөдө токой, токуучулук, тамак-аш жана тоо-кен өнөр жайы да бир кыйла өнүккөн.

Айыл чарбасы – калктын алектигинин негизги тармагы. Нигерияда жер жаңгак, жүгөрү, шалы, табигый каучук, пахта, түрдүү жашылча-жемиш жана мөмө эгиндери жетиштирилет. Бодо мал, кой, эчки, чочко чарбасы Нигерия мал чарбасынын негизги тармактары болуп эсептелет..

1. Нигерия администрациялык-аймактык түзүлүшүнүн федеративдик формасы кандай фактор менен байланыштуу?
2. Нигерия борборун Лагостон Абужага көчүрүлүшүнүн себебин түшүндүргүлө.
3. Өлкөнүн түштүгүндө калктын жыштыгы түндүк аймактарына караганда бир нече барабар чондугунун себептерин түшүндүргүлө.
4. Нигериянын экономикалык өнүгүүсүнүн Тропиктик Африкадагы көп мамлекеттерге караганда бир кыйла жогорулугу өндүрүштүн кандай тармагы менен байланыштуу?

53-§. Египет Араб Республикасы

Суэц каналы, Синай жарым аралы, Нил дарыясы, Асван суу сактагычы, тропиктик жана субтропиктик климат, калктын жыштыгы, сугарма дыйканчылык, тарыхый-маданий мурас.

Аянты – 1001,4 миң км². Калкы (2018-ж.) – 97 млн. Борбору – Каир.

Египет Араб Республикасы Африканын түндүк-чыгышында жана кичи бөлүгү Азия континентиндеги Синай жарым аралында жайгашкан. Кыргактары түндүктө Жер Ортолук, чыгышта Кызыл деңиз суулары менен жуулат. Суэц каналы азыркы кезде бул эки деңизди туташтырат, Африка жана Азиянын чек арасы болуп эсептелет. Суэц каналынын өткөндүгү, Азия жана Африка туташкан аймакта жайгашкандыгы Египеттин экономикалык географиялык ордунун ыңгайлуулугун белгилейт.

Башкаруу формасы – президенттик республика. Борбору – Каир шаары Нил дельтасында жайгашкан (83-сүрөт).

Табигый шарты жана ресурстары. Египеттин аймагы түздүктөрдөн турат. Кызыл деңизге гана жакын бөлүгү жана Синай жарым аралында тоолор бар. Пайдалуу казылмалардан нефть, табигый газ, темир рудасы, фосфорит кендери бар. Египеттин аймагынын чоң бөлүгү тропик-

тик, Жер Ортолук деңиз жээги субтропиктик климат алкагында жайгашкан. Жайы өтө ысык, кышы жылуу. Жамгыр аз жаайт, жылдык өлчөмү 200 мм ден ашпайт. Ошондуктан өлкөнүн аймагын тропиктик чөлдөр ээлеген.

Ысык жана кургак климат шартында Египет үчүн суу ресурстарынын жетишпестиги мүнөздүү. Өлкөнүн жалгыз дарыясы – анын аймагын түштүктөн түндүккө кесип өтүп, Жер Ортолук деңизге куюла турган Нил – чөлдөр арасынан агып өтүүчү транзит дарыя (84-сүрөт). Нил дарыясында дүйнөдөгү эң ири Асвон суу сактагычы курулган.

Калкы. Египет Африка мамлекеттеринин арасында калкынын саны боюнча Нигерия жана Эфиопиядан кийинки үчүнчү орунда турат. Калкынын табигый өсүүсү жогору даражада сакталып калууда. Египеттин калкы жылына дээрлик 2,5 %га, б.а. 2 миллиондон көп кишиге көбөйөт.

Египетте шаар калкынын үлүшү 45 % тегерегинде жана бул көрсөткүч Түндүк Африканын башка мамлекеттерине караганда төмөнүрөөк даражада. Эң ири шаарларынын катарына Каир, Александрия жана Гиза кирет.

Египет бир улуттуу мамлекет, анткени калкынын 99 %ы арабдардан турат. Кенири таркалган дин – ислам дини. Бирок Египеттиктердин 10 %га жакын бөлүгү христиан динине тиешелүү.

Египетте калк бир кылка жайгашкан эмес. Египеттиктердин 90 %дан көп бөлүгү калкынын жыштыгы менен дүйнө масштабында ажыралып турган Нил өрөөнү жана дельтасында жашайт. Ошондой эле, Суэц каналынын боюнда, Жер Ортолук жана Кызыл деңиз жээктеринде да калктын жыштыгы бир кыйла жогору.

Экономикасы. Египет Африка континентиндеги мамлекеттердин арасында эң чоң экономикалык деңгээлге ээ мамлекеттердин бири. Өлкөнүн экономикасы агрардык-индустриалдык характерге ээ. Өнөр жайы, негизинен нефть-газ, токуу-

83-сүрөт. Каир шаары.

84-сүрөт. Нил дарыясы.

85-сүрөт. Египет пирамидаларынын бири жана Чоң Сфинкс айкели.

чулук, тамак-аш жана химия тармактарына адистештирилген. Ошондой эле, металлургия, машина куруу өнөр жайы да өнүгүүдө.

Айыл чарбасы сугат дыйканчылыкка таянат. Негизги эгиндер – пахта, шалы, жүгөрү, жашылча-жемиш, мөмө жана бакча эгиндери. Мал чарбасынын негизги тармагы бодо мал чарбасы болуп саналат.

Египет Араб Республикасынын мамлекет бюджетин үчүн Суэц каналы аркылуу кемелер транзитинен түшө турган бажы

салыгы маанилүү киреше булагы болот.

Египет экономикасынын маанилүү тармактарынын бири – туризм эсептелет. Туризмдин өнүгүүсүнө Египет деңиз бою аймактарынын табигый шарты жана өлкөнүн өтө бай тарыхый-маданий мурасы чоң таасир көрсөтөт (85-сүрөт).

1. Египет Араб Республикасынын экономикалык географиялык ордунун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү эмнелер менен байланыштуу?
2. Египет жана Түркиянын географиялык жайгашуусунда жалпы өзгөчөлүктөрдү аныктагыла.
3. Египет калкынын жайгашуусуна кандай факторлор таасир көрсөтөт?
4. Египетте эл аралык туризмди өнүктүрүү үчүн кандай ресурс жана шарттар бар?

Аянты –7692,0 миң км². Калкы (2018-ж.) – 24,5 млн. Борбору – Канберра.

Материк, Британия Ынтымакташтыгы королдугу, австралиялык англичандар, австралиялык аборигендер, Сидней, Мельбурн, тоо-кен өнөр жайы.

54-§. Австралия Союзу

Австралия Союзу – дүйнөдөгү бир бүтүн материкти толук ээлеген жалгыз мамлекет. Курамына Австралия материгинен тышкары

Тасмания жана башка аралдар кирет. Кыргактары түндүк, батыш жана түштүктөн Инди океаны, анын деңиз жана кысыктары, чыгыш жагы-

нан Тынч океаны деңиздеринин суулары менен жуулат. Аянты жагынан дүйнөдө 6-орунда турат.

Экономикалык-географиялык орду Түштүк жарым шарда, башка мамлекеттерден кыйла алыста жайгашкандыгы менен мүнөздөлөт. Ошону менен бирге, азыркы заманбап деңиз аба транспорту өлкөнү дүйнөнүн бардык алкактары менен дайыма байланышта болушун камсыз кылат.

86-сүрөт. Австралия чөлдөрү.

Австралия Союзу Британия Ынтымакташтыгы королдугу эсептелип, анын расмий мамлекет башчысы Улуу Британия бийлиги эсептелет. Иш жүзүндө саясий башкаруу системасында башкы роль премьер министрге тиешелүү. Австралия 6 штат жана 2 аймактан түзүлгөн федеративдик мамлекет.

Табигый шарты жана ресурстары. Австралиянын рельефи негизинен түздүк жана күчтүү бөлүнгөн платолордон турат. Чыгышта гана орточо бийиктиктеги Чоң Суу бөлгүч тоо кыркасы бар. Анда Австралиянын эң бийик точкасы Костюшко чокусу (2 228 м) жайгашкан.

Австралия ар түрдүү пайдалуу казылмаларга бай. Өлкө темир, жез, никель, уран, боксит рудалары, көмүр, алтын, алмаз запастары менен дүйнө масштабында өзүнчө ажыралып турат.

Австралия аймагы, негизинен субэкватордук, тропиктик жана субтропиктик климат алкактарында жайгашып, климаттын эң маанилүү өзгөчөлүгү анын кургакчылдыгынан турат. Өлкөнүн аймагынын өтө чоң бөлүгүн чөл, чала чөл жана саванналар ээлейт (86-сүрөт). Австралия табиятынын эң чоң кемчилиги суу ресурстарынын жетишсиздиги. Негизги дарыясы Муррей жана анын куймасы Дарлинг суусу мезгилдер боюнча кескин өзгөрүп турат.

Калкы. Австралия калкынын жыштыгы эң төмөн болгон мамлекеттердин бири. Бул жерде 1 км² ге орто эсеп менен 3 киши туура келет. Австралияда калкы, негизинен түштүк-чыгыш жана чыгыш аймактарында отурукташкан, ички аймактарында өтө сейрек жайгашкан.

Австралияда калкынын табигый көбөйүүсү төмөн, жылына 0,5–0,6 % га барабар. Калктын санынын көбөйүүсүнө тышкы миграция көбүрөөк таасир көрсөтөт, жылдык эсеп менен 0,8–1,0 % ды түзөт.

87-сүрөт. Сидней шаары.

Жалпысынан алганда Австралиянын калкы миграциянын эсебинен калыптанган. Материктин түпкү калкы – австралиялык аборигендер – мамлекет калкынын бар-жогу 1%ын түзөт. Негизги улут – австралиялык англичандар.

Австралия Союзу жогору урбанизациялашкан мамлекеттердин катарына кирет. Анда шаар калкынын үлүшү 90 %га барабар. Эң ири шаарлары – Сидней

(87-сүрөт), Мельбурн, Брисбен, Перт, Аделаида.

Экономикасы. Австралия экономикасы жогору даражада өнүккөн мамлекет болуп саналат. ИДӨнүн көлөмү боюнча Австралия дүйнөнүн алдыңкы 20 мамлекеттеринин курамына кирет, калкынын жан башына туура келе турган ИДӨ көлөмү көпчүлүк Европа мамлекеттеринен да жогору.

Австралиянын дүйнөлүк экономикадагы ордун, көп жагынан тоо-кен жана отун өнөр жайы белгилейт. Ал көмүр, уран, темир, боксит, алтын, никель, цинк казып алуу боюнча дүйнөдөгү алдыңкы 3 мамлекеттин катарына кирет. Көмүр, суюлтулган газ, уран, кара жана түстүү металлдардын чоң бөлүгү Азия мамлекеттери, биринчи кезекте Кытайга экспорттолот. Айыл чарбасы да Австралия экономикасынын маанилүү тармагы. Мал чарбасынын негизги тармактары – кой чарбасы жана бодо мал чарбасы. Австралия дүйнөдө койлордун саны жана жүн иштеп чыгаруу боюнча 2-орунда, жүн жана этти экспорттоо боюнча 1-орунда турат. Дыйканчылыгы данчылык, буудайчылык жана жүзүмчүлүккө адистештирилген.

Австралиянын негизги экономикалык району анын түштүк-чыгышы эсептелет. Бул жерде өлкө калкынын 70 %ы жашайт жана анын 2 эң ири шаары – Сидней жана Мельбурн жайгашкан.

1. Австралия Союзу географиялык жайгашуусунун кайталангыс өзгөчөлүктөрү эмнеден турат? Экономикалык географиялык ордунун оң жана терс жактарын түшүндүргүлө.
2. Австралиянын азыркы калкы кандай калыптанган?
3. Эмне үчүн Австралиянын түштүк-чыгыш аймактары калкынын жыштыгынын салыштырмалуу жогору даражасы менен ажыралып турат?
4. Австралиянын экономикасы кандай тармактарга адистешкен жана буга кандай факторлор таасир көрсөткөн?

55-§. Американын саясий картасы

Америка, Түндүк Америка, Түштүк Америка, Панама каналы, Кариб деңизи, Латын Америкасы, континент, материк, Британия Ынтымакташтыгы королдугу.

Америка Батыш жарым шарда жайгашкан эки материкти – Түндүк Америка жана Түштүк Американы, дагы аларга жакын аралдарды камтып алган континент (88-сүрөт). Анын жалпы аянты 42 млн. км² ге барабар. Түндүк жана Түштүк Америка материктерин Панама каналы ажыратып турат (89-сүрөт).

88-сүрөт. Америка континентинин географиялык орду.

Американын азыркы заманбап саясий картасында 35 эгемендүү мамлекет бар. Алар аймактык чоңдугу жагынан бири-биринен кескин айырмаланат. Континенттеги 4 өлкө дүйнөнүн 10 эң ири мамлекеттеринин катарынан жай алган – Канада, АКШ, Бразилия жана Аргентина, Боливия, Колумбия, Перу жана Мексиканын аянты 1 млн. км² ден ашат. Венесуэла жана Чили мамлекеттеринин аянты 500 миң км² ден чоң. Ошону менен бирге, Америкадагы 7 мамлекеттин аянты 1 миң км² ден аз. Алардын бардыгы Кариб деңизиндеги аралдарда жайгашкан.

Америкада 2 мамлекет гана – Боливия жана Парагвай – түздөн-түз деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Мексика, Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика, Панама жана Колумбия кыргактары эки, б.а. Атлантика жана Тынч океан суулары менен жуулат. АКШ жана Канада болсо үч – Атлантика, Тынч жана Түндүк Муз океандарына чектеш.

Америкадагы 35 мамлекеттен 25и республика, 10у Британия Ынтымакташтыгы королдуктары, б.а. конституциялык монархиялар болуп саналат. Конституциялык монархиялардан 2 – Канада жана Белиз – Түндүк Америка материгинде жайгашкан, калган 8и Кариб деңизиндеги арал мамлекеттер.

Америкада 7 федеративдик мамлекет жайгашкан – АКШ, Аргентина, Бразилия, Канада, Мексика, Венесуэла, Сент-Китс

89-сүрөт. Панама каналы.

жана Невис. Сент-Китс жана Невис дүйнөдөгү эң кичи федеративдик мамлекет болуп эсептелет.

Америка 2 ири саясий-географиялык алкакка – Түндүк Америка жана Латын Америкасына бөлүнөт. Түндүк Америкада АКШ жана Канада жайгашкан. Америкадагы АКШдан түштүктө жайгашкан бардык мамлекеттер Латын Америкасын түзөт. Дүйнөнүн ушул ири алкагы Латын Америкасы деп аталышы көп мамлекеттеринде калкы байыркы латын тилинен келип чыккан испан, португал, француз тилдеринде сүйлөшүүсү менен байланыштуу.

Түндүк Америка жана Латын Америкасы социалдык-экономикалык өнүгүү даражасы жана калктын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. АКШ жана Канада «Чоң жетилик» тобуна кирген өнүккөн мамлекеттер болсо, Латын Америкасы мамлекеттери өнүгүп келе жаткан мамлекеттер.

1. Америка континенти кайсы аймактарды бириктирет?
2. Америка саясий картасындагы кайсы мамлекеттер ири эсептелет?
3. Түндүк Америка материги жана Түндүк Америка саясий-географиялык алкагынын ортосундагы айырманы түшүндүргүлө.
4. Латын Америкасы региону эмне себептен ушундай аталган?

56-§. Америка Кошмо Штаттары

Түндүк Америка, континенттик штаттар, Аляска., Гавайи аралдары, Кордильера, Денали, Ажал өрөөнү, торнадо, мегалополис.

Америка Кошмо Штаттары дүйнө өлкөлөрүнүн арасында аянты жагынан 4-, калкынын саны боюнча 3-орунда турат. Ошондой эле, АКШ экономикалык, аскердик-саясий жана илимий-технологиялык кудурети боюнча азыркы заманбап дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттеринин бири.

АКШ аймагы 3 бөлүктөн турат: Түндүк Америка материгинин орто бөлүгүндөгү континенттик штаттар, Түндүк Американын түндүк-батышында жайгашкан Аляска жана Тынч океандагы Гавайи аралдары.

АКШ 3 – Атлантика, Тынч, жана Түндүк Муз океанына чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал кургактыкта Канада жана Мексика менен гана чектешет.

АКШ жана Канаданын чек арасы дүйнө боюнча эки мамлекет ортосундагы эң узун чек ара болуп эсептелет. Беринг кысыгы аркылуу АКШ Россия менен чектешет.

АКШ – президенттик республика, президент мамлекет жана өкмөт башчысы болуп эсептелет. Саясий-аймактык түзүлүшү жактан алып караганда, АКШ 50 штат жана Колумбия Федералдык округдан түзүлгөн федерация. 48 штат жана Колумбия округу (Вашингтон шаары) континенттик штаттардын аймагында жайгашкан, 49-штат Аляска, 50-штат Гавайи эсептелет.

90-сүрөт. Дүйнөнүн бөлүктөрү.

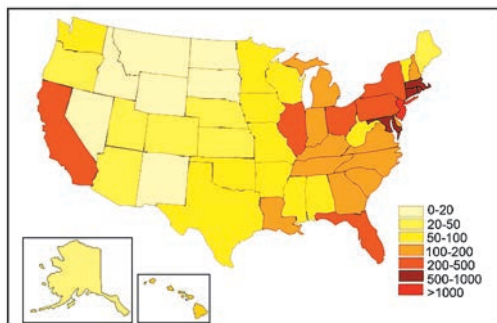
Табигый шарты жана ресурстары. АКШ аймагынын ирилиги үчүн табигый шарты ар түрдүү. Континенттик штаттардын чыгыш жана борбордук бөлүктөрү негизинен түздүктөрдөн турат, батыш бөлүгүндө Кордильера тоолорунун бир нече тармактары өткөн. Аляска жана Гавайи штаттарынын рельефи нымдуу, негизинен тоолуу. Аляска аймагында Түндүк Америка материгинин эң бийик точкасы – бийиктиги 6 194 метр болгон Денали (алдыңкы аты – Мак-Кинли) чокусу жайгашкан. Материктин эң төмөнкү точкасы – Дүйнөнүн бөлүктөрү (86 м) да АКШ да, Калифорния штатында жайгашкан (90-сүрөт).

АКШ көмүр, нефть, табигый газ, темир, ар түрдүү түстүү металлдардын рудалары, минералдык туздардын ири запастарына бай. Бирок АКШда өнөр жай өндүрүүнүн көлөмү ири экендиги себептүү, өлкө минералдык сырьёнун көп түрлөрүн импорттойт.

Континенттик штаттардын аймагы негизинен мелүүн жана субтропиктик, Алясканын чоң бөлүгү субарктикалык жана арктикалык. Ал Флорида жарым аралы жана Гавайи аралдары тропиктик климаттуу алкакта жайгашкан. Мексика булуңуна туташ аймактарда тропиктик торнадолор көп болуп турат.

АКШ суу жана гидроэнергетика ресурстарына бай. Өлкөнүн эң ири дарыялары – Миссисипи, Миссури, Рио-Гранде, Колорадо, Колумбия.

Калкы. АКШнын түпкү эли америкалык индеецтер (индулар). Бирок азыркы учурда индеецтер өлкө калкынын өтө аз бөлүгүн түзөт. Америкалыктардын курамында Европа өлкөлөрүнөн түрдүү доорлордо көчүп келгендердин муундары көпчүлүктү түзөт. Ошону менен бирге,

91-сүрөт. АКШ калкынын жыштыгы (штаттар кесилишинде, км²/киши).

АКШ калкынын курамында Латын Америкасы өлкөлөрүнөн (айрыкча Мексика) көчүп келгендер, кара денелүүлөр, мулаттар жана башка расалык топтордун үлүшү кыйла жогору жана барган сайын ашып баратат.

АКШда 1790-жылдан баштап ар 10 жылда регулярдуу түрдө калкты каттоо жүзөгө ашырылат. 1790-жылдан 2010-жылга чейин АКШ калкынын саны дээрлик 80 барабарга

ашкан жана анын өсүшү азырга чейин улантылууда. Азыркы баскычта АКШ калкынын табигый көбөйүүсү жылдык эсепте 0,3–0,4 %ды түзүп, дүйнө боюнча орточо көрсөткүчтөн (1,2%) төмөн, бирок өнүккөн мамлекеттердин орточо көрсөткүчүнө (0,0%) салыштырмалуу бир кыйла жогору болууда. Миграциялык өсүү жылдык эсепте 1–1,5%га барабар.

АКШда шаар калкынын үлүшү 80 %дан жогору. Эң ири шаарлары – Нью-Йорк, Лос-Анжелес, Чикаго, Хьюстон, Филадельфия. АКШ аймагында 3 мегалополис калыптанган: түндүк-чыгыштагы «Бостон–Вашингтон» (Босваш), Улуу көлдөр боюндагы «Чикаго–Питсбург» (Чипитс) жана Тынч океан боюндагы «Сан-Франциско–Сан-Диего» (Сансан).

АКШнын расмий тили – англис тили. Ошондой эле, калкынын 50 млн. кишиге жакыны күндөлүк турмушта испан тилинде сүйлөшөт. Испан тилинде сүйлөшүүчү америкалыктардын үлүшү Мексика чек арасына жакын жайгашкан Нью-Мексико, Калифорния, Техас, Аризона, Невада штаттарында жогору (20–45%).

АКШда калктын жыштыгы орто эсепте 1 км² ге 35 киши, бирок анын түрдүү бөлүктөрүндө кыйла айырмаланат (91-сүрөт). Буга, негизинен табигый шарты күчтүү таасир этет. Түндүк-чыгыш, түштүк-чыгыш жана батыш океан бою штаттарында калктын жыштыгы эң жогору даражада болсо, тоолуу штаттар жана Аляскада калк сейрек жайгашкан.

1. АКШнын географиялык орду жана аймактык түзүлүшүн мүнөздөп бергиле.
2. АКШнын саясий-аймактык түзүлүшү кандай?
3. Өлкө рельефи кандай түзүлүшкө ээ? Анын калктын жайгашуусуна таасирин түшүндүргүлө.
4. Мегалополис деген эмне? АКШда кайсы мегалополистер калыптанган?

57-§. Америка Кошмо Штаттарынын чарбасы жана экономикалык райондору

Өнөр жай алкактары, аэрокосмостук өнөр жай, айыл чарба алкактары, трансконтиненттик жолдор, Түндүк-чыгыш, Орто Батыш, Түштүк, Батыш.

АКШ ИДӨнүн көлөмү боюнча дүйнөдө Кытайдан кийинки экинчи орунда турат жана дүйнөнүн экономикалык жактан эң өнүккөн мамлекеттеринин бири болуп саналат. АКШнын жүздөгөн трансулуттук корпорацияларынын көптөгөн чет мамлекеттерде кеңири ишкердик иш-аракетин жүзөгө ашырышы, өлкөнүн экономикалык кудуретин жана дүйнөлүк чарбадагы ордун көтөрөт. Ошондой эле, АКШ финансылык системасынын жогору деңгээли жана АКШ долларынын негизги эл аралык валюта функциясын аткарып жатканы өлкөнүн дүйнө экономикасына күчтүү таасир этишин камсыз кылат.

Өнөр жайы. Жалпы өнөр жай өнүмдөрүнүн көлөмү боюнча АКШ дүйнөдө Кытайдан кийинки 2-орунда турат. АКШда өнөр жайдын бардык тармактары жакшы өнүккөн. Айрыкча, аэрокосмостук өнөр жай, автомобиль куруу, электротехника, электроника, медицина аспап-жабдууларын өндүрүү, атом машина куруучулугу, аскердик-өнөр жай комплекси, нефть-химия өнөр жайы сыяктуу азыркы заманбап технологияларга таянып өнүгүп жаткан өнөр жай тармактарында АКШнын дүйнөлүк масштабдагы жетекчилиги даана көзгө ташталат.

Акыркы жылдарда АКШ дүйнөдө табигый газды казып алууда 1-(жылына 800 млрд. м³ ден ашык), көмүрдү казып алуу боюнча 2-(жылына 800 млн. тоннадан ашык), нефтини казып алуу боюнча 2–3-(жылына 500 млн. тоннадан ашык) орундарды ээлөөдө. Нефть-газ өнөр жайынын эң ири райондору Техас, Калифорния жана Аляска штаттарында калыптанган. Көмүр эң көп көлөмдө өлкөнүн түштүк-чыгышында жайгашкан Аппалачи көмүр бассейнинен казып алынат.

Машина куруу өнөр жайы көп тармактуу болуп, ар түрдүү штаттарда түрдүүчө адистешкен. Тынч океан бою штаттары (Ка-

92-сүрөт. АКШдагы ири пахта плантацияларында пахта терими.

лифорния, Вашингтон) аэрокосмостук өнөр жай жана электроника, Улуу көлдөргө туташ штаттар (Мичиган, Иллинойс) автомобиль куруу, түндүк-чыгыш Атлантика бою штаттары кеме куруунун өнүккөндүгү менен өзүнчө ажыралып турат.

АКШда бир нече ири өнөр жай алкагы калыптанган. Мындай аймактардан эң кудуреттүүсү Атлантика океаны жана Улуу көлдөргө туташ штаттарды камтып алган Түндүк өнөр жай алкагы эсептелет. Ага өлкөнүн өнөр жай өндүрүшүнүн дээрлик жарымы туура келет. Башка ири өнөр жай алкактарынын катарына Аппалачи тоолорун бойлоп жайгашкан Түштүк-чыгыш, негизинен нефть жана нефть-химия өнөр жайына адистешкен Мексика булуңу, түштүк-батышындагы Калифорния өнөр жай алкактары кирет.

Айыл чарбасы. Негизги айыл чарба эгиндери – буудай, жүгөрү, соя, пахта, бал камыш, кант кызылчасы, түрдүү жашылча-жемиштер.

Жүгөрү, соя, тамеки жана пахтаны экспорттоодо АКШ дүйнөдө 1-орунда турат. Мал чарбасынын негизги тармактары – бодо мал, канаттуулар жана чочко чарбасы. Эт-сүт өнүмдөрүн экспорттоо боюнча АКШ дүйнөдөгү алдыңкы мамлекеттердин бири. АКШда түрдүү тармактарга адистешкен айыл чарба алкактары пайда болгон. Кордильера тоолору этектерин ээлеген Улуу түздүктөрдөгү буудай алкагы, Борбордук түздүктөрдүн түндүгүндөгү жүгөрү алкагы, Миссисипи бассейнинин түштүгүндөгү пахта алкагы (92-сүрөт), Улуу көлдөргө туташ штаттардагы сүт алкагы ушуларга кирет.

3-сүрөт. Ниагара шаркыратмасы жана Йеллоустон улуттук багындагы булактардын бири.

Туризм. АКШ чет элден келүүчү саякатчылардын саны боюнча дүйнөдө жетекчилик кылбаса да, туризмдин эсебинен эң чоң киреше алуучу мамлекет болуп саналат. АКШга көбүрөөк Канада жана Европадан саякатчылар

келет. Флорида, Калифорния жана Гавайи штаттарында деңиз бою туризми кеңири өнүккөн. Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анжелес жана башка шаарларга жыл сайын он миллиондогон саякатчылар келишет. Өлкөдө туризмдин өнүгүшү үчүн абдан бай табигый ресурстар да бар (93-сүрөт).

Экономикалык райондору. АКШда табигый жана коомдук-тарыхый себептерине карата түрдүү экономикалык кудурет жана адистешүүгө ээ болгон төмөндөгү 4 ири экономикалык районго (макрорайон) бөлүнөт: Атлантика океаны боюнда жайгашкан аянты кичине, бирок калкынын саны жана жыштыгы чоң болгон, жогору даражада өнөр жайлашкан, эң ири финансылык борборлорго ээ болгон штаттарды камтып алган *Түндүк-Чыгыш*; Улуу көлдөрдөн түштүк жана батышта жайгашкан, көп тармактуу өнөр жай, данчылык жана сүт чарбасына адистешкен *Орто Батыш*; пахтачылык, тамекичилик, буудайчылык, нефть-химия жана токуучулук өнөр жайы, деңиз бою туризми өнүгүүсү менен ажыралып туруучу, кара денелүү элдин салмагы салыштырмалуу жогору болгон *Түштүк*; көбүрөөк тоолуу рельеф жана кургакчыл климатка ээ, түстүү металлургия, аэрокосмостук, электроника өнөр жайы, буудайчылык жана жайлоо мал чарбасына адистешкен, испан тилинде сүйлөгөн элдин салыштырмалуу жогору салмагы менен ажыралып туруучу *Батыш*.

1. АКШнын дүйнө экономикасына таасири кандай факторлор менен белгиленет?
2. АКШнын негизги өнөр жай алкактарын мүнөздөгүлө.
3. АКШда кандай айыл чарба алкактары калыптанган?
4. АКШда кандай ири экономикалык райондор ажыратылат?

58-§. Канада

Британия Ынтымакташтыгы королдугу, токой ресурстары, тышкы миграция, канадалык англичандар, канадалык француздар, Торонто, Монреаль.

Аймактын чоңдугу боюнча дүйнөдө 2-орунда туруучу Канада мамлекети Түндүк Америка материгинин түндүк бөлүгү жана ага жанаша аралдарда жайгашкан. Канада кыргактары түндүктө Түндүк Муз океаны, чыгышта Атлантика океаны, түштүк-батышта Тынч океан суулары ме-

Аянты – 9976 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 37,2 млн. Борбору – Оттава.

94-сүрөт. Канаданын табияты.

нен жуулат. Канада кургактыкта АКШ менен гана чектеш.

Канада Британия Ынтымакташтыгы королдугу болуп, мамлекет башчысы расмий түрдө Улуу Британия башкаруучусу болуп эсептелет. Иш жүзүндө саясий башкарууну премьер министр алып барат. Канада – 10 провинция жана 3 аймактан турган федеративдик мамлекет.

Табигый шарты жана ресурстары. Канаданын чыгыш бөлүгү кадимки платформада жайгашып, түздүк жана бөлүнгөн тайпак тоолордон турса, Тынч океанга туташ батыш бөлүгү бийик Кордильера тоолорунан турат. Канаданын аймагында уран, темир, никель, жез, коргошун, цинк, алтын, нефть жана табигый газдын ири кендери бар.

Канаданын аймагынын 75 %ы суук климат зонасына туура келет. Негизги табият зоналары – тайга, тундра жана Арктика чөлдөрү. Түштүктө талаа ландшафты кеңири таралган. Өлкө жер, суу, токой ресурстарына өтө бай (94-сүрөт). Түндүк жарым шардагы токойлордун дээрлик 1/3 бөлүгү Канаданын үлүшүнө туура келет.

Калкы. Канаданын үлүшүнө калкынын табигый өсүү темптери жылдык эсеп боюнча 0,5 %дан аз, механикалык көбөйүүсү болсо жылына 1 %га чейин жетет. Шаар калкынын үлүшү 80 %дан көп. Эң ири шаарлары – Торонто (95-сүрөт), Монреаль, Ванкувер, Квебек.

Канададагы эки эң ири улут – канадалык англичандар жана канадалык француздар. Ошон үчүн Канадада англис, француз тилдери расмий тил статусуна ээ. Француз тилинде сүйлөөчү калктын 85 %ы өлкөнүн чыгышындагы Квебек провинциясында жашайт. Канададагы француз маданиятынын борбору болуп Монреаль шаары саналат. Өлкөнүн түндүгүндө түпкү калкы – эскимоздор жана америкалык индулар жашайт.

Калкынын жыштыгы боюнча Канада дүйнөдөгү эң акыркы орундардын биринде турат (1 км² ге 4 киши). Калкынын 4/5 бөлүгү өлкөнүн климаттык шарты бир кыйла ыңгайлуу болгон түштүк аймактарында калктын жыштыгы жогору.

Экономикасы. Канада дүйнөнүн социалдык-экономикалык өнүккөндүгү жагынан алдыңкы мамлекеттердин бири, «Чоң жетилик» тобунун мүчөсү.

Канада уран, никель, цинк, алтын, платина, молибден рудалары, алмаз, калий туздары, асбест, күкүрт казып алууда дүйнө боюнча алдыңкы орундарда турат. Канадада нефть-газ өнөр жайы жогору даражада өнүккөн. Тоо-кен өнөр жайы менен бир катарда Канадада электр энергетикасы, жыгачты кайра иштөө, целлюлоза-кагаз, машина куруу, түстүү жана кара металлургия, химия, тамак-аш өнөр жайы да жогору даражада өнүккөн.

95-сүрөт. Дүйнөдөгү эң бийик телемунара жайгашкан Торонто шаары.

Дыйканчылык өлкөнүн түштүгүндөгү өнүмдүү кара топурактуу талааларда жакшы өнүккөн. Канада дүйнөдөгү эң ири буудай экспорттоочулардын бири. Рапс, соя жана күн карама сыяктуу майлуу эгиндерди жетиштирүү жана дүйнөлүк базарга чыгаруу боюнча да Канада алдыңкы мамлекеттердин бири.

- 1.Канаданын табигый шартынын негизги өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгүлө жана алардын өлкөнүн экономикасына көрсөткөн таасирин түшүндүргүлө.
2. Эмне үчүн Канада калкынын көпчүлүк бөлүгү өлкөнүн түштүгүндө жайгашкан?
- 3.Канада калкынын этникалык жана тил курамынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.
4. Канаданын айыл чарбасы кандай тармактарга адистешкен?

59-§. Бразилия

Амазония, экватордук жана субэкватордук климат, токой ресурстары, Сан-Паулу, Рио-де-Жанейро, мулаттар, айыл чарба өнүмдөрү.

Бразилия Федеративдик Республикасы – Түштүк Америкадагы эң ири мамлекет. Кыргактары чыгыштан Атлантика океаны суулары менен жуулат. Бразилия Чили жана Эквадордон тышкары Түштүк Америкадагы бардык мамлекеттер менен чектеш. Аймактын чондугу боюнча дүйнөдө 5-орунду ээлейт. Башкаруу формасы – президенттик республика. Бразилия 26 штат жана 1 федералдык борбордук округдан турат.

**Аянты – 8515,7 миң км².
Калкы (2018-ж.) – 209,4
млн. киши. Борбору –
Бразилия.**

Табигый шарты жана ресурстары. Бразилиянын аймагы Түштүк Америка платформасында жайгашкан. Ошон үчүн рельефи түздүк жана тайпак тоолордон турат. Өлкөнүн түндүгүндө чоң майданды Амазония түздүгү ээлейт. Түштүгүндө бөлүнгөн Бразилия тайпак тоолору жайгашкан.

Бразилияда нефть, көмүр, темир рудасы, боксит, никель, уран, алмаз жана башка пайдалуу казылмалардын ири кендери бар.

Бразилиянын чоң бөлүгү экватордук жана субэкватордук климат алкактарында жайгашкандыгы себептүү климаттык шартына жогору даражадагы нымдуулук жана ысыктык мүнөздүү.

Климатынын нымдуулугунан Бразилияда гидрографиялык тармактар жакшы өнүккөн. Бразилиянын түндүгүнөн дүйнөнүн суусу мол дарыясы – Амазонка өтөт. Амазонканын бассейнинде дүйнөдөгү эң ири жана калың токой массивдеринен бири калыптанган (96-сүрөт).

Калкы. Бразилияда 209 млн. кишиден ашуун калк жашайт (2018-ж). Калктын табигый өсүүсү жогору эмес, жылдык эсепте 0,7–0,8% га барабар.

Бразилия – жогору урбанизациялашкан мамлекет. Шаар калкынын үлүшү 85% дан жогору. Бразилияда дүйнөлүк масштабда ирилиги менен ажыралып турган эки шаар – Сан-Паулу жана Рио-де-Жанейро жайгашкан (97-сүрөт).

Бразилиялыктардын расалык курамында европалыктар жана мулаттар көпчүлүктү түзөт. Мамлекеттик тили жана күндөлүк турмушта эң көп иштетилүүчү тил – португал тили. Калкынын диний курамында католиктер басымдуулук кылат.

Өлкөнүн Атлантика океанына туташ түштүк-чыгыш бөлүгү дүйнөдөгү калкы эң жыш жайгашкан аймактардын бири болсо, Амазония токойлорунда калк өтө сейрек жайгашкан.

Экономикасы. Бразилия – чоң экономикалык деңгээли жана тез өсүп жаткан өндүрүшү менен ажыралып туруучу өлкө. ИДӨнүн көлөмү боюнча Бразилия дүйнөдө 7-орунду ээлейт (2018-ж).

Бразилиянын өнөр жайы акыркы жылдарда туруктуу түрдө өсүүдө. Өнөр жайдын эң маанилүү тармактарынын бири

96-сүрөт. Амазония токойлору.

металлургия болуп саналат. Дүйнөдөгү эң ири темир рудасы кендеринен эсептелген Минас-Жерайс жана Каражас чоң экономикалык мааниге ээ.

Машина куруу тармактарынан Бразилияда автомобиль куруу, самолёт куруу, кеме куруу жакшы өнүккөн. Өлкөдө микроэлектроника, радиотелемеханика, аспап жасоо сыяктуу тармактар чоң жетишкендиктерге ээ.

97-сүрөт. Сан-Паулу шаары.

Бразилия электр энергиясын өндүрүү боюнча дүйнөнүн биринчи ондугуна кирет. Өлкө электр энергетикасында ГЭСтердин орду чоң. Итайпу, Тукурай, Ксиндо – дүйнөдөгү эң ири ГЭСтердин катарына кирет.

Бразилия биоотун өндүрүү боюнча дүйнөдө АКШдан кийинки экинчи орунда турат. Бразилияда бул өнүм бал камышты кайра иштөө негизинде өндүрүлөт. Автотранспорт каражаттарынын негизги бөлүгү биоотундан (этанол) пайдаланып иштейт.

Айыл чарбасында дыйканчылык жана мал чарбачылык товардык маанисине ээ экендиги менен ажыралып турат. Дыйканчылыкта данчылык, кофе, бал камыш, пахта, соя, тамеки, банан жетиштирүү маанилүү мааниге ээ. Бразилия кант, кофе, соя жана тамекини экспорттоодо дүйнөдө биринчи орунда турат. Мал чарбасында бодо мал жана канаттуулардын эти жогору даражада өнүккөн. Бразилия эт өндүрүү жана экспорттоо боюнча дүйнөдөгү алдыңкы мамлекеттердин бири болуп саналат.

1. Бразилиянын климаты өлкөнүн табигый ресурстук деңгээлине кандай таасир көрсөтөт?
2. Бразилиянын кайсы бөлүктөрүндө калк эң жыш жана сейрек жайгашкан?
3. Бразилия электр энергиясына кандай өзгөчөлүктөр тиешелүү?
4. Өлкөнүн өнөр жайы жана айыл чарбасынын адистешүүсү жана ага таасир көрсөткөн факторлорду мүнөздөгүлө.

60-§. Жалпылоочу кайталоо

Окуу жылында өтүлгөн темалардын таяныч мазмунун бышыктоо жана жалпылоо боюнча маек жана суроо-жооп өткөзүлөт.

ТИРКЕМЕ

Дүйнө өлкөлөрү тууралуу маалымат (2018)

№	Мамлекет	Аймагы, миң км ²	Калкы, млн. киши	Башкаруу формасы	Борбору
Европа					
1	Австрия	83,2	8,8	Республика	Вена
2	Албания	28,7	2,9	Республика	Тирана
3	Андорра	0,45	0,08	Монархия	Андорра-ла-Велия
4	Беларусь	207,6	9,5	Республика	Минск
5	Бельгия	30,5	11,4	Монархия	Брюссель
6	Болгария	111	7	Республика	София
7	Босния жана Герцеговина	51,1	3,5	Республика	Сараево
8	Улуу Британия	244,5	66,4	Монархия	Лондон
9	Дания	43	5,8	Монархия	Копенгаген
10	Эстония	45,1	1,3	Республика	Таллин
11	Финляндия	338	5,5	Республика	Хельсинки
12	Франция	551,6	65,1	Республика	Париж
13	Германия	357,4	82,8	Республика	Берлин
14	Греция	132	10,6	Республика	Афина
15	Ирландия	70,3	4,9	Республика	Дублин
16	Исландия	103	0,4	Республика	Рейкьявик
17	Испания	504,7	46,7	Монархия	Мадрид
18	Италия	301,3	60,6	Республика	Рим
19	Латвия	64,6	1,9	Республика	Рига
20	Литва	65,3	2,8	Республика	Вильнюс
21	Лихтенштейн	0,16	0,04	Монархия	Вадуц
22	Люксембург	2,6	0,6	Монархия	Люксембург

23	Тундук Македония	25,7	2,1	Республика	Скопье
24	Мальта	0,32	0,5	Республика	Ла-Валетта
25	Молдова	33,8	3,5	Республика	Кишинев
26	Монако	0,002	0,04	Монархия	Монако
27	Нидерландия	41,2	17,2	Монархия	Амстердам
28	Норвегия	324,2	5,3	Монархия	Осло
29	Польша	312,7	38,4	Республика	Варшава
30	Португалия	92,3	10,3	Республика	Лиссабон
31	Россия	17075	147,3	Республика	Москва
32	Румыния	238,4	19,5	Республика	Бухарест
33	Сан-Марино	0,06	0,03	Республика	Сан-Марино
34	Сербия	88,3	7	Республика	Белград
35	Словакия	49	5,4	Республика	Братислава
36	Словения	20,3	2,1	Республика	Любляна
37	Украина	603,7	42,3	Республика	Киев
38	Ватикан	0, 0004	0, 001	Монархия	Ватикан
39	Венгрия	93	9,8	Республика	Будапешт
40	Хорватия	56,6	4,1	Республика	Загреб
41	Швеция	450	10,2	Монархия	Стокгольм
42	Швейцария	41,3	8,5	Республика	Берн
43	Черногория	13,8	0,6	Республика	Подгорица
44	Чехия	78,9	10,6	Республика	Прага
Азия					
45	Афганстан	652,8	36,5	Республика	Кабул
46	Армения	29,7	3	Республика	Ереван
47	Бахрейн	0,7	1,5	Монархия	Манама
48	Бангладеш	144	166,4	Республика	Дакка
49	Бирикккен Араб Эмирликтери	83,6	9,5	Монархия	Абу-Даби
50	Бруней	5,7	0,4	Монархия	Бандар-Сери- Бегаван
51	Бутан	38,4	0,8	Монархия	Тхимпху

52	Иран	1648	81,6	Республика	Тегеран
53	Филиппин	299,7	107	Республика	Манила
54	Грузия	69,7	3,9	Республика	Тбилиси
55	Индия	3287,2	1371	Республика	Дели
56	Индонезия	1919, 4	265	Республика	Жакарта
57	Йордания	98,3	10,2	Монархия	Амман
58	Ирак	435,1	40,2	Республика	Багдад
59	Израиль	22	8,5	Республика	Тель-Авив
60	Камбоджа	181	16	Монархия	Пномпень
61	Кипр	9,3	1,2	Республика	Никосия
62	Корея Республикасы	99,4	51,8	Республика	Сеул
63	Корея Элдик Демократиялык Республикасы	120,5	25,6	Республика	Пхеньян
64	Кувейт	17,8	4,2	Монархия	Аль-Кувейт
65	Лаос	236,8	7	Республика	Вьентян
66	Ливан	10,8	6,1	Республика	Бейрут
67	Малайзия	329,7	32,5	Монархия	Куала-Лумпур
68	Мальдив Республикасы	0,3	0,4	Республика	Мале
69	Монголия	1566,6	3,2	Республика	Улан-Батор
70	Мьянма	678,5	53,9	Республика	Нейпидо
71	Непал	140,8	29,7	Республика	Катманду
72	Азербайжан	86,6	9,9	Республика	Баку
73	Пакистан	803,9	200,6	Республика	Исламабад
74	Катар	11,4	2,7	Монархия	Доха
75	Кыргызстан	199,9	6,2	Республика	Бишкек
76	Казакстан	2724,9	18,4	Республика	Нур-Султан
77	Сауд Арабиясы	2150	33,4	Монархия	Ар-Рияд
78	Сингапур	0,7	5,8	Республика	Сингапур
79	Сирия	185,2	18,3	Республика	Дамаск
80	Таиланд	514	66,2	Монархия	Бангкок
81	Тажикстан	142	9,1	Республика	Душанбе

82	Түркия	780,6	81,3	Республика	Анкара
83	Түркмөнстан	491,2	5,9	Республика	Ашхабад
84	Оман	309,5	4,7	Монархия	Маскат
85	Вьетнам	329,5	94,7	Республика	Ханой
86	Кытай	9599	1394	Республика	Пекин
87	Йемен	528	28,9	Монархия	Сана
88	Япония	377,9	126,5	Монархия	Токио
89	Өзбекстан	448,9	32,9	Республика	Ташкент
90	Чыгыш Тимор	14,8	1,2	Республика	Дили
91	Шри-Ланка	65,6	21,7	Республика	Коломбо
Африка					
92	Ангола	1246,7	30,4	Республика	Луанда
93	Бенин	112,6	11,5	Республика	Порто-Ново
94	Ботсвана	581,7	2,2	Республика	Габороне
95	Буркина-Фасо	274,2	20,3	Республика	Уагадугу
96	Бурунди	27,8	11,8	Республика	Буджумбура
97	Эфиопия	1127,1	107,5	Республика	Аддис-Абеба
98	Экватордук Гвинея	28	1,3	Республика	Малабо
99	Эритрея	121,3	6	Республика	Асмера
100	Габон	267,6	2,1	Республика	Либревиль
101	Гамбия	11,3	2,2	Республика	Банджул
102	Гана	238,5	29,5	Республика	Аккра
103	Гвинея	245,8	11,9	Республика	Конакри
104	Гвинея-Бисау	36,1	1,9	Республика	Бисау
105	Алжир	2381,7	42,7	Республика	Алжир
106	Түштүк Африка Респуб-ликасы	1219,9	57,7	Республика	Претория
107	Түштүк Судан	619,7	13	Республика	Джубба
108	Джибути	23,2	1	Республика	Джибути
109	Кабо-Верде	4	0,6	Республика	Прайя
110	Камерун	475,4	25,6	Республика	Яунде
111	Кения	582,6	51	Республика	Найроби
112	Комор аралдары	2,2	0,8	Республика	Морони

113	Конго	342	5,4	Республика	Браззавиль
114	Конго Демократиялык Республикасы	2345,4	84,3	Республика	Киншаса
115	Кот-д'Ивуар	322,4	24,9	Республика	Ямасукро
116	Лесото	30,3	2,3	Республика	Масеру
117	Либерия	111,3	4,9	Республика	Монровия
118	Ливия	1759,5	6,5	Республика	Триполи
119	Мадагаскар	587	26,3	Республика	Антанариву
120	Малави	118,4	19,1	Республика	Лилонгве
121	Мали	1240	19,4	Республика	Бамако
122	Борбордук Африка Республикасы	622,9	4,7	Республика	Банги
123	Марокко	446,5	35,2	Монархия	Рабат
124	Маврикий	2	1,3	Республика	Порт-Луи
125	Мавритания	1030,7	4,5	Республика	Нуакшот
126	Египет	1001,4	97	Республика	Каир
127	Мозамбик	801,6	30,5	Республика	Мапуту
128	Намибия	825,4	2,5	Республика	Виндхук
129	Нигер	1267	22,2	Республика	Ниамей
130	Нигерия	923,7	195,9	Республика	Абуджа
131	Руанда	26,3	12,6	Республика	Кигали
132	Сан-Томе жана Принсипи	1	0,2	Республика	Сан-Томе
133	Сенегал	196,2	16,3	Республика	Дакар
134	Сейшель аралдары	0,45	0,1	Республика	Виктория
135	Сомали	637,6	15,2	Республика	Могадисхо
136	Судан	1886	41,7	Республика	Хартум
137	Свазилэнд (Эсватини)	17,3	1,4	Монархия	Мбабане
138	Сьерра-Леоне	71,7	7,7	Республика	Фритаун
139	Танзания	948	59,1	Республика	Додома
140	Того	56,7	8	Республика	Ломе

141	Тунис	163,6	11,6	Республика	Тунис
142	Уганда	236	44,1	Республика	Кампала
143	Замбия	752,6	17,7	Республика	Лусака
144	Зимбабве	390,5	16,6	Республика	Хараре
145	Чад	1284	15,4	Республика	Нжамена
Америка					
146	Америка Кошмо Штаттары	9519,4	328	Республика	Вашингтон
147	Антигуа менен Барбуда	0,44	0,1	Монархия	Сент-Джонс
148	Аргентина	2780,4	44,5	Республика	Буэнос-Айрес
149	Багам аралдары	13,9	0,4	Монархия	Нассау
150	Барбадос	0,43	0,3	Монархия	Бриджтаун
151	Белиз	22,9	0,4	Монархия	Белмопан
152	Боливия	1098,5	11,3	Республика	Ла-Пас
153	Бразилия	8515,7	209,4	Республика	Бразилиа
154	Доминика	0,75	0,07	Республика	Розо
155	Доминикан Республикасы	48,7	10,8	Республика	Санто-Доминго
156	Эквадор	283,5	17	Республика	Кито
157	Гаити	27,7	10,8	Республика	Порт-о-Пренс
158	Гайана	214,9	0,8	Республика	Джоржтаун
159	Гондурас	112,1	9	Республика	Тегусигальпа
160	Гренада	0,34	0,1	Монархия	Сент-Джоржес
161	Гватемала	108,9	17,2	Республика	Гватемала
162	Канада	9976	37,2	Монархия	Оттава
163	Колумбия	1138,9	49,8	Республика	Богота
164	Коста-Рика	51,1	5	Республика	Сан-Хосе
165	Куба	110,8	11,1	Республика	Гавана
166	Мексика	1972,5	130,8	Республика	Мехико
167	Никарагуа	129,5	6,3	Республика	Манагуа
168	Панама	78,2	4,2	Республика	Панама
169	Парагвай	406,7	6,9	Республика	Асунсон
170	Перу	1285,2	32,2	Республика	Лима
171	Сальвадор	21	6,5	Республика	Сан-Сальвадор

172	Сент-Китс менен Невис	0,26	0,05	Монархия	Бастер
173	Сент-Люсия	0,62	0,2	Монархия	Кастри
174	Сент-Винсент жана Гренадина	0,39	0,1	Монархия	Кингстаун
175	Суринам	163,8	0,6	Республика	Парамарибо
176	Тринидад жана Тобаго	5,1	1,4	Республика	Порт-оф-Спейн
177	Уругвай	176,2	3,5	Республика	Монтевидео
178	Венесуэла	921	31,8	Республика	Каракас
179	Ямайка	11	2,9	Монархия	Кингстон
180	Чили	756,9	18,6	Республика	Сантьяго
Австралия жана Океания					
181	Австралия	7692,0	24,5	Монархия	Канберра
182	Фиджи	18,3	0,9	Республика	Сува
183	Кирибати	0,71	0,1	Республика	Байрики
184	Маршалл аралдары	0,18	0,06	Республика	Маджуро
185	Микронезия Федератив-дик Штаттары	0,7	0,1	Республика	Паликир
186	Науру	0,02	0,01	Республика	Йарен
187	Палау	0,45	0,02	Республика	Нгерулмуд
188	Папуа-Жаңы Гвинея	461,7	8,5	Монархия	Порт-Морсби
189	Самоа	2,8	0,2	Республика	Апиа
190	Соломон аралдары	29,8	0,7	Монархия	Хониара
191	Тонга	0,74	0,1	Монархия	Нукуалофа
192	Тувалу	0,02	0,01	Монархия	Фунафути
193	Вануату	12,2	0,3	Республика	Порт-Вила
194	Жаңы Зеландия	268,6	4,9	Монархия	Веллингтон

Түшүндүрүү: Дүйнө өлкөлөрү калкынын саны 1.07.2018-жылдагы абалына карата БУУ маалыматтары боюнча берилген. Жадыбалга 01.01.2019-жылдын абалына карата эгемендүүлүгү БУУ тарабынан расмий тан алынган мамлекеттер жөнүндөгү маалыматтар киргизилген.

Булак: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
1-БӨЛҮМ. ДҮЙНӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ	4
1-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН САЯСИЙ КАРТАСЫ	4
2-§. Дүйнө өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча мүнөздөмөсү.....	7
3-§. Өлкөнүн башкаруу формасы жана мамлекеттик түзүлүшү.....	9
2-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАРЫ	12
4-§. Дүйнөнүн табигый ресурстары	12
5-§. Минералдык ресурстардын географиясы	14
6-§. Түгөнбөөчү жана калыбына келүүчү табигый ресурстардын географиясы	17
7-§. Азыркы замандагы экологиялык маселелер.....	20
3-ГЛАВА. ДҮЙНӨНҮН КАЛКЫ	24
8-§. Дүйнө калкынын саны, өсүшү жана жайгашуусу.....	24
9-§. Дүйнө калкынын жыныстык, курактык, расалык курамы.....	28
10-§. Дүйнө калкынын этникалык жана диний курамы	32
11-§. Дүйнө өлкөлөрүнүн урбанизациясы.....	35
12-§. Практикалык иш	39
4-ГЛАВА. ДҮЙНӨЛҮК ЧАРБА	40
13-§. Дүйнөлүк чарба жана эл аралык эмгектин бөлүнүшү	40
14-§. Дүйнөлүк экономика борборлору жана эл аралык интеграция жараяндары	42
15-§. Илимий-техникалык революция жана өнөр жайдын өнүгүшүнө инновациялык технологиялардын таасири	44
16-§. Дүйнөлүк энергетиканын географиясы.....	46
17-§. Дүйнөлүк кара металлургия жана химия өнөр жайынын географиясы	50
18-§. Дүйнөлүк машина куруу жана жеңил өнөр жайынын географиясы.....	53
19-§. Дүйнөлүк дыйканчылык географиясы	55
20-§. Дүйнөлүк мал чарбачылыгы жана балыкчылык географиясы	59
21-§. Дүйнөлүк транспорт географиясы.....	61
22-§. Эл аралык экономикалык байланыштар географиясы	64
II БӨЛҮМ. ДҮЙНӨНҮН РЕГИОНАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ	67
5-ГЛАВА. ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮ	67
23-§. Европанын географиялык орду, чек аралары жана саясий картасы	67
24-§. Европанын табигый шарты жана ресурстары, калкы.....	69
25-§. Европа өлкөлөрүнүн экономикасы.....	72
26-§. Германия Федеративдик Республикасы.....	74
27-§. Улуу Британия жана Түндүк Ирландия Бириккен Королдугу	77
28-§. Франция Республикасы	80
29-§. Италия Республикасы	83

30-§. Россия Федерациясы.....	86
31-§. Россия Федерациясынын чарбасы.....	89
6-ГЛАВА. АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ	92
32-§. Азия континентинин географиялык орду, чек аралары жана саясий картасы.....	92
33-§. Азия өлкөлөрүнүн табигый ресурстары жана калкы	94
34-§. Азия өлкөлөрүнүн экономикалык өнүгүүсү.....	96
35-§. Казакстан Республикасы	99
36-§. Кыргызстан Республикасы	101
37-§. Түркмөнстан Республикасы	104
38-§. Тажикстан Республикасы	106
39-§. Практикалык иш	109
(Борбордук Азия мамлекеттерине салыштырмалуу географиялык мүнөздөмө).....	109
40-§. Түркия Республикасы.....	110
41-§. Иран, Афганстан, Пакистан Ислам Республикалары.....	113
Иран.....	113
Афганстан.....	115
Пакистан.....	116
42-§. Кытай Эл Республикасы	118
43-§. Кытай экономикасы жана экономикалык райондору.....	120
44-§. Корея Республикасы	123
45-§. Япония	126
46-§. Индия Республикасы	129
47-§. Перс булуңунун араб мамлекеттери	132
48-§. Индонезия, Малайзия, Сингапур мамлекеттери	135
ИНДОНЕЗИЯ	135
МАЛАЙЗИЯ	137
СИНГАПУР	138
7-ГЛАВА. АФРИКА, АВСТРАЛИЯ ЖАНА ОКЕАНИЯ, АМЕРИКА ӨЛКӨЛӨРҮ	140
49-§. Африканын географиялык орду жана саясий картасы	140
50-§. Африка өлкөлөрүнүн калкы жана чарбасы.....	143
51-§. Түштүк Африка Республикасы	146
52-§. Нигерия Федеративдик Республикасы.....	148
53-§. Египет Араб Республикасы	150
54-§. Австралия Союзу.....	152
55-§. Американын саясий картасы.....	155
56-§. Америка Кошмо Штаттары.....	156
57-§. Америка Кошмо Штаттарынын чарбасы жана экономикалык райондору.....	159
58-§. Канада.....	161
59-§. Бразилия	163
60-§. Жалпылоочу кайталоо.....	166

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
IRANQUL SAFAROV,
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashri

Qirg'iz tilida

Которгон *Р. Жуманазарова*
Редактору *Р. Тургунова*
Көркөм редактору *Х. Кутлуков*
Техн. редактору *Л. Хиждова*
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басманын лицензиясы АИ 158.14.08.2009. 2019-жылы 25-июлда
басууга уруксат этилди. Форматы 70×90^{1/16}. Офсеттик кагаз. «Таймс» гарнитурасы.
Офсеттик басма усулда басылды. Шарттуу басма табагы 12,87.
Учёттук басма табагы 14,68. Нускасы 817. Келишим № 19-222.

Өзбекстан Республикасы Президенти Администрациясынын алдындагы
Маалымат жана массалык коммуникациялар агенттигинин
«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды.
100011. Ташкент. Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алынган-дагы абалы	Класс жетекчиси-нин колу	Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчиси-нин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу жана сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада калыбына келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыралган же бүтүндөй жок, канааттандырарлык эмес даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
IRANQUL SAFAROV,
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashri

Qirg'iz tilida

Которгон *Р. Жуманазарова*
Редактору *Р. Тургунова*
Көркөм редактору *Х. Кутлуков*
Техн. редактору *Л. Хиждова*
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басманын лицензиясы АИ 158.14.08.2009. 2019-жылы 25-июлда
басууга уруксат этилди. Форматы 70×90^{1/16}. Офсеттик кагаз. «Таймс» гарнитурасы.
Офсеттик басма усулда басылды. Шарттуу басма табагы 12,87.
Учёттук басма табагы 14,68. Нускасы 95. Келишим № 19-223.

Өзбекстан Республикасы Президенти Администрациясынын алдындагы
Маалымат жана массалык коммуникациялар агенттигинин
«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды.
100011. Ташкент. Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz